

Е. О. ПОМИТКІН

ПСИХОЛОГІЯ
ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ
ОСОБИСТОСТІ

Монографія

КИЇВ
«НАШ ЧАС»
2007

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України (протокол №6 від 25 червня 2007 р.).

Рецензенти:

Бех І.Д. — доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України, директор Інституту проблем виховання АПН України;

Маноха І.П. — доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Побірченко Н.А. — доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу профорієнтації і психології професійного розвитку Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України;

Рибалка В.В. — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України.

На обкладинці: *Рафаель*. Афінівська школа (фреска, 1509–1511)

Помиткін Е. О.

П 55 Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. — К.: Наш час, 2007. — 280 с. — Бібліогр.: с. 252–278.

ISBN 966-8174-05-4

Подана монографія — результат багаторічної розробки автором проблеми духовного розвитку особистості. Процес духовного сходження розглядається в особистісному, соціально-психологічному, еволюційно-історичному та психолого-педагогічному вимірах.

У монографії розкрито основні поняття та проаналізовано психологічні закономірності духовного сходження особистості на різних вікових етапах, пропонуються авторські засоби психодіагностики показників духовності, результати теоретичних та емпіричних досліджень. Особливу увагу приділено розробці та впровадженню системи психолого-педагогічного забезпечення духовного зростання особистості, розкрито специфіку професійної підготовки педагогів та психологів до забезпечення процесу духовного розвитку учнівської молоді.

В окремому розділі висвітлено основні принципи та умови реалізації духовно орієнтованого підходу у практиці психологічного консультування.

Книга може бути корисною науковцям, докторантам, аспірантам, працівникам системи освіти, практичним психологам, студентам, а також широкому загалу, зацікавленому у власному духовному зростанні.

ББК 88.37

© Е. О. Помиткін, 2007

© «Наш час», дизайн, макет, 2007

ВСТУП

Кожен етап людського поступу має свої характерні ознаки, що свідчать про зміни у людській природі, адже людина створює зовнішній світ відповідно до своїх внутрішніх ідеальних уявлень і мрій. Однак в усі часи актуальним для людства залишалося прагнення до розвитку, досконалості, розширення власних можливостей. У минулому ці можливості пов'язувалися з владою над матеріальною природою, приборканням природних сил. Фізична сила людини та фізична праця визначали її добробут.

Нинішній час дає нам змогу спостерігати істотні зміни у світових цінностях: цінність фізичної праці поступається перед працею інтелектуальною; матеріальні речі втрачають свій рейтинг, а носії інформації — комп'ютерні системи та інтелектуально насичена електроніка активно заповнюють життєвий простір і зростають у своїй вартості. Зміна цінностей та орієнтирів суспільного розвитку свідчить про перехід людства до нової епохи — Епохи Інформатизації.

Саме в цю епоху стає звичною думка, що найціннішим є інформація: хто володіє інформацією — той володіє світом. Але будь-яка влада є взаємозалежною, оскільки потребує певного енергетичного ресурсу, самовіддачі володаря. Кількість інформації зростає у геометричній прогресії, а здатність людини сприйняти й оволодіти цією інформацією обмежена. Інтернет, мобільний зв'язок і телебачення вимагають від нас дедалі більше часу та уваги, намагаються перетворити людську свідомість на елемент загального інформаційного простору. Як наслідок, інформаційне перевантаження призводить до негативних особистісних змін, до втрати інтересів, розвитку соціальної пасивності, що супроводжується депресивними станами, а часом і втечею від реальності через наркотичну або алкогольну залежність.

Постійне зростання обсягу інформації викликає суб'єктивне відчуття прискорення часу. Якщо раніше інформаційні повідомлення доставлялися поштою і людина *очікувала* новин, то нині вона не встигає їх усвідомити. Техніка, що стала посередником між людьми, нерідко і віддаляє їх один від одного. Людина починає захоплюватися не результатами можливостей, що надаються технікою, а нею самою. Разом з цим, зростання кількості психічних захворювань, що

спостерігається в світі, пов'язане з неможливістю задовольнити природні потреби людини у спілкуванні, увазі, єдності, любові. Ці потреби намагаються задовольнити засоби масової інформації, однак і вони не в змозі розв'язати проблему самотності Людини в Світі.

Розподіляючи наслідки інформатизації на позитивні та негативні, слід пам'ятати, що в природі немає нічого недоцільного. Яке місце займає інформатизація в еволюційному поступі людства? Матеріали поданої монографії дають підстави стверджувати, що Інформаційна Епоха є попереднім етапом переходу людства до Епохи Духовності. Адже для збереження себе в інформаційному вирії сучасна людина має розвинути здатність до селективного сприйняття, здатність відмежовувати головне від другорядного, здатність не втрачати самосвідомості. Щоб не втратити людяність, нам необхідні стійкі життєві орієнтири на вищі соціальні здобутки, якими є духовні ідеали, цінності та смисли. Саме тому сучасна психологічна наука має здійснювати супровід особистості у світ духовності, підтримувати її у процесі духовного розвитку, сприяти створенню в суспільстві умов, необхідних для духовного зростання людини.

Слід зазначити, що таке оновлення предмета дослідження необхідне і для самої психологічної науки, що здебільшого залишається на позиціях біологічного та соціального підходів до вивчення людини. Однак, людська природа не вичерпується лише біологічними та соціальними феноменами і її не можливо пояснити тільки з цих позицій. Коли особистість присвячує, а іноді й віддає своє життя служінню Істині, Красі, Добру наперекір власному страху або суспільній думці, вона проявляє природу більш високого — духовного порядку. Вивчення та забезпечення умов для розвитку цієї вищої природи становить один із перспективних наукових напрямів — психологію духовного розвитку особистості.

Проблема духовного розвитку особистості стала актуальною для людства з моменту її усвідомлення спочатку окремими представниками, а потім — певними соціальними групами, громадами, прогресивними організаціями. В різні історичні періоди розв'язання цієї проблеми потребувало відмінних за формою та змістом підходів і засобів. З давніх часів духовний розвиток розглядався з філософських, естетичних, моральних, релігійних та інших світоглядних позицій.

У даній роботі висвітлюються, переважно, особистісний, соціально-психологічний, еволюційно-історичний та психолого-педагогічний аспекти духовного розвитку людини. Такий розгляд зумовлює розкриття глибинних закономірностей та механізмів духовного розвитку особистості, складає теоретичне підґрунтя для створення

діагностичного, корекційного та розвивального інструментарію сучасної психології.

Особлива увага у книзі приділяється психолого-педагогічному забезпеченню процесу духовного розвитку молоді в системі освіти. Виявлення та подальший розвиток духовного потенціалу учнівської молоді є завданням стратегічної важливості. У цьому руслі позитивною тенденцією слід вважати переорієнтацію значної частини роботодавців на пошук, перш за все, порядних, сумлінних і відповідальних, а не лише кваліфікованих й активних працівників. Таким чином, духовні ознаки особистості стають важливою умовою її подальшого працевлаштування та професійного зростання.

Слід також зазначити, що розвиненість духовних характеристик особистості позначається на зменшенні рівня егоцентризму, зумовлює спрямованість на допомогу потребуючим, соціально корисну самореалізацію. Високодуховна людина є надзвичайно цінною для суспільства і людства, однак, умови її соціального життя досить складні, оскільки в усі історичні періоди значна частина соціуму підкорялася біологічним інстинктам, наслідувала й наслідує бездуховні зразки поведінки та діяльності. Подібно до того як біологічна природа часом домінує над духовною та породжує конфлікти у внутрішньому світі особистості, так у соціальному середовищі духовний потенціал людини нерідко не знаходить реалізації. Зважаючи на актуальність, питанням індивідуальної психологічної роботи на основі духовно орієнтованого підходу присвячено окремий розділ книги.

Подана на розгляд читача монографія є за своїм змістом і формою науково-психологічною працею, що ґрунтується на загально-методологічних принципах і підходах. Однак наука являє собою лише один зі шляхів наближення людини до Істини, а отже, розгляд феноменів духовного порядку з наукових позицій певною мірою обмежений. Зважаючи на це, автор не претендує на абсолютизацію наукових здобутків, отриманих у ході дослідження, і вважатиме, що його праця досягла мети у разі, якщо подані підходи, методи та практичні методика стануть у нагоді як психолого-педагогічним працівникам, аспірантам і студентам, так і всім, кого хвилюють питання майбутнього людини й людства.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки

Психологія є однією з найдавніших наук у світі, яка на початку свого формування походила від мистецтва розпізнавати стани та поведінку людини і тварин. Так, у давньоіндійських джерелах, датованих близько 5000 р. до н. е., міститься опис навчання Крішні у духовного вчителя. Поміж різних навичок і вмінь у процесі навчання учень мав оволодіти здатністю розпізнавати душевні стани іншого, керувати власними емоціями, бажаннями та думками, щоб бути щасливим і задоволеним [479].

У своєму історичному розвитку психологія проходила різні етапи, кожен із яких наповнював її новим змістом, висував свої першорядні завдання. На зміну теоріям З. Фрейда про домінування у людській психіці прагнення до задоволення та потягу до смерті приходять соціально-орієнтовані підходи, в яких людина розглядається, насамперед, як частка людської спільноти, колективу. Нівелювання, «усереднення особистості» було доволі зручним для керування «масовою свідомістю» в часи панування тоталітарних режимів.

На думку академіка І. А. Зязюна, «у науці домінувала концепція зовнішньої, біологічної і соціальної зумовленості людини не лише як індивіда, але і як особистості. Впливові внутрішньої духовно-психічної детермінації на розвиток унікальності й неповторності особистості не приділялося належної уваги. Вона начебто виходила за межі традицій об'єктивного наукового дослідження, що було спрямоване на пошук і осягнення природи не відхилень від стандарту, а навпаки, деяких загальних закономірностей і тенденцій психічної життєдіяльності людей. Внаслідок домінування відкритого біхевіоризму поза увагою наукового пошуку залишилася внутрішньо мотивована, емоційно-чуттєва і духовно-моральна складова соціальної психіки особистості, яка в першу чергу характеризує особистість в якості унікальної і неповторної індивідуальності. Суб'єктивна,

емоційно-забарвлена самосвідомість особистості, її глибоко прихований внутрішній життєвий досвід, що є основним промотором переживань, віднесений далеко за межі власне психології як науки і стає предметом монопольного осмислення з позицій екзистенціального підходу, що розвивається у лоні філософсько-етичних досліджень» [183, с. 37].

Характеризуючи сучасний стан психологічної науки, професор психології Роман Трач (Рочестер, США) відзначає, що «вона перейняла раціонально-технічне мислення від природничих наук, пристосувала його до своїх досліджень і самовдоволено марширує вперед» [132, с. 33]. Його думку підтримує професор Ентоні Бартон (Піттсбург, США): «...психологія як галузь перебуває під потужним впливом ідей матеріалізму й механіцизму, що прагнуть звести колосальну складність і багатство людського до чогось елементарного, простого, доступного для управління й контролю. ...Замість того, щоб намагатися зрозуміти людське як таке, психологія виробила низку метафор-зведень для людських істот: людина як машина, як поведінково повністю обумовлена істота, як підвладна потягам тварина, як агресивний звір, як когнітивна мережа, як комп'ютер, що обробляє інформацію, як істота, підвладна безсвідомим силам тощо. Ці образи схильні витіснити з ідеї людини саме ті властивості, які утверджує гуманізм, — духовне життя людства, творчість особи, свободу, її символічні, метафоричні, естетичні, трагічні якості, її здатність бути носієм смислів і цінностей» [132, с. 173].

У наш час дедалі більш усвідомленою стає потреба у формуванні такого напрямку психологічної науки, який взяв би на себе функцію наукового спрямування та прогнозування подальшого розвитку сучасної людини в усій її цілісності, не залишаючи осторонь її біологічну, соціальну та духовну природу. З терміном «духовний» у багатьох традиціях народів світу прийнято пов'язувати вершинні етично-моральні досягнення людини й людства. Так, високодуховна людина асоціюється в народних уявленнях із мудрістю, порядністю, здатністю прийти на допомогу. Духовні твори в літературі, музиці, в живопису немовби торкаються глибинної сфери душі, не залишаючи байдухих. Але що це за глибинна сфера?

Типові народні погляди на людську сутність пов'язувалися з триєдністю її природи: духом, душею і тілом. Водночас стародавнє вчення, що тривалий час повідомлялися тільки посвяченим, які успішно пройшли різноманітні випробовування і підтвердили власну моральну чистоту та гідність, додержувались ідеї семивимірності людської природи (сім тіл або сім природних принципів). Указівки на це зустрічаються у стародавніх текстах Індії, Єгипту, традиціях Тибету і т. д.

Для передачі стародавніх знань про людську природу з давніх часів використовували форму легенд, міфів, казок, які містять у собі символічний зміст. Його розкриття здійснювалося перенесенням зовнішніх міфічних подій у внутрішній світ людини. Одним із яскравих образів людської душі, який зустрічаємо у численних давніх міфах, є Персефона. Мати Персефони, Деметра, нагадує доньці, що її батьківщина — Небо (у внутрішньому світі людини — духовна сфера) і застерігає доньку не слухатися Ероса, з його чаруючими поглядами (не піддаватися чуттєвим нахилам). «Бережися виходити з грота (захист внутрішньої рівноваженості) та не зривай спокусливих квітів землі (захоплення зовнішнім і бажання володіти ним): їх хвилюючі та п'яні пахощі загасять у твоїй душі небесне Світло (світло духовних знань, вища природа) та знищать навіть спогади про нього» [483].

Але коли з'являється Ерос, Персефона поступово забуває всі застереження. Ерос умовляє її: «Якби ти вдихнула пахощі цих квітів, усі таємниці розкрилися б для тебе». Не в силах утриматися від спокуси чуттєвості, Персефона зриває заборонений плід, і саме в цей момент земні надра розкриваються і з жахливої темноти з'являється Плутон на колісниці, що запряжена двома чорними кіньми (минуле та майбутнє). Він забирає в полон у своє темне царство Персефону, де вона має через страждання навчитися відрізнити добро від зла...

Однак, за своєю природою душа — донька Небес, і вона не може жити без Віри, Надії та Любові. Після пізнання сутності матеріальних принципів людська душа повинна відродитися з праху як символічний птах Фенікс.

Розглянемо особливості символічного шляху відродження на прикладі відомого міфу про Амура та Психею [30]. Психея народилася у царській родині та мала двох старших сестер (основні біологічні інстинкти). Природа наділила Психею надзвичайною красою, але через це ніхто зі смертних не смів до неї посвататися. І ось оракул повідомляє волю богів: необхідно одягти діву «у вбрання погребального шлюбного ложа» і залишити на високій горі одну (гора — символ вищих станів свідомості, натхнення), де її візьме страшний, неземний чоловік. Раптом на вершині гори вітер (енергія звільнення, свободи) підхоплює схвильовану Психею і несе у новий для неї прекрасний будинок (новий світогляд), розташований посеред заповідної діброви (упорядкована інтелектуальна сфера), біля джерела кришталево чистої води (вища духовна мудрість). У цьому будинку все їй у радість, а ночами до неї приходять лагідний чоловік, якого, однак, вона не бачить (нерозвинені духовні здібності).

Так щаслива Психея живе деякий час, поки чутки про її «загибель» не доходять до старших сестер. Амур застерігає дружину (інтуїтивна

обережність): «Психеє, мила і дорога дружино моя, жорстока доля загрожує тобі загибеллю, і я відчуваю, що тобі необхідна велика обережність. Твої сестри, схвильовані чутками про твою загибель, розшукуючи твої сліди, швидко прийдуть... і якщо ти випадково почувеш їх плач, не відповідай їм і краще зовсім не дивись на них, інакше ти приготуєш собі неминучу загибель, а для мене вчиниш величезне горе». Але не легко облишити старі звички, довіритися майбутньому, змінити світогляд. Удень і вночі плаче Психея за сестрами і, врешті, погрожуючи власною загибеллю, умовляє чоловіка дозволити їй з ними зустрітися.

І ось сестри вже у неї в домі (порушення світогляду). Звичайно, вони починають заздрити молодшій сестрі й намагаються розпитати все про її незвичайного чоловіка. Амур же заборонив жінці розмовляти з сестрами про себе (обмеженість, низька свідомість, нездатна зрозуміти високі прагнення, ідеали), але сестри з розмов Психеї здогадуються, що вона ніколи не бачила чоловіка (її духовний потенціал був ще недостатнім). Тоді підступні сестри, заздрячи, що Психея поступово стане безсмертною, розповідають їй про те, що з нею спить жахливий змій, який згодом з'їсть її та народжену нею дитину. Вони радять сестрі заховати ніж (небезпечний шлях по гострому лезу) та лампу (неприродна прискорена техніка досягнення світла вищої свідомості) і вночі, коли «змія» засне, вбити його.

Психея спочатку вагається (душа розривається між вищою та нижчою природою), але її зв'язок із Духом ще зовсім слабкий, а звична аргументація старого світогляду така вагома, переконлива... Нарешті, послухавшись сестер, вона, незважаючи на попередження чоловіка (інтуїтивне передчуття), запалює лампу з олією та стискає в руках гострий ніж, але... Як тільки засяло світло, замість жахливого змія Психея бачить бога надзвичайної краси. Вона здивовано розглядає його прекрасне тіло (вищі духовні здатності та можливості), його зброю — лук і стріли любові, встояти проти яких неможливо. Розуміючи свою помилку, Психея хоче вбити себе, але ніж випадає з її тремтячих рук (зворотний перехід стає неможливим). До того ж, із підступної лампи падає крапля киплячої олії на праве плече Амура, обпікаючи його ніжне тіло (неприродні техніки досягнення вищих станів свідомості завжди небезпечні). Прокинувшись і побачивши всі докази порушеної вірності (духовним ідеалам), Амур вимушений покинути Психею, Дух залишає Душу.

Як повернути втрачене щастя? Чи можливо людській душі після духовного падіння знову досягти внутрішньої вершини? Усвідомлюючи всю глибину провини, позбавлена високої мети, смислів і цінностей існування, Психея намагається покінчити життя

самогубством, але на березі ріки зустрічає сільського бога — Пана, який тримає у своїх обіймах богиню Луну (відлуння духовної мудрості у народних традиціях). Він утішає Психею і радить їй молитвами заслужити повернення втраченого чоловіка. Психея зважується на довгий і важкий шлях пошуків свого нареченого (шлях духовного сходження). Перш за все вона змінює своє ставлення до сестер та відплачує їм за підступність. Після цього Психея на своєму шляху зустрічає численні храми богів і богинь (звертається до ціннісно-сислової сфери). Вона наводить там порядки, молить про допомогу, але ніхто їй не може зарадити (обряди і молитви — це тільки перший крок внутрішнього очищення). Далі на неї чекають складні випробування матері Амура — Венери. Шлях Душі до Духу актуальний як для кожної людини, так і для людства взагалі, тому спробуємо розшифрувати символічний зміст цих випробувань.

Під час першого випробування Венера змішує в купу зерна пшениці, ячменю, пшона, маку, гороху, сочевиці та бобів (сім найменувань — семивимірність людської природи). Психея повинна в короткий час розібрати всі зерна («дар розпізнавання»). Впоратися з цим надважким завданням їй допомагає мурашка — символ натхненного працелюбства.

Другий іспит потребує від Психеї вміння навести порядок у емоційній сфері. Їй необхідно принести шматок дорогоцінної шерсті диких золотих овець, що пасуться без пастуха і можуть разити на смерть «гострими рогами, твердими лобами, а іноді навіть отруйними зубами» (некеровані емоції, почуття, нестримні бажання). За порадою очерету, який росте на березі священної річки (джерело мудрості), Психея не намагається безпосередньо приборкати небезпечних овець, а терпляче спостерігає за ними, очікуючи полудня. Як відомо, емоції підкоряються «закону маятника»: радість поступово змінюється на сум, за нервовим напруженням настає розслаблення, після гніву — спокій, який у крайній протилежній точці компенсується страхом (рис. 1.1) [188]. Надмірна емоційна активність не дозволяє людині впорядкувати власне мислення. Дочекавшись полудня (точка спокою), Психея назбирала вдосталь золотої вовни на гілках дерев сусіднього гаю (дерево — символ пізнання, а гай — упорядкована інтелектуальна сфера людини).

Під час третього випробування Психеї потрібно було заповнити інтелектуальну сферу вищими творчими здобутками та підтвердити власні духовні здатності. На скелястій вершині гори з гірської впадини стрімко котяться Стігійські води, які не дають себе взяти, а, крім того, праворуч і ліворуч від цього потоку в печерах ховаються й чекають на здобич два дракони (перевірка моральної чистоти і впевненості в собі).

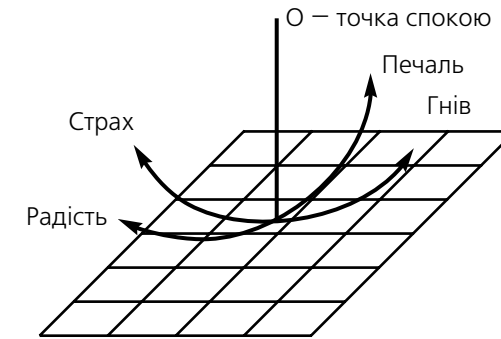

Рис. 1.1. Перебіг емоцій за «законом маятника»

Здається неможливим набрати води, але на допомогу до Психеї прилітає орел із розправленими крилами (концентрація високих прагнень, політ думок, медитація). З його допомогою Психея і приносить Венері кришталевий келих, повний незвичайної творчої води.

І ось на Психею чекає останнє, найнебезпечніше випробування — вона повинна відвідати країну мертвих (підсвідомість) і принести звідти у скриньці частину краси від Прозерпіни. Але яку красу можна принести з країни мертвих? Однак у Психеї немає іншого виходу, і вона вирушає у страшну подорож, під час якої зустрічається з різноманітними образами, тінями предметів (змістом підсвідомої пам'яті). Вона виявляє неабияку силу волі та зібраність і отримує від Прозерпіни необхідний дарунок. Нарешті, Психея повертається у світ (у стан свідомості) і при цьому в руці тримає дивну скриньку з красою для Венери. І як же їй кортить відімкнути скриньку й узяти собі трішечки краси, щоб подобатися своєму Амуру! Яка жінка не скористається такою нагодою? Але замість краси у скриньці — Стігійський сон, і Психея в його полоні «падає на своєму шляху» і «стає нерухомою, неначе мертвою». Інакше кажучи, переживання змісту підсвідомості охоплює Душу, і вона, занурена в ці переживання минулого, стає байдужою до подій теперішніх. Щоб вивести її з цього стану, необхідне справжнє чудо, і воно приходить. Амур уже вилікувався і, не в змозі більше витримати розлуки з коханою, вирушає до неї. Він торкається Психеї своєю стрілою (спрямуванням сили любові) і примушує чародійний сон сховатися у скриньці (зайняти своє природне місце). Духовна любов пробуджує Психею до життя, а Юпітер подає їй келих безсмертя. Психея стає законною дружиною Амура, Дух і Душа єдині назавжди — тепер на них чекає спільний шлях нескінченного розвитку.

Таким чином, стародавні міфи та легенди розглядають духовний розвиток як шлях відродження, удосконалення людської душі. Але цей процес має бути свідомим — лише любов і духовні прагнення рятують Психею від усіх небезпек і допомагають досягненню мети. Зміст цієї ідеї знайшов своє відображення у минулому навіть в архітектурі будівель. У багатьох містах світу, що мають стародавню історію, збереглися будинки, фасад яких зроблений у вигляді колон із масивним чотирикутником (квадратом) в основі та величним трикутником у вершині. Ці колони є архітектурним відображенням прекрасного й такого нелегкого шляху людської душі від нижчої природи (чотирьох стихій) до трьох вищих чеснот — Мудрості, Краси та Любові (рис. 1.2).

У цьому яскравому символі Піфагор вбачав також і символ єдності людини і Космосу: «...Основа, колони та трикутний фронтон постали перед ним раптово, як тривимірна природа людини і всесвіту, мікрокосму та макрокосму... Так, тут, у геометричних лініях, крився ключ до всесвіту, закон триєдності, який керує будовою істот, та семивимірності, що лежить в основі їх еволюції» [483, с. 217]. Сім кольорів спектра, сім музичних нот стали відображенням цього закону. Цікаво відзначити, що на стародавніх зображеннях дві колони позначаються різними кольорами та мають різне символічне значення. Зокрема, одна з них символізує прогресивний розвиток, шлях нагору до духовного ідеалу, а друга — зворотний бік розвитку — деградацію, яку в міфах і легендах називають «гріховним падінням» людини чи людства.

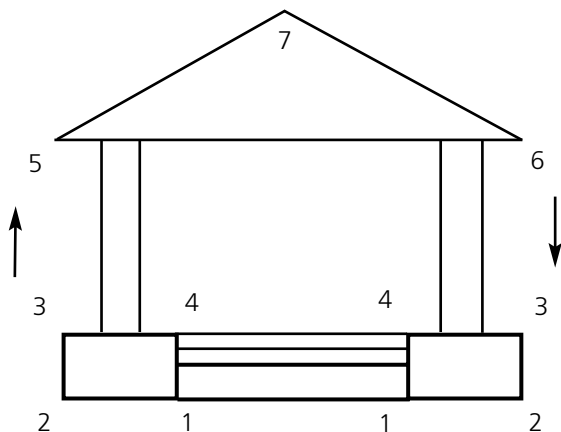

Рис. 1.2. Відображення духовного поступу та падіння людства в стародавніх архітектурних формах

Сучасні представники світової науки визнають безперечну важливість духовного розвитку людини. Засновник феноменології Е. Гурсель вважає, що «людина — це дух, а ситуація справжньої людини — її духовна ситуація» [462, с. 103]. Від духовних поглядів людини, від її усвідомлених чи неусвідомлених ідеалів залежать домінуючі цінності, моральні погляди і, як наслідок, вся свідомо поведінка. Засновник філософської антропології М. Шеллер у своїй праці «Становище людини в Космосі» стверджує, що «сутність людини і те, що можна назвати її особливим становищем, підноситься над тим, що називають інтелектом і здатністю до вибору, і не може бути досягнутим, навіть якщо уявити, що інтелект і здатність до вибору довільно вирости до нескінченності» [462, с. 148].

Еріх Фромм, торкаючись проблеми духовних ідеалів, вважає, що «такі ідеали, як істина, справедливість, свобода, хоч вони часто і виявляються пустими словами чи абстракціями, можуть бути справжніми прагненнями людини, і що будь-який аналіз, який не враховує цих прагнень як динамічних факторів, помилковий. Ці ідеали не метафізичного характеру, а коріняться в умовах людського життя, і їх можна аналізувати з цієї точки зору. Такому аналізу не повинно перешкоджати побоювання знов припуститися метафізики та ідеалізму. До завдань психології як емпіричної науки входить і вивчення мотивацій, що виробляються ідеалами, і пов'язаних з ідеалами моральних проблем з метою звільнити наше мислення у цій сфері від неемпіричних і метафізичних елементів, що затемнювали ці питання в їх традиційному трактуванні» [462, с. 191].

Зміст духовної сфери людини у народних, психологічних, філософських і релігійних уявленнях співвідноситься з поняттям «Святої трійці». Виходячи з цього, стає зрозумілим, чому «святе місце пустим не буває»: при несформованості вищих ідеалів, смислів і цінностей людська душа орієнтується на тваринну природу (Психея слухається порад своїх сестер). На думку Е. Гурселя, психологія, яка розглядає душу абстрактно, «суто в собі і для себе», є помилковою [462, с. 71]. Проблеми психоемоційної та інтелектуальної сфер особистості необхідно розглядати у нерозривній єдності з вищими (духовними) та нижчими (суто фізіологічними) потребами людини. При цьому фізіологічні, матеріальні потреби посідають відповідне і важливе місце не як життєвої мети, а як засобу на шляху до її реалізації (у релігійному контексті — «поклоніння Богу живому, а не золотому тільцю»).

Однак і досі актуальними залишаються слова Г. С. Сковороди про те, що «люди нехтують найвищою наукою, яка стосується самої людини. Без цієї науки (про людську душу) всі людські знання втрачають сенс. Безглуздо шукати щастя поза собою» [367, с. 477].

Для досягнення щастя необхідно «пізнати себе або свою природу, обрати свою долю і відповідати тому видові діяльності, який властивий тобі, існувати у повній згоді із *ЗАГАЛЬНОЮ ПОСАДОЮ ЛЮДИНИ*, що означає вищі моральні настановлення, зокрема, благодіяння та послуги» [390]. Але яку саме природу в собі необхідно пізнати? Г. С. Сковорода вважав, що природа — це «блаженний в людині дух». Таким чином, наука про людську душу — психологія — має звернутися до проблем духовного розвитку людини та людства. Проведене нами анкетування серед майбутніх психологів — студентів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка та Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова свідчить, що в складі запропонованих для вивчення психологічних тем психологія духовності є найцікавішою для 72% опитаних.

Проблема духовного розвитку особистості є актуальною і для психотерапевтичної практики. Дослідники зазначають збільшення відсотка «нових пацієнтів», які з'являються до психоаналітика, не знаючи, від чого вони в дійсності страждають. «Вони скаржаться на пригнічений настрій, безсоння, на невдалі шлюби, на те, що не отримують задоволення від роботи та на багато схожих розладів. Зазвичай, вони впевнені в тому, що той чи інший симптом і становить їхню проблему, що якби вони змогли позбавитися окремого розладу, то були б здоровими. Однак найчастіше ці пацієнти не бачать, що їхня проблема полягає не в пригніченому настрої, не в безсонні, не у невдалому шлюбі або невідповідній роботі. Ці різноманітні скарги являють собою лише свідому форму, в якій наша культура дозволяє їм висловити дещо, що лежить набагато глибше й притаманне різним людям, свідомо впевненим у тому, що вони страждають від певного окремого симптому. Загальне ж страждання — це відчуження від самих себе, від своїх співбратів, від природи; це усвідомлення того факту, що ми померемо, не встигнувши пожити, що ми живемо серед достатку і все ж не маємо радості» [351, с. 102]. Розв'язання означених проблем вирішується не пристосуванням подій зовнішнього світу до людини, а шляхом зміни, трансформації людської свідомості, наслідком якої стане справжній психологічний добробут людини.

На думку Е. Фромма, «психологічний добробут можливий тільки в тій мірі, в якій ми перемогли власний нарцисизм; у тій мірі, у якій ми відкриті, реактивні, сприйнятливі, пробуджені, порожні (у розумінні дзен). Цей добробут означає повний та доброзичливий зв'язок із людьми та природою, подолання відокремленості та відчуження, досягнення переживання єдності з усім існуючим — і разом з цим відчуття себе самого як окремої істоти, таким, яким я єсмь, індивідом, тобто нероздільним. Благополуччя — це означає бути

цілком народженим, бути тим, чим ми у потенціалі є; це означає володіти повною здатністю до радості й печалі, або, висловлюючись по-іншому, пробудитися від напівсну, в якому живе середня людина. Якщо все це так, благополуччя означає також здатність бути творчим... Нарешті, володіти добробутом — це означає відкинути власне «я», відкинути жадібність, припинити погоню за збереженням та звеличенням «я», бути самим собою і переживати себе в акті буття, а не у володінні, збереженні, накопиченні, споживанні» [351, с. 108].

Таким чином, духовні потреби людини зумовлюють необхідність їх усвідомлення засобами психологічної науки. Психологія духовного розвитку повинна взяти на себе значну частину функції орієнтації людства на вищі ідеали, загальнолюдські цінності. Для цього бачиться необхідним теоретичне обґрунтування критеріїв духовності, психологічних закономірностей духовного розвитку, конкретизація духовних ідеалів і цінностей. Цікаво, що слово «теорія» тлумачиться як споглядання Космосу [462, с. 229]. Отже, визначення вищих ідеалів необхідно здійснювати, розглядаючи людину як космічну істоту, як частину і свідомий прояв природи Всесвіту. При такому розгляді вищі загальнолюдські цінності не залежатимуть від мінливих політичних поглядів, а залишаться завжди актуальними. Подібно до того як об'єктом вивчення феномена творчої обдарованості є приклад творчих особистостей в історії людства, так і об'єктом дослідження психології духовного розвитку мають стати психологічні закономірності духовного становлення та розвитку високодуховних представників людства. Метою цього актуального дослідження є виявлення умов і факторів, найбільш сприятливих для духовного розвитку особистості. Результати дослідження становитимуть базисні принципи для створення сприятливих умов духовного розвитку молоді у навчальних закладах.

Не менш важливим завданням психологічної науки є виявлення та соціальна підтримка дітей і молоді з високим духовним потенціалом. Високий духовний потенціал у поєднанні з професійною компетентністю складають безцінний скарб будь-якої нації, тому наймогутніші держави світу докладають величезних зусиль до справи особистісного розвитку нового покоління.

Сучасна психологічна наука має активно здійснювати розробку засобів діагностики показників духовного розвитку особистості. Слід зазначити, що на сьогодні у психологічній практиці розробка діагностичного інструментарію спрямовується переважно на дослідження таких показників розвитку особистості, як темперамент, характер, виявлення тривожності, агресивності, мотивації, емпатії, особливостей спілкування, тощо [352]. Однак потреба духовного

відродження України та оновлення системи державної освіти ставить перед сучасною наукою завдання психолого-педагогічного обґрунтування процесу духовного розвитку особистості, створення діагностичного забезпечення та розробки відповідних програм підтримки духовного розвитку учнівської молоді в усіх ланках освітньої системи. Розроблені психодіагностичні методики мають використовуватися, насамперед, не для порівняння досягнень учнів поміж собою, а для визначення існуючого стану та динаміки духовного зростання особистості.

Отже, діагностика духовного потенціалу молоді є необхідною умовою його збереження та подальшого примноження. Особливої уваги потребує оновлення змісту та методів навчання учнів і студентів. Орієнтація на вищі духовні досягнення людства має складати стратегію викладання будь-якого навчального предмета. Важливе місце мають посідати психологічні спецкурси, спрямовані на особистісний і, зокрема, духовний розвиток учнівської молоді. Безумовно, у часи розвитку космічних технологій і швидкісного Інтернету ці знання слід надавати у відповідно оновленій формі.

Підраховуючи зусилля й кошти, необхідні для цього, потрібно зважати на те, що розвиток духовних якостей, підвищення рівня свідомості потребує незрівнянно більше часу, ніж набуття певних фахових знань. Тому підтримка високодуховної молоді на державному рівні має здійснюватися через надання високодуховній еліті пільгових умов вступу до ВНЗ, державних академій. Зважаючи на це, доцільно створити державні групи соціально-психологічного кураторства над духовною елітою, діяльність яких ґрунтувалася б на наукових розробках і забезпечувала адресацію нових спеціалістів на провідні посади в різних галузях суспільного життя. Таким чином, могутній потенціал високодуховної молоді не шукав би своєї самореалізації за кордоном, а приносив реальну користь власній державі. Як зазначає академік І. А. Зязюн, «духовна еліта визначається передусім тим, що відшуковує нові моральні ідеали, шляхи відтворення великого суспільства, нові, більш досконалі, достойні засоби єднання людей, більш високі цілі» [183, с. 33].

Заходи підтримки та стимулювання розвитку високодуховної молоді повинні складати перспективну державну програму. Думку про те, що суто економічні негаранти не дають змоги приділити достатньої уваги проблемам розвитку молоді в Україні навряд чи можна вважати обґрунтованою: і в найтяжчі післявоєнні роки будувалися дитячі майданчики у дворах, створювалися радіо-, а надалі й телевізійні програми для молоді. Нині ж навіть у батьків не вистачає часу на виховання своїх дітей. Ця нестача згодом повертається

на індивідуальному рівні неурою молоді до власних батьків, а на загальнодержавному — низьким пенсійним забезпеченням людей похилого віку. Справжнє ж піклування про дітей, майбутнє країни, має спиратися на задоволення природних психологічних потреб розвитку особистості, і, зокрема, потреб духовного розвитку.

1.2. Філософсько-психологічний зміст поняття духовності й духовного розвитку особистості

Розкриття філософсько-психологічного змісту поняття духовного розвитку особистості потребує аналізу існуючих уявлень про дух і духовність. Ці уявлення формувалися і збагачувалися протягом століть у народній та релігійній традиціях, наукових поглядах.

Аналіз народних традицій засвідчує, що поняття духу, на відміну від духовності, не завжди вживалося по відношенню до сутності чи ознак людини. Так, у багатьох народів світу існували уявлення про те, що явищами й силами природи, а також предметами керують духи, різні за своєю силою та спрямованістю впливу. У численних народних оповідях, піснях і казках ми зустрічаємо лісових і польових духів, духів водою, які захищають свої володіння, допомагають або перешкоджають людській діяльності (що, зокрема, яскраво відображено у творах Лесі Українки).

Згідно з релігійними вченнями, дух також не завжди належить людині. Зокрема, на перших сторінках книги Буття дух описується як атрибут Бога: «Земля ж була безвидною і порожньою, і пільма над безоднею; і Дух Божий носився понад водою» [63, Буття 1:2]. Надалі у християнській традиції знаходимо таке визначення: «Бог є дух і ті, хто поклоняються Йому, повинні поклонитися в дусі й істині» [63, Іоанна 4:24]. Ототожнення духовного та божественного вказує на можливість людини через пізнання й духовний розвиток наблизитися до більш високого рівня досконалості. «Будьте досконаліми, як Батько Ваш небесний», — закликає учнів Христос, руйнуючи всі обмеження людського розуму [63, Матвія 5:48]. До того ж, у православному християнстві широко розповсюджено уявлення про Святу Трійцю — Отця, Сина та Святого Духа. Святий Дух був обіцяний Ісусом Христом своїм учням [63, Іоанна 14:16]. Для того, щоб дізнатися про добру чи злу природу духів апостол Іоанн радить: «Улюблені, — не кожному духові вірте, але випробовуйте духів, чи від Бога вони, бо неправдивих пророків багато з'явилося в світ» [63, 1-е послання Іоанна 4:1].

Згідно з ідеями пантеїзму, Бог не є особистістю, а тотожний природі, тобто природа є формою, змістом якої виступає дух.

Таким чином, у народних і релігійних поглядах дух, що не належить людині, розглядається або як індивідуальна істота, сутність, або як божественна якість, всезагальна енергія, життєдайна сила, яка складає основу речей і явищ. Спираючись на ці визначення, досить важко аналізувати духовність як особистісну характеристику, а отже, і досліджувати психологічний зміст духовного розвитку особистості.

Одне з найбільш ґрунтовних філософських досліджень духовної проблематики належить Георгу Вільгельму Фридриху Гегелю. «Пізнання духа є найбільш конкретним і тому найвищим та найскладнішим», — визнає філософ [114, с. 6]. Означена складність є цілком зрозумілою не тільки з філософських, але й з психологічних позицій. Легко уявити ефективне пізнання вищим нижчого, але не навпаки. Так, за допомогою інтелекту людина успішно пізнає свою тілесно-біологічну природу, може досліджувати емоційно-почуттєву сферу. Більш складною проблемою є пізнання інтелектом самого себе та найскладнішим є інтелектуальне пізнання духовного, яке виходить за межі інтелектуального. Цю ситуацію можна порівняти з такою, коли кошеня спостерігає за людиною, яка гортає сторінки книги або ж коли собака намагається зрозуміти, чому це хазяїн весь час спілкується з телефонною трубкою.

Пізнання ж психології духовного розвитку особистості, на відміну від пізнання духа, є більш конкретним завданням, оскільки являє собою пізнання процесу прояву духа в природі людини. Не відмовляючи собі в спробі найскладнішого пізнання, Гегель дає таке визначення духа: «Абсолютне є дух; таким є найвище визначення абсолютного» [114, с. 29]. Проявляючи себе в людині, яка здійснює духовне пізнання, дух досягає свого найвищого прояву. Диференціація духу в межах матеріального світу здійснюється у трьох формах: суб'єктивний (природний) дух; об'єктивний дух (особистість) і абсолютний дух (мистецтво, релігія та філософія).

Більш докладного розгляду в нашому випадку потребують погляди на дух, що відзначаються його розумінням як складової людської та, зокрема, особистісної природи. В цьому сенсі дух розглядають або як самостійну та відносно самодостатню сутність, яка в минулому належала людині (духи предків, шановані у японців, китайців, індіанців та інших народів), або ж як складову єдиної та взаємопов'язаної людської сутності, що проявляє певні психологічні властивості: дух мудрості й любові, братерства або розбрату, дух єдності, злагоди чи протиріччя. В численних випадках дух виступає як певна якісна характеристика людської спільноти.

Розповсюдженими є погляди, за якими дух пов'язують із життєвим досвідом людини, отриманим внаслідок важливих подій, можливо,

трагедій, криз, страждань, покаяння тощо [516, Т. 1, с. 270]. За поглядами М. Бердяєва, дух не є субстанцією, він — життя, досвід, доля. Він пізнається лише на конкретному досвіді особистості, зокрема, на досвіді духовного життя [53, с. 26–27].

На думку Гегеля дух у людській природі найбільше проявлений у свідомості та самосвідомості [114, с. 379]. Розглядаючи свідомість як ступінь рефлексії, або ставлення духу до себе, філософ визначає дух як:

а) свідомість взагалі, що має предмет як такий;

б) самосвідомість, для якої предметом виступає «я»;

с) єдність свідомості та самосвідомості — той факт, що дух споглядає зміст предмета як самого себе та себе самого як визначеного в собі та для себе... [114, с. 223]. У суб'єктивній своїй формі дух виступає як інтелігентність, а в об'єктивній — як воля. Саме інтелігентність визначає ціннісну спрямованість особистості. Воля ж характеризує її вчинково-діяльнісну спроможність. Ці дві ознаки доцільно вважати складовими духовного потенціалу людини.

Американський професор психології Джералд Портер зазначає, що «дух — це „надихальний“ елемент, який робить біологічний факт життя чимось більшим, ніж просто хімічні або фізичні процеси. Суто механічне життя було б можливе і без духу, та йому бракувало б свободи й спонтанності, яких той надає.

Людська здатність до самоусвідомлення, акт бачення себе як об'єкта уваги не були б можливі без надихальної якості духу, який підносить нас від односпрямованого пізнання об'єктів у нашому перцептивному діапазоні до пізнання себе як суб'єкта переживання. Могутня надихальна якість духу уможливорює для людей самосвідомість, рефлексію, відчуття якісної глибини наших суб'єктивних переживань» [132, с. 158].

Окремої уваги потребує розгляд співвідношення між духом та душею. У традиції індуїзму поняття «дух» не вживається взагалі. Воно ототожнено з душею, яка присутня в кожній живій істоті, і яка вважається безсмертною. Натомість в інших світоглядних традиціях між духом і душею окреслюється досить чітка межа: вища сутність душі являє собою складову людського духу, про що стверджується, зокрема, у християнстві: «Сіється тіло душевне, повстає тіло духовне» [63, 1-е послання Павла до коринфян]. Тобто всі найвищі надбання душі стають основою безсмертного людського духу. «Душевна людина не приймає того, що від Духа Божого, тому, що вона вважає це божевільям; і не може розуміти, оскільки про це слід судити духовно» [там само].

За біблійною традицією, душа, на відміну від божественної природи духу, «знаходиться у крові», тобто є близькою до біологічної

складової людини. З цього уявлення виникає відповідна релігійна заборона на вживання в їжу тваринного м'яса, не очищеного від крові. Це твердження підкріплюється результатами численних наукових досліджень (зокрема, Раймонда Кеттелла, Ганса Айзенка, Карла Юнга та ін.), які встановлюють відповідність між групою крові людини та психофізіологічними і навіть особистісними властивостями [136]. Погляди Гегеля щодо співвіднесення душі та духу є досить радикальними: «Весь розвиток духу є не що інше, як піднесення самого себе до власної істинності, і так звані сили душі не мають ніякого іншого смислу, крім того, щоб бути ступенями цього духовного піднесення» [114, с. 13]. Більш толерантними видаються погляди на співвідношення духовного, душевного і тілесного, запропоновані доктором психологічних наук, професором Г. О. Баллом: «...чітке поняттєве розрізнення сторін людської сутності (духу, душі й тіла — якщо виходити з найбільш усталеної богословської та філософської традиції) цілком узгоджується з тим, що це саме *сторони цілісної системи*, які тісно пов'язані одна з одною і взаємно опосередковують одна одну» [132, с. 271].

В історії становлення філософської думки слід окреслити етап, коли дух активно протиставлявся матерії, а отже — тілесності. Первинність матерії, її провідну роль відстоювали прибічники діалектичного матеріалізму, які запозичили у Гегеля діалектику та відкинули прагнення до найвищих досягнень — ідеалізм. Звідси з'явилося твердження про те, що буття визначає свідомість. У свою чергу, представники ідеалістичних течій у філософії доводили первинність духу над матерією (свідомість визначає буття). В уявленні Гегеля загальне життя природи є абсолютно підкореним духу; «...космічні та теллуричні сили стають йому підвладними й можуть викликати в ньому лише незначні зміни настрою» [114, с. 54]. Дух існує для себе, протиставляючи собі матеріальне, частково як власну тілесність, частково — як зовнішній світ взагалі і ці «різні сторони знову приводить до єдності із самим собою» [114, с. 207].

Сучасні наукові дослідження в галузі квантової фізики зробили недоречним давню дискусію прихильників матеріалістичної та ідеалістичної концепцій, адже торсіонні енергії почуттів, емоцій, бажань і думок, зафіксовані чутливими пристроями, можна віднести як до феноменів матеріального, так і до феноменів духовного порядку [423].

Індивідуальні прояви духу в природі людини характеризуються її духовністю. Перші письмові згадки про духовність ми зустрічаємо у стародавніх літературних джерелах, які людство дбайливо зберігає до сьогодні. Ці літературні джерела мають різнонаціональні корені, але за своїм глибинним змістом є багато в чому тотожними.

Зокрема, у давньоіндійській Бхагавад-Гіті (близько 5000 р. тому) знаходимо опис життєвого шляху, до якого застосовується санскритське слово *брахмі*, відповідне духовності: «Людина, яка відмовилася від усіх потягів до чуттєвого задоволення, яка живе вільною від бажань, яка не вважає, що чимось володіє, і яка не має помилкового *єго* — тільки вона може досягти справжнього спокою. Таким є шлях **духовного** та благочестивого життя, дотримуючись якого, людина не підвладна омані» [478, с. 162–163].

Аналіз сучасної наукової літератури показує, що проблеми духовності досліджувались вченими, переважно, за такими напрямками:

Дослідження феномену *духовної культури* — Р. А. Абдираїмова, Р. Абсаттаров, Г. А. Аванесова, Г. О. Балл, В. Ф. Баранівський, Д. Бом, Л. П. Буєва, Л. Н. Вавилова, Г. К. Гизатова, О. І. Даниленко, М. В. Данилов, Н. Н. Донченко, Л. П. Жукова, М. А. Кирилов, А. І. Комарова, І. Лисий, В. Матвеев, А. М. Медвідь, Ф. М. Медвідь, А. Г. Новіков, І. В. Петрова, В. А. Ремізов, Г. Сафар, В. П. Синьбухова, Л. Н. Смирнова, Б. Степанишин, В. Г. Табачківський, Л. Г. Федотова, С. А. Чукут, М. І. Шапир та ін.

Дослідження *психології духовності* — М. Й. Боришевський, А. І. Зеліченко, О. В. Киричук, В. А. Пономаренко, Т. В. Смирнова, С. П. Суровягін, А. А. Ткаченко, Ж. М. Юзвак.

Проблеми *духовного виховання* — А. Г. Абрамова, І. Д. Бех, В. М. Бондаровська, М. Й. Боришевський, Н. Н. Добкина, К. О. Журба, І. А. Зязюн, А. Косичев, А. Г. Липатов, Е. П. Логунова, А. Лопатина, Н. П. Махова, В. Онищенко, Г. Платонов, А. Е. Серков, А. М. Склярова, М. Скребцова та ін.

Дослідження *духовного світу особистості* — Н. Е. Андрюшина, Ж. А. Кузьмичова, Н. Ріпа, А. А. Сейдаліна, В. Слюсаренко.

Духовним цінностям присвятили свої праці — С. С. Андреев, С. У. Гончаренко, З. Г. Залевська, В. В. Знаков, Г. В. Кузнецова, Г. В. Максимов, П. М. Моченов, А. Л. Некрасов, О. В. Парамонова, Л. С. Пестрякова, А. Прикуп, Г. Сілванян, Л. А. Степашко, С. Н. Фурсик, В. В. Шпаковський, В. Я. Ядов.

Категорію *«духовне життя»* розкривають — Я. Ф. Аскін, Б. Д. Беспарточний, М. В. Голубева, А. Б. Зельманов, І. Б. Мардов, Л. К. Угледов.

Поняття *«духовний потенціал»* висвітлюють у своїх роботах — Е. Д. Ахметгалеев, І. Дзюба, В. І. Єрмолова, Л. Н. Коган.

Аналіз поняття *«духовна криза»* здійснили — Ю. І. Борсяков, Ю. Л. Воробйов, К. Гроф, С. Гроф, В. Е. Касимова, В. В. Козлов, А. І. Липкин, К. Г. Попов, А. Н. Шиміна.

Розкриттю змісту *духовного досвіду* присвятили публікації — Н. М. Аверин, О. Барабаш, Г. Л. Воронін.

Ідеї *духовного відродження* актуалізують — Л. Вовк, О. Голяченко, В. Ю. Король, Х. Лужецька, А. П. Мельніков, Є. Причепій, Л. А. Савенкова.

Співідношення між духовністю та релігійністю проаналізували у своїх працях Н. С. Звонко, А. М. Черши.

Крім того, у літературних джерелах зустрічаються такі словосполучення, пов'язані з духовністю: *духовне виробництво* (Г. Б. Шишков), *духовна діяльність* (І. Б. Крюков, І. С. Хмелько, В. Шевченко), *духовна еліта* (І. А. Зязюн), *духовна традиція* (А. Й. Дахній), *духовна ситуація* (Ю. Бохенький), *духовна сфера* (Г. Н. Боус), *духовна природа* (А. С. Ключев), *духовні потреби* (В. Г. Крючков, Е. І. Степанков), *духовна творчість* (Е. П. Семенюк, В. С. Соловйов); *духовне спілкування* (Ю. В. Слимів, І. С. Хмелько); *духовна катастрофа* (Я. С. Страковський), *духовний шлях* (Ган Ф. де Віт), *поле духовності* (Г. Пацієнко).

Духовний розвиток особистості є тотожним поняттю *розвитку духовності*. Цій проблематиці присвячено праці таких вчених як А. Адлер, Р. Алперт, В. Х. Артюнов, І. Верба, А. Ц. Гармаєв, С. Гроф, В. В. Жайворонок, А. О. Зоткін, О. І. Климишин, О. В. Киричук, Н. А. Коваль, А. С. Легай, М. О. Мацейків, М. М. Моргунов, Г. С. Мурніна, О. М. Олексюк, Г. Райх, К. Роджерс, О. М. Семашко, В. В. Сивков, Н. Н. Хомутиннікова.

«Увесь розвиток поняття духу являє собою тільки самозвільнення духу від усіх форм існуючого буття, не відповідних його поняттю», — констатує Гегель [114, с. 26]. Подібним чином, для уточнення поняття духовності необхідно відокремити це поняття від інших невідповідних йому характеристик особистості.

Тривалий час духовність ототожнювали з *релігійністю* (особливо у радянський період). Це ототожнення походило із системи виховання, де моральні норми і принципи були нерозривно пов'язані з вивченням релігійних основ («Закон Божий»). Надалі ж, коли церква була проголошена відокремленою від суспільного життя, тема духовності уникалася як у наукових працях, так і в практиці освітньої діяльності. Комуністичні ідеали абсолютизували людину, здатну «поставити на коліна природу та довести відсутність Творця». У «післяперебудовні часи» із поверненням інтересу до релігії відбулося і відповідне зростання зацікавленості феноменами духовного порядку.

За своїм покликанням релігія має об'єднувати людей навколо ідей вищого служіння, доброчинності та духовного сходження. Однак релігійні догми, обряди й настанови нерідко суперечать принципам духовності та гуманізму взагалі. Це, зокрема, обряд жертвоприношення тварин (а в деяких релігіях і людей), що існував у давнину, хрестові походи, у яких знищувались іновірці, дії «святої інквізиції» та

ін. І нині релігійна людина нерідко ворожо ставиться до представників інших релігій, або до всіх, хто не поділяє її погляди. Розглядаючи феномен релігійного уособлення на прикладі християнства, доктор філософських наук А. М. Черній зазначає: «Саме розуміння християнства як релігії тільки особливого порятунку веде до утвердження системи «трансцендентного егоїзму» або «трансцендентного утилітаризму й евдонізму» (М. Бердяєв). За умови трансцендентно-егоїстичної свідомості людина захоплена не досягненням найвищої досконалості життя, а турботою про порядок власної душі, думками про свій добробут» [460, с. 109].

Зазначимо, що метою релігійного шляху людини є наближення до Бога, до досконалості, а оскільки «Бог є Дух» [63, Іоанна 4:24], то «людина душевна» має стати «людиною духовною», тобто, духовність є своєрідним «пробним каменем» істинності будь-якої релігії.

Поняття духовності нерідко пов'язують із властивостями інтелектуальної сфери людини, зокрема, з *мудрістю*, *кмітливістю*. Так, у болгарській мові слово «духовен» (духовний) є близьким за своїм корінням до слова «духовітост» — кмітливість, гострий розум [511]. До інтелектуальної сфери особистості сучасна психологія відносить такі процеси, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява. Духовність людини, безперечно, позначається на особливостях її сприйняття, спрямованості мислення, але не вичерпується впливом лише на ці процеси. Історія духовного становлення людства налічує чимало геніальних інтелектуально обдарованих особистостей, мудреців, філософів. Однак високий інтелект може використовуватися і з егоїстичною, злочинною метою. Прикладом поєднання інтелектуальності та злочинності є винахідники комп'ютерних вірусів, які заради прибутку завдають значної шкоди іншим. У царині наукових знань прагнення до отримання нових наукових закономірностей нерідко призводило до ігнорування моральних, гуманістичних норм (досліди над людьми й тваринами).

Мабуть, кожна людина колись могла «спіймати» себе на думці, яка не є достойною її. Отже, інтелект продукує думки мимовільні, такі, що не є повною мірою усвідомленими. *Хто* або *що* в природі людини відмічає недостойність тих чи інших думок? З найвищою, духовною свідомістю особистості пов'язана її совість. Саме совість як внутрішній інтуїтивний голос сповіщає людину про відхилення від духовності.

Людська історія знає чимало випадків самовіддачі та безкорисливого служіння Істині (М. Копернік, Дж. Бруно). За висловом Ш. Амонашвілі, «Пошук Істини є героїство Духа» [17, с. 21]. Таким чином, духовність не є інтелектуальністю, але пов'язана безпосередньо

зі спрямованістю людського мислення. Академік І. А. Зязюн зауважує, що «незмінно перебуваючи у меншості, духовна еліта не зацікавлена зовнішніми успіхами і прагненнями виокремитися, звертаючи на себе соціальну увагу... Її талант полягає у неперервній, невидимій для суспільства, але завжди продуктивній інтелектуальній діяльності» [183, с. 33].

Нерідко духовність ототожнюється з *естетичними нахилами* людини, її потягом до мистецтва. Поняття «мистецтво» походить від містерій, театральних дійств, які в часи Орфея та Піфагора відображували всесвітні міфи про людську душу та Богів. Містерії призначалися для залучення їх учасників (містів) до переживання космічної драми загибелі та відродження людської душі, до активізації у глядачів самосвідомості, героїзму, відваги.

Оцінюючи сучасне мистецтво з позиції духовного впливу, зазначимо, що далеко не всі твори залучають особистість до гуманізму, естетики або пізнання істини. З іншого боку, саме духовність може врятувати мистецтво від ціннісної порожнечі та деградації, саме духовність надає естетичним нахилам особистості гуманістичного спрямування. У свою чергу, естетизм особистості складає фундамент її духовного зростання.

Нерідко поняття духовності ототожнюють з *моральністю* людини. Ототожнення духовності з моральністю цілком зрозуміле, адже вчинки високодуховної, як і морально розвиненої людини, мають гуманістичну спрямованість. Однак, мотиви цих вчинків можуть істотно відрізнятись: морально розвинена особистість керується законами, настановами та принципами моралі, прийнятими у даному соціумі, тоді як духовно розвинена особистість — найвищими духовними законами, совістю, справедливістю та милосердям. Покажемо є біблійний приклад: Ісус, керуючись милосердям і всупереч іудейському закону, який наставляв забивати грішницю камінням, відпустив жінку, яка покаялася, тобто усвідомила негативне у своїй поведінці. Таким чином, моральність, що відображена у поведінці й вчинках особистості, свідчить про її духовність.

Ще одне ототожнення з духовністю, звичне для східного типу мислення, пов'язане з *природністю, спонтанністю мислення та поведінки*. І хоча високодуховна особистість прагне до гармонії з природою, людьми, Всесвітом, однак ця природність є не тільки біологічною, інстинктивною. Ця природність більш високого порядку [471] і пов'язана з тим, що на перших етапах духовного зростання людина докладає величезних зусиль для зміни способу життя, поведінки, але надалі, коли пізнає власну сутність, вона не творить зла, не засмучує оточуючих і керується духовними законами тому, що не може інакше, тому, що таке життя

є відповідним до її глибинної духовної природи. Однак, спроби відразу ж досягнути такої природності призводять до лицемірства та фальшу у поведінці, що яскраво ілюструється коанами дзен-буддизму [461].

Поняття духовності близьке за своїм значенням також до понять *праведності та святості*. Під праведністю розуміють здатність жити за законами совісті, простоти й відвертості, дотримання людиною загальнолюдських принципів існування. Поняттям святості ж позначають більш високий ступінь духовної самореалізації, коли людина свідомо присвячує свою долю служінню Богу, людям і перетворює власне життя на духовний подвиг.

Поняття святості є релігійним; канонізація (визнання людини святою) відбувається у деяких релігіях ще під час життя, а у християнській традиції після смерті людини. В давні часи, коли святий або праведник оселявся біля помешкання людей, це сприймалося як добра звістка, бо святість цієї людини осявала оточуючих, а її проповіді чи настанови змінювали світогляд і долю багатьох людей. Святість та праведність досягається шляхом духовного сходження, постійного самовдосконалення особистості. На цьому шляху праведність є попереднім етапом, за яким слідує етап духовної самореалізації, що позначається святістю людини.

На жаль, у сучасному суспільстві пошана громадянам віддається, переважно, за досягнення у галузі матеріального виробництва, спортивних досягнень, шоу-бізнесу, що позбавляє молодь стимулів до духовного розвитку.

Зазначимо, що високодуховна особистість не завжди є релігійно спрямованою, тому поняття святості та праведності хоча й близькі за значенням до духовності, але не тотожні.

Нарешті, ряд авторів пов'язують духовність особистості з *героїзмом, здатністю до самопожертви*, прагненням до захисту людей, природи [130]. Героїчні вчинки вимагають сміливості, рішучості, тобто у структурі особистості пов'язані, перш за все, з її характером. Однак людина, яка діє сміливо, рішуче, жертвує собою та вважається героєм з погляду однієї соціальної спільноти, може сприйматися вбивцею, руйнівником і варваром з погляду іншої. Наприклад — фашистські офіцери, які отримували нагороди за мужність при виконанні загарбницьких планів фюрера. Протилежний приклад — борці за визволення рідного краю, які вважалися героями свого народу та злочинцями з погляду окупантів. Мотиви сміливих і рішучих вчинків можуть бути різними: від погорди, самозакоханості й самоствердження — до самовіддачі, служіння іншим, самопожертви. Тому героїзм може розглядатися як складова духовності лише за умов відповідної гуманістичної мотивації.

Таким чином, духовність особистості не зводиться до релігійності, інтелектуальності, естетизму, моральності, природності, праведності чи святості або героїзму, а являє собою окремий предмет дослідження, інтегруючи у собі найвищий потенціал наведених складових духовної сфери в ідеалах, цінностях та життєвих смислах людини. Аналіз означених понять, із якими нерідко отожднюється духовність, дає нам змогу виокремити ряд критеріїв духовно розвиненої особистості, пов'язаних з її спрямованістю. Це, зокрема, гуманістична, естетична та екологічна спрямованість, спрямованість на пізнання (і самопізнання), самовдосконалення та духовну самореалізацію. Духовна спрямованість є вектором стратегічного розвитку особистості.

Проблема духовності особистості з початку 90-х років ХХ ст. активно розробляється у вітчизняній філософській науці. Досліджуючи означене питання, В. Ф. Баранівський вважає, що можна виокремити певний смисловий відтінок поняття духовності, якого воно набуло у вітчизняній культурній традиції: «Духовність у ній розумілася як свого роду ідеал (особливий «максимум») або «досконалий різновид» духовного розвитку особистості, вона була переважно етичною категорією, покликаною виразити одну з найвищих людських цінностей, позначити моральнісний вимір людської життєдіяльності, передусім живе джерело переваг особистості, її етичну самостійність. У цьому розумінні духовність, звичайно, протиставляють бездуховності» [44, с. 70].

Саме такий підхід видається найбільш близьким до психології особистості, адже він відкриває можливості розгляду процесу духовного розвитку людини як окремого предмета дослідження.

Отже, де у людській природі знаходяться витoki духовності? Чому для однієї людини духовні істини це пусті слова, а для іншої — провідні смисли життя? Наведемо типові філософсько-психологічні та педагогічні погляди на духовність і бездуховність особистості.

На думку болгарського вченого, професора Кирила Нешева причина нестачі духовності або ж бездуховності полягає у дефіциті моральної саморефлексії особистості [501]. Академік І. А. Зязюн вважає, що бездуховність виникає від втрати відчуття цінностей, але бездуховність — не просто відсутність духу, а його спотворення [183, с. 40].

У свою чергу, болгарський дослідник Кирил Попов, аналізуючи бездуховність, пов'язує її з такими якостями, як претензійність, споживацтво, властолюбство та бюрократизм, схильність до демагогії, бажання з усього мати зиск, метушливість, заздрість, лукавство, лицемірство, невдячність, неделікатність, кар'єризм, хабарництво, ставева розпушта, недобррозичливість.

На думку автора, ці якості закріплюються через звички у рисах характеру, таких як неухажливість, міщанство, аутсайдерство, байдужість, неврівноваженість, нетактовність. У свою чергу, негативні риси характеру особистості формуються внаслідок таких недоліків виховання як відсутність виховного впливу, негативний вплив сім'ї, вчителів, педагогів, низька моральна культура в армії [501].

Академік С. У. Гончаренко зазначає, що «з категорією духовності співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб є найважливішим завданням виховання» [124].

На думку Ш. Амонашвілі, духовність пов'язана передусім з характеристиками свідомості особистості: «Четвертий вимір, вимір духовний, найбільш Чудова, Прекрасна, найвища Вимірність є шлях розширення свідомості, шлях пізнання сутності Божественної Істини... Пошук Істини є героїство Духа» [17, с. 20–21].

Видатний педагог пов'язує духовність також із самовдосконаленням людини, її здатністю керувати власним життям: «Духовність є наше цілеспрямоване прагнення до удосконалення нашого Духу, нашої сутності». Шлях до удосконалення Духу лежить на Землі — це і є спосіб життя кожного з нас серед людей» [17, с. 22].

«...Кажуть мудреці:

- Духовність є основою будь-якого буття, вічного й безсмертного.
- Духовність розвивається на природженому почутті Віри.
- Висока духовність є любов до всього Прекрасного.
- Любов до найвищої краси сприяє піднесенню духовності.
- Інтелект, врівноважений високою духовністю, — велика Могутність у Космосі.
- Розпізнання та визнання протиставлень незрівнянно сприяє розвитку духовності.
- Щоб спрямувати Дух, треба вигнати непотрібні думки» [17, с. 23].

Розгляд духовності не обмежується філософсько-педагогічними підходами. У деяких психологічних джерелах духовність трактується як особистісна якість; в інших — як певна риса. Так, за визначенням, що подано у психологічному словнику за редакцією А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського, духовність — це «специфічна людська якість, що характеризує мотивацію та смисл поведінки особистості, являє собою позицію ціннісної свідомості, характерну для всіх її форм — моральної, політичної, релігійної, естетичної, художньої, але особливо суттєву в сфері моральних відносин» [350, с. 87].

У свою чергу, в психологічному словнику за редакцією В. І. Войтка духовність визначається як «специфічно людська риса, що виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності. Може бути усвідомлена, осмислена як вияв інтелігентності. Може бути частково неусвідомлена — про таких людей кажуть: сердечний, добрий, щирий від природи» [349, с. 48].

Типовим є також розгляд духовності як «індивідуального вияву в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти «для інших» [396, с. 782]. Однак, таке визначення не розкриває причин цього індивідуального вияву, а лише констатує його відображення у мотиваційній сфері особистості. До того ж, необхідність діяти тільки для інших обмежує світогляд людини, усуваючи її саму з єдиної картини світу, що здається досить суперечливим і неприродним.

Феномени духовності особистості дедалі активніше досліджуються у сучасній психології. Зокрема, М. Й. Боришевський розглядає духовність як багатомірну систему «утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самого як соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що виступають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх поєднання з провідними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю» [73, с. 147].

Аналізуючи подані визначення, можна уявити собі духовність як різноманітні поєднання інтелектуальних, моральних, етичних та естетичних характеристик людини. Однак за таким поєднанням втрачається щось дуже важливе, найсуттєвіше. Адже духовність не просто інтегрує у собі найвищі надбання особистості, вона сама виступає певним новоутворенням у процесі розвитку людини. Поряд з емоційною, вольовою, інтелектуальною сферою в науковому обігу звичним є вживання поняття «духовна сфера особистості» [77]. Як правило, до цієї сфери відносять ідеали, цінності, смисли та досвід людини.

Вітчизняна дослідниця Ж. М. Юзвак вважає, що «духовність — це творча здатність людини до самореалізації та самовдосконалення, яка зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, що сприяють успішному формуванню та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомленню єдності себе та Всесвіту» [485, с. 125].

Усвідомлення єдності себе та Всесвіту — істотна ознака, яка є першопричиною та провідним мотивом духовно спрямованої соціальної діяльності й поведінки людини. Саме ця ознака, пов'язана з самосвідомістю, скеровує мислення та емоційно-вольові прояви особистості. Академік І. Д. Бех підкреслює, що «духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства» [60, с. 124]. Вершиною розвитку духовно-практичної сфери особистості вчений вважає «вчинок-служіння та вчинок-відданість» [61, с. 11].

Відомий духовний Вчитель Шрі Чинмой, який понад 25 років проводить медитації миру в Організації Об'єднаних Націй, серед багатьох визначень духовності дає таке:

«Духовність — це усвідомлення істини.

Духовність — це звільнення життя.

Духовність — це прояв єдності.

Духовність — це задоволення в удосконаленні» [477, с. 101].

На думку американського дослідника Гельмута Райха, «у психології серцевину духовності пов'язують із такими категоріями, як орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційності, почуття смислу, священного, спорідненості, світогляд тощо. Отже, духовне розуміється як таке, що не просто розширює сферу біологічного, а й виходить за її межі» [132, с. 145]. Такої ж думки дотримується доктор психологічних наук М. В. Савчин: «Поняття психіки у його традиційному трактуванні не включає в повному обсязі духовне як складову. Духовність не є елементом океану несвідомого, як про це стверджується у багатьох сучасних психологічних концепціях. Воно не є елементом тільки свідомості. Духовність є надсвідомим у людині. Через нього пояснюються феномени совісті, почуття вини та інші вищі переживання» [371, с. 79].

Кожне з поданих визначень і ознак духовності є відображенням певного аспекту цього поняття, та всі автори одностайно вважають духовність суто людською характеристикою, що відрізняє людину від тваринного світу розвитком спрямованості й самосвідомості. Саме духовність дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого — людської спільноти, природи, Всесвіту. Втрата єдності — одна з найбільш важливих втрат у житті людини. Вона може відбуватися у різних площинах: від втрати єдності з близькою людиною — до втрати єдності з певною людською спільнотою, природою, Богом.

У своїх дослідженнях поведінки особистості в екстремальних умовах доктор психологічних наук В. І. Лебедев виявив, що втрата єдності, можливості спілкування та взаємодії призводить до психологічного шоку. Для прикладу вчений наводить спогади

декабристів. Зокрема, декабрист Беляєв згадував про перебування у Петропавлівській фортеці: «Одиночне, гробове ув'язнення жалюче... Те повне ув'язнення, в якому ми спочатку перебували, гірше страсти». Його доповнює декабрист Зубков: «Винахідники шибениці та позбавлення голови — благодійники людства; той, хто вигадав одиночне ув'язнення — повний негідник; це покарання не тілесне, але духовне...» [235]. Довготривале ув'язнення в одиночній камері частіше за все закінчувалося божевіллям.

Групова ізоляція може також розглядатися як втрата єдності окремої групи з людською спільнотою. Досвід антарктичних експедицій показує, що за цих умов у полярників спочатку з'являється напруженість у взаєминах, потім дедалі частіше виникають конфлікти, які перетворюються на ворожість. У ряді випадків конфлікти закінчуються вбивством чи самогубством.

Негативні психологічні наслідки групової ізоляції спостерігалися також в умовах космічних польотів. Під час багаторічних тренувань на Землі екіпаж проходить всі стадії формування колективу, однак в умовах відносно довготривалих польотів виникає напруженість, зростає конфліктність.

Таким чином, духовна природа особистості спрямовує її на пошуки шляхів відновлення втраченої єдності. Потреба в єдності є за своєю основою суто духовною, оскільки над нею не владна ні фізична відстань, ані час. Час розлучення робить ще сильнішими справжні почуття закоханих, а фізична відстань між ними тільки збільшує духовну близькість.

Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що **духовність являє собою специфічно людську якість, що характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини.**

У своїй праці «Психотерапія та духовна традиція» англійський психотерапевт Робін Скіннер зазначає, що «для людини, пробудженої до духовності, стають доступними більш високі енергії та більш тонкий розум; і вони починають змінювати всі цілі та увесь смисл її повсякденного життя, хоча воно продовжує текти як і раніше...» [351, с. 50].

Здійснений аналіз понять духу та духовності становить підґрунтя для подальшого визначення психологічного змісту поняття духовного розвитку особистості.

У філософському розумінні поняття розвитку визначається як закономірна, якісна, спрямована і незворотна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У психології ж під поняттям розвитку розуміють закономірну зміну психічних процесів, станів у часі, що виявляється в їх кількісних, якісних, структурних перетвореннях [350, с. 333].

Г. С. Костюк вказує на істотну відмінність між поняттями зміни та розвитку. На думку вченого, «...не всякі зміни є розвитком. Останній являє собою низку внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності» [220, с. 135]. Отже розвиток — це поступ до досконалості, прогресу.

Численні ознаки розвитку вчені аналізують з різних позицій. На думку Л. І. Анциферової, розвиток особистості є незворотним, нерівномірним, зигзагоподібним, консервативним, а стадії розвитку мають властивість переходити в рівні [29, с. 3–20]. Незворотність розвитку означає, що деградація — це не дзеркальне відображення поступального розвитку, а повернення системи на вихідний рівень функціонування можливий лише з окремих показників. Нерівномірність розвитку відображається у послідовності поступових кількісних змін, які призводять до стрибкоподібних якісних зрушень. Зигзагоподібність розвитку зумовлена неминучістю уповільнення та відкочування назад, погіршення функціонування системи як умови прогресу. Нові сформовані структури на початку функціонують у деяких аспектах гірше, ніж старі. При цьому самі переходи мають три фази:

- фаза дезорганізації та кризи, що завершується виникненням нової структури;
- сенситивний період швидкого розвитку та реалізації нових можливостей;
- критичний період — зниження темпів розвитку, підвищення вразливості системи.

Консервативні тенденції зумовлюють стійкість, збереження досягнутого та відтворення типів функціонування, що вже склалися.

Перехід стадій розвитку в рівні виявляється в тому, що з появою нового рівня функціонування старий не знищується, а зберігається з деякими специфічними тільки для нього функціями як один з ієрархічних рівнів нової системи. Так, фізичний розвиток людини складає необхідне підґрунтя для прояву її інтелектуального чи творчого потенціалу.

Оскільки духовність значною мірою проявляється як новоутворення у структурі особистості, процес духовного розвитку доцільно розглядати у взаємозв'язку з процесом особистісного розвитку людини. Поняття ж розвитку особистості, за визначенням у психологічному словнику, трактується як процес формування соціальної якості або системи психічних якостей особи внаслідок її соціалізації та виховання [350].

Чим зумовлений потяг людини до розвитку, самовдосконалення? А. Адлер висуває ідею про існування у людській душі величній сили,

яка спрямовує особистість до духовної досконалості всупереч біологічній доцільності, що підтверджується численними прикладами героїв та сподвижників людського духу в історії. Розвиток особистості з цієї позиції — це передусім реалізація життєвої мети відповідно до духовних ідеалів [8].

К. Хорні рушійними силами особистісного розвитку вважає прагнення до самореалізації [448]. За поглядами К. Г. Юнга, основні психологічні проблеми людини й людства пов'язані з втратою ціннісних орієнтацій. Майбутнє людства він пов'яже з розкриттям у людині надіндивідуальної, вищої природи, духовних образів, що існують у глибинах її несвідомого [486].

Станіслав Гроф під духовним розвитком має на увазі шлях до розширеної свідомості, «яка дозволяє особі сприймати речі, що раніше були недосяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору. Шляхами доступу до нового стану є спеціальне дихання, відповідна музика і фізична робота; іноді він досягається спонтанно» [130, с. 153]. На відміну від цього Ган Ф. де Віт пов'яже духовний розвиток із формуванням таких особистісних якостей, як мужність, співчуття, радість, ясність розуму, мудрість. Головними шляхами до духовності є, на погляд вченого, «роздумування, медитація і молитва» [132, с. 154].

Ж. М. Юзвак розглядає духовний розвиток як «процес розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів, здійснення якісних і кількісних змін у ціннісних орієнтаціях суб'єкта шляхом гармонії психічної сфери, подолання відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх всезагальної єдності» [485, с. 127].

Ряд авторів підкреслюють різницю між прагненням до особистих досягнень і прагненням до духовного перетворення. Зокрема, професор університету Сан-Францисська Джекоб Нідлмен підкреслює, що завдання психотерапії полягає в тому, щоб побудувати стійку та визначену особистість, тоді як шлях духовної практики показує нам, що енергія, витрачена на підтримку стійкості особистості, відволікає нас від досягнення більш широкого типу цілісності [351, с. 18].

У свою чергу Ричард Алперт (викладач психології у Гарварді) вважає, що психологічне зростання, хоча і не є за своєю сутністю духовним зростанням, але й не суперечить йому. На його думку, «психотерапія, як її визначали та практикували такі люди, як Еріксон, Маслоу, Перлз, Роджерс, неофрейдисти або неоянгіанці в кінцевому підсумку не виходить за межі природи структури „я“. Здається, що вони по-справжньому зосереджені на розвитку функціональної структури „я“, за допомогою якої ви здатні ефективно й адекватно

діяти в умовах існуючої культури. Вони досить небагато говорять про те, як глибоко ви ототоженні з цією структурою „я“.

А ось духовне зростання має справу з ототоженням зі структурою „я“; і в даному питанні між так званим рухом психологічного зростання в Америці та духовним зростанням існує значна розбіжність. Психологію більш за все цікавить адаптованість до світу, щастя та задоволення» [132, с. 66].

Духовний розвиток відрізняється також тим, що являє собою процес саморозвитку; «духовний розвиток особистості — це самозміна людиною самої себе, яка здійснюється свідомо. Така зміна починається з пошуку нових смислів, які настільки перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу, що в результаті цього людина вже не хоче й не може залишатися такою як раніше, а тому прагнення до самовдосконалення в неї стає провідним» — відзначає доктор психологічних наук Т. І. Пашукова [313, с. 86].

Таким чином, духовний розвиток, на відміну від психологічного, зосереджений на найбільш сакральних глибинах людського «я», на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. «Царство Боже — проголошує Христос — всередині вас є». Його досягнення тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об'єктивності в особистості.

Зважаючи на це, можемо визначити **духовний розвиток як процес самоідентифікації особистості з власним духовним «Я», в ході якого людина підпорядковує свою біологічну та соціальну природу духовним ідеалам, цінностям і смислам, набуває духовного досвіду. У процесі духовного розвитку відбувається усвідомлення єдності Буття, життєвої місії та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності.**

Розглянемо подане визначення детальніше. Від народження дитина, не знаючи меж власного тіла й своїх можливостей, центрує увагу на собі, збирає свій образ у єдине ціле, ідентифікує себе з власним «я». Надалі вона ідентифікує себе з батьками, дорослими, з казковими героями, першими вчителями. Завдяки ідентифікації з іншими відбувається децентрація, яка може трансформуватися в самоідентифікацію особистості з вищою духовною природою як у собі, так і в інших. На вищих етапах духовної самоідентифікації відбувається усвідомлення «єдності з Першоджерелом, яке називають Природою або Богом» — вважає Т. І. Пашукова [314, с. 107].

Ідеали, цінності та смисли являють собою орієнтири на шляху духовного сходження особистості. Під ідеалами (*idea* — уявлення) розуміють уявлення людини про досконале в особистості, у внутрішньому та зовнішньому світі. Ціннісні орієнтації являють собою

«елементи структури особистості, що закріплені життєвим досвідом і переживаннями і які відокремлюють важливе, істотне для даної людини від несуттєвого» [440, с. 464]. У свою чергу, смисли розглядаються як логічно представлені підстави дій, міркувань особистості.

Найпершими в структурі особистості формуються ідеали, якими, в більшості випадків, виступають батьки. Ідеалізуючи образи батьків у сприйнятті дітей, Природа значно прискорює розвиток останніх, завдяки психологічному механізму ідентифікації, наслідування дітьми дорослих. Цей механізм діє як у біологічній природі, так і в соціумі. Маленькі тварини, птахи або риби, слідує інстинктам, копіюють поведінку своїх батьків. Але з часом, навчившись виживанню, нащадки не впізнають батьків, а іноді — ворогують. У людському соціальному середовищі на перших етапах життя дитиною керують ці ж самі психологічні механізми ідентифікації та наслідування. Надалі ж у підлітковому віці ідеалізація батьків поступається критичному осмисленню їх вад і переваг, відбуваються спроби підлітків вийти за межі сім'ї. Духовне становлення людини сприяє її переорієнтації з особистісних на трансцендентні ідеали.

Перші цінності в житті людини пов'язані з нею самою, з потребами тіла (безпека, здоров'я, комфорт тощо). Цінними для дитини є також спрямовані на неї позитивні емоції, любов, піклування. Природний егоцентризм є умовою її виживання, а найефективнішою зброєю в «дорослому світі» для неї є беззахисність, безпосередність, ширість. Навіть дикі тварини безпорадні перед посмішкою Мауглі.

Пробудження в людині її духовної природи зумовлює переорієнтацію від споживання до самовіддачі. Актуальними для неї стають духовні цінності, зокрема, гуманістичні (добро, благодійність); естетичні (краса, гармонія, досконалість у природі та в людині); екологічні (чистота, збереження планети від екологічної катастрофи); цінності самопізнання (інтроспекція, самопоглядання, самоусвідомлення); самовдосконалення (пошук шляхів і методів самопокращення, набуття нових позитивних особистісних якостей) та цінності самореалізації (розкриття власного особистісного потенціалу в служінні ближнім, Батьківщині, людству, природі, Богу).

Смисли являють собою більш пізні новоутворення в структурі особистості. Усвідомлення особистісних смислів вимагає інтелектуальної та моральної саморефлексії, яка не під силу малій дитині. Перші смисли формуються у більшості під впливом казок, сімейних настанов. Надалі ж підліток піддає сумніву засвоєне та прагне до створення власних смислових орієнтирів.

Основні смисли духовного порядку пов'язані з найважливішими проблемами людського буття, зокрема, його призначенням, свободою

й відповідальністю, самовдосконаленням та найвищою духовною самореалізацією. Як зазначає В. В. Козлов, «Я-духовне» — єдина структура особистості, яка може з'єднати і з'єднує особистість із вічністю й позачасовим існуванням, здатністю володіти всім простором, який можна уявити та «бути як боги» [212, с. 92].

Духовна самоідентифікація людини — це результат її духовного шляху від природного до соціального та далі, від соціального — до духовного «Я», що умовно зображено на рис. 1.3. Подібно до того як соціальна природа людини є цілеорієнтиром для трансформації її біологічної природи, так духовне «Я» є подальшим ступенем розвитку для «Я» соціального. «Внутрішня ідея гармонії полягає в триєдності цих трьох его-ідентифікацій: «Я-духовне, «Я-матеріальне, «Я-соціальне» [212, с. 93].

У тваринному світі дух проявляє свою досконалість через соціальні форми поведінки, тоді як в людині він досягає вищої саморефлексії у людській самосвідомості.

Результатом людського сходження до досконалості є безцінний біологічний, соціальний та духовний досвід, який дух отримує у своєму прояві в багатовимірній природі особистості.

Рис. 1.3. Психологічна модель процесу духовного розвитку в контексті ціннісної та смислової самоідентифікації особистості

Узгодження отриманого досвіду часто має суперечливий характер, адже духовна природа людини може не тільки доповнювати, але й вступати у протиріччя з природою біологічною та соціальною. Наприклад, коли художник, охоплений бажанням створити щось величне, забуває про потреби власного тіла — він нехтує потребами біологічної природи. Прикладом протиріччя між духовним

і соціальним є ставлення до дуелей, розповсюджених кілька століть тому. З позиції соціальних норм і законів дуель вважалася пристойним засобом відстоювання честі, тоді як із позиції духовності вона була і є різновидом убивства. Так само можна оцінити і сучасну «кориду», яка згідно з соціальними нормами є прийнятною, тоді як з позиції духовності являє собою вбивство заради розваги. Духовність є вищим рівнем соціальності; вона виконує прогресивно-перетворюючу функцію по відношенню до соціуму. Можливо припустити, що соціальні норми та закони стали б непотрібними, якби всі люди керувалися своєю духовною природою, проявленою в совісті.

Духовний розвиток, на відміну від особистісного, зумовлений не тільки соціалізацією та вихованням людини, але й пробудженням її вищої духовної природи, яка може виходити за межі та вступати у протиріччя з природою соціальною.

Шрі Чинмой стверджує, що до духовності пробуджує людину саме внутрішній поклик. «Коли Будда відчув внутрішній поклик, можна сказати, що в нього було все. Він був принцем; у нього була прекрасна дружина, дитина, царство. У нього було багатство, влада, насолода світом, все. Всюди навколо нього був світ бажань. Але він залишив все це, коли почув внутрішній поклик.

До Шрі Ауробіндо поклик прийшов уперше, коли він був професором. Підкоряючись цьому поклику, він вступив у світ політики. Надалі з'явився інший поклик, і він залишив політику, щоб увійти в світ духовності.

Що стосується Свами Вівекананди, то коли він почув внутрішній поклик, він, не зважаючи на свою блискучу за західними стандартами освіту, поклав своє життя до ніг людини, яка абсолютно не переймалася зовнішнім знанням або освітою, але яка могла дати йому їжу духовну. Його розривали потужні протиріччя, і часом він намагався повернутися до звичайного життя. Але його внутрішній поклик був таким сильним, що, незважаючи на конфлікт, він продовжував йти вперед у своєму духовному житті.

Прислухавшись до внутрішнього поклику та прийнявши духовне життя, ми повністю змінюємо курс нашого розвитку» [477, с. 147].

Проблема пізнання духовної природи особистості є однією з найфундаментальніших у науковій психології. Як зазначає вітчизняний дослідник доктор психологічних наук В. А. Семиченко, «первинне значення терміну „особистість“ було пов'язане саме з рольовим аспектом» [381, с. 29]. Воно означало маску, яку використовували античні актори.

Виходячи з філософських поглядів Гегеля, під особистістю слід розуміти Дух, проявлений у системі індивідуальних якостей людини на біологічному, психосоціальному та духовному рівні її життєдіяльності.

У сучасних науково-психологічних дослідженнях поняття особистості розглядається в контексті таких проявів людини, як «...мотиви її діяльності, індивідуальні біохімічні властивості, соціальні ролі, типи вищої нервової діяльності, фізична зовнішність, інтереси, ідеали, здібності, афекти, смаки, особливості національного характеру, світосприйняття, моральність, самосвідомість, продукти творчості, уява, ритуали, світосприйняття в різні історичні епохи, місце в соціальній групі, швидкість реагування, воля, антипатії та симпатії, переживання в критичних ситуаціях, професійні навички та вміння, вчинки, діяння і т. д.» [212, с. 68].

Очевидно, що наведене поєднання рис, якостей та ознак особистості вимагає певного структурування. Вагомий внесок у розробку проблеми створення психологічної структури особистості здійснили О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, Ф. Лерш, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, В. Ф. Моргун, Ю. Козелецький та ін. Сучасні розробки репрезентують моделі особистості у багатовимірному вигляді. Так, у роботах В. В. Рибалки дані спроби систематизовано, в результаті чого запропонована модель особистості, яка включає в себе три виміри:

Перший — соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», що містить підструктури спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту й психофізіології;

Другий — діяльнісний, «горизонтальний», що диференціюється на відповідні компоненти діяльності й поведінки;

Третій — віковий, що характеризує рівень розвитку якостей особистості, її задатків і психічних властивостей [359], [360].

Використання цієї моделі як базової дозволило нам здійснити узагальнення та структурування духовних проявів особистості, виокремивши відповідні якості й здібності, притаманні високодуховним особистостям, за характеристиками, поданими у науковій, мистецькій, релігійній та філософській літературі (див. додаток А) [334].

Розгляд духовності в системі тривимірної моделі особистості має як переваги, так і певні недоліки. Серед переваг — можливість науково-психологічного дослідження особистості в процесі духовного розвитку, конкретизація духовних проявів у підструктурах особистості. Серед недоліків — можливе неврахування певних феноменів духовного порядку, які мають надособистісну природу і не можуть бути пояснені в межах особистісного підходу. Цей недолік у подальшому дослідженні буде компенсовано завдяки розгляду не тільки індивідуально-психологічного розвитку людини, але й еволюційно-історичного виміру духовного сходження людства.

1.3. Духовний розвиток в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах

Визначення філософсько-психологічного змісту поняття духовного розвитку є лише початковим кроком дослідження глибинних психологічних закономірностей і механізмів цього процесу. З одного боку, духовний розвиток являє собою неповторний процес індивідуальної трансформації особистості, з іншого — цей процес відбувається й усвідомлюється значною частиною людської спільноти, що дозволяє робити певні узагальнення, виявляти паралелі між індивідуальним та загальнолюдським. Надалі спробуємо дослідити спочатку індивідуально-психологічний аспект духовного зростання, адже саме його ми можемо дослідити протягом одного людського життя. Що стосується закономірностей еволюційно-історичного розвитку, нам доведеться спиратися на метод порівняння, визначення аналогій між індивідуальним та загальнолюдським, оскільки саме таким опосередкованим шляхом можливо встановлювати закономірності духовного поступу людства.

Один із найперших в історичному плані письмових описів правил, методів і засобів духовного сходження людини — «Йога Сутри» — належить Патанджалі, дату народження якого визначають від 300 до 10 000 років до н. е. [49, с. 15]. Йога в даній концепції трактується як досягнення єдності між тілом, душею та духом через підпорядкування психічної природи та активності розуму. Патанджалі виокремлює 5 видів активності розуму: правильне знання, неправильне знання, фантазію, пасивність (сон) і пам'ять. Основою правильного знання є правильне сприйняття, правильний умовивід і правильна передача сприйнятого. Неправильне знання ґрунтується на сприйнятті форми, а не на сприйнятті стану буття. Вищим результатом практики стає досягнення «ізолюваної Єдності», коли сили природи більше не мають влади над «Я». Саме тоді «Чиста Духовна Свідомість приєднується до Єдиного» [49, с. 302].

Загальновідомою у філософській скарбниці світу є класифікація рівнів духовного сходження, подана у стародавніх індійських вченнях [479]. Згідно з нею, розвиток людської природи, і в тому числі її духовної складової, розподіляється на сім етапів і пов'язується як із психофізіологічним розвитком, так і з розвитком самосвідомості. Розглянемо це детальніше.

Перший, найнижчий рівень духовного розвитку властивий свідомості первісної людини, в якій переважають мотиви самозахисту й агресії. Тваринна природа неначе тільки пробуджується і створює собі умови безпечного існування в навколишньому середовищі. Така

людина відрізняється внутрішнім напруженням, агресивністю у спілкуванні та поведінці.

Задоволення потреб першого рівня призводить до опанування наступним, другим рівнем, де актуальності набувають потреби у їжі, сні, сексі, відпочинку. Тваринна природа в людині робить неначе другий крок життєзабезпечення. Таку людину можна порівняти з в'язнем, який прагне до маленьких радощів життя. При цьому людина спрямована на пошук засобів задоволення власних потреб будь-якою ціною, незважаючи на інтереси та потреби інших, нерідко ігноруючи моральні норми поведінки.

Третій рівень розвитку співвідноситься з подальшим бажанням розширити межі власних можливостей. Людина хоче не просто поїсти, але поїсти смачно, не просто відпочити, але відпочити комфортно. Жорстка агресивність поступається амбіційності, прагненню до влади, до керування людьми та процесами. У характері формуються такі риси як хитрість, пролазливість, схильність до маніпулювання іншими тощо. Все ще тваринна природа тепер оточує себе прикрасами і допоміжними засобами життєзабезпечення.

Задоволення потреб третього рівня призводить до корінної переорієнтації свідомості від споживання до самовіддачі, служіння, допомоги потребуючим. Людина стає людиною. Керуючись подібними мотивами, багатії починають благодійну діяльність, стають меценатами. Слід зазначити, що перехід до четвертого рівня зумовлюється не кількістю грошей і можливостей, а розумінням, усвідомленням їх достатності для життя, а іноді — вичерпаністю старих смислів, усвідомленням безцільності подальшого накопичення цінностей, якими за своє життя людина не встигає скористатися. Передача ж накопиченого дітям позбавляє їх стимулів для розвитку, перетворює на непрацездатних користувачів. Нерідко перехід до четвертого рівня зумовлюється життєвими подіями, спостереженням за стражданнями інших, пробудженням сумління, совісті.

Однак бездумна матеріальна допомога бідним не завжди призводить до покращення їх становища, іноді знищує бажання саморозвитку, робить споживачами. Досягнення п'ятого рівня зумовлюється потягом до пізнання людської природи, самопізнання, до розуміння подій і явищ, людських долі і закономірностей, що допомагає приймати вірні життєві рішення. Ці мотиви вже не підпорядковуються суто тваринним інстинктам: природа бажає пізнати себе через людину. В процесі пізнання людина ділиться духовними знаннями з іншими, отримуючи від цього справжнє задоволення. Разом із цим, знання про досконалість ще не роблять людину досконалою, і цю невідповідність між закличками та вчинками з часом помічають оточуючі.

Урівноваження цього протиріччя вимагає подальшого духовного зростання до наступного, шостого рівня, який пов'язується з процесом самовдосконалення особистості. Така людина не просто вивчає себе і світ заради цікавості, а й докладає дієвих зусиль до самопокрашення. Спочатку вона використовує методики та прийоми самовдосконалення, які існували до неї, але з часом виробляє авторську систему самовдосконалення, враховуючи власні особливості. Вона здатна до передачі досвіду духовного сходження іншим. Пробуджена в ній духовна природа не просто пізнає, але й активно перетворює дійсність. Таким особистостям притаманне усвідомлення та здійснення власної життєвої місії, що співвідноситься з духовною допомогою іншим.

Нарешті, сьомий рівень духовного розвитку немов би підсумовує попередні духовні досягнення. Він характеризується просвітленням, святістю, вищим рівнем свідомості й розвиненими духовними здатностями. Духовна природа в людині стає настільки активною, що перетворює навіть структуру людського тіла. Так, моці святих, століттями залишаючись нетлінними, допомагають зціленню хворих.

Таким чином, духовний розвиток людини розглядається як розвиток її потреб від нижчих до вищих, під час якого відбувається трансформація свідомості й самосвідомості.

Чи є розвиток свідомості долею обраних, чи загальнолюдським процесом? Автор концепції духовної або «космічної свідомості» доктор Ричард Бекк вважає, що досягнення вищої свідомості — результат природного сходження особистості.

На його погляд космічна свідомість — це «форма свідомості, вища відносно тієї, якою володіє звичайна людина» [433, с. 221].

Еволюція свідомості проходить 3 стадії:

- 1) Проста свідомість, якою володіють вищі тварини;
- 2) Самосвідомість, якою володіє людина;
- 3) Космічна свідомість.

«Головною характеристикою космічної свідомості... є усвідомлення космосу, тобто життя й порядку всесвіту» [433, с. 222]. «Разом з усвідомленням космосу з'являється інтелектуальне просвітлення, яке вже саме по собі переносить істоту, яка ним володіє, на новий план буття — робить із неї майже істоту нового виду. До цього додається почуття моральної екзальтації, невимовне почуття піднесення та радистості, а також посилення морального почуття, яке саме по собі настільки ж вражаюче та настільки ж важливе, як для індивідуума, так і для всієї раси, як і посилення інтелектуального потенціалу. Разом із цим настає те, що можна назвати відчуттям безсмертя, — усвідомлення вічного життя; не впевненості в тому, що воно буде, а усвідомлення того, що воно вже є» [433, с. 222–223].

Народження космічної свідомості Р. Бекк пов'язує з розвитком моральної природи та інтелектуального потенціалу людини. У розвитку інтелектуальної складової він розрізняє 4 природні ступені:

- 1) утворення відчуттів;
- 2) утворення уявлень;
- 3) утворення понять;
- 4) утворення вищих інтуїцій.

«Наш теперішній інтелект являє собою дуже складне поєднання відчуттів, уявлень і понять» [433, с. 227]. «Філософія народження космічної свідомості в індивідуумі дуже схожа на народження самосвідомості. Розум стає наче переповненим поняттями, поняття стають усе ширшими, усе чисельнішими та все складнішими. Одного разу за сприятливих умов може відбутися об'єднання або, умовно кажучи, хімічний синтез кількох понять із моральними елементами. У результаті з'явиться інтуїція та відбудеться формування інтуїтивного розуму або ж іншими словами космічної свідомості» [433, с. 228].

Природність прояву космічної свідомості, вважає Р. Бекк, полягає в тому, що так само, як інші функції людини, вона проявляється спочатку в окремих, виключних особистостях, надалі — стане доступною для всіх і, з часом (це, можливо, мільйони років) почне належати всім людям від народження, подібно іншим психічним функціям [433, с. 230].

У розглянутому контексті заслуговує уваги також концепція розвитку людини, запропонована П. Д. Успенським. За цією класифікацією залежно від рівня досконалості розвиток людини поділяється на сім категорій:

1. Людина, у якої руховий та інстинктивний центри домінують над інтелектуальним та емоційним, тобто «фізична людина».
2. Людина, у якої емоційний центр домінує над інтелектуальним, руховим та інстинктивним, тобто «емоційна людина».
3. Людина, у якої інтелектуальність переважає над емоційністю, руховим та інстинктивним, тобто «інтелектуальна людина».
4. Людина, яка знає саму себе, розуміє своє становище, досягла єдності, самосвідомості, постійного «я» та волі. Ідея розвитку вже стала для неї важливішою за інші інтереси.
5. Людина, яка досягла єдності і самосвідомості, яка володіє багатьма потенційними функціями і здатностями.
6. Людина, яка володіє об'єктивною свідомістю, володіє багатьма новими здатностями і властивостями, що знаходяться за межами розуміння «звичайної людини».
7. Людина, яка досягла високого рівня досконалості, має постійне «я» і власну волю, вміє контролювати всі стани свідомості й не може втратити чогось із того, що придбала [433, с. 296–316].

Наведена класифікація схожа за змістом до давньоіндійської концепції, поданої вище, однак у ній більш структуровано розглянуто послідовність розвитку психічних процесів — від нижчих до вищих.

Важливим є той факт, що в розглянутих концепціях досконалість людини пов'язується з оволодінням нею біологічною та психічною природою, розвитком свідомості й самосвідомості, духовним зростанням. Подібні погляди на людську досконалість можемо виявити, узагальнюючи різноманітні концепції еволюційно-історичного поступу людства в цілому як феномену Природи та Всесвіту. Зокрема, в індуїзмі злет і падіння людського духу розглядається як циклічний процес, який розподіляється на 4 епохи, що постійно змінюють одна одну. Першою з них є Сатья Юга (Золотий Вік) — час, коли панує мудрість, досконалість, святість і духовність. На зміну приходять Трета Юга й Двапара Юга, що характеризуються зменшенням духовності й зростанням матеріальної могутності. Нарешті, Калі Юга (Залізний Вік) несе з собою духовний занепад, панування техніки над свідомістю людини, але разом з тим, актуалізує потребу духовного відродження [478].

Згідно з космогонічною концепцією О. П. Блаватської, розвиток людства являє собою також процес оволодіння певними психічними функціями. На початку розвитку людина мала значний духовний потенціал, але не була розвиненою інтелектуально. Завдання найближчого до нашого історичного етапу полягало у розвитку інтелектуальних функцій, не втрачаючи духовності. Майбутнє людства пов'язано з інтеграцією всіх розвинених функцій у природі людини [67].

Духовна еволюція у планетарному масштабі, за поглядами П. Д. Успенського, пов'язана із послідовним проходженням усіма життєвими формами 4-х еволюційних стадій, які характеризуються сприйняттям простору та часу.

1-ша стадія — відчуття одновимірного простору. Це стан нижчої тварини, яка живе майже рослинним життям. Її свідомість ще занурена в глибокий сон. Неясні тіні відчуттів проходять крізь нього, залишаючи ледь помітні сліди; як уві сні, вона тягнеться до тепла й світла.

2-га стадія — відчуття двовимірного простору. Це стан вищої тварини. Вона вже відчуває, усвідомлює, але вона ще не мислить. Її свідомість пасивна. Нею керує інстинкт виду.

3-тя стадія — відчуття трьохвимірного простору. Людина. Ясна свідомість і логічне мислення... Розподіл Я та Не я. Математика кінцевих і постійних чисел... розподіл духа й матерії. Відчуття окремоті. Темрява в минулому, темрява у майбутньому. Нереальність теперішнього. Мертвий всесвіт. Загадковість буття.

4-та стадія — відчуття чотирьохвимірного простору. Нове відчуття часу. Живий всесвіт. Космічна свідомість. Реальність безкінечного.

Відчуття спільності з усіма. Єдність усього. Відчуття світової гармонії. Нова мораль. Народження надлюдини.

Сприйняття простору й часу пов'язується тут із формуванням і розвитком психічних функцій людини. «Переходячи на нову ступінь відчуття простору, дана істота тим самим оволодіває новим мисленням, новою логікою, новою математикою, новою формою дій, новою формою пізнання і навіть новою мораллю. І навпаки оволодіння новою логікою або новою мораллю неминуче призведе до появи нового відчуття простору. Не можна піднятися на нову ступінь у одній сфері без того, щоб не піднятися на відповідні ступені в усіх інших» [433, с. 232].

Узагальнення наведених концептуальних положень дає підстави стверджувати, що і в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі **духовний розвиток інтегрує попередні психічні функції людини. При цьому фізична енергія сублімується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуванням, інтелектуалізацією емоцій; інтелект скеровується свідомістю, ціннісною спрямованістю і волею особистості, яка є атрибутом духовного «я» людини. Отже, духовність являє собою вершинне новоутворення особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти.**

Встановлення цієї закономірності дозволяє провести паралель між періодами індивідуального та загальнолюдського духовного сходження, що відображено за допомогою соціально-психологічної моделі індивідуального та еволюційно-історичного розвитку людини (*таблиця 1.1*).

Так, перший період розвитку новонародженої дитини — це час активного фізичного розвитку, зокрема, розвитку м'язової сили, органів і функцій організму, час активного прояву природних інстинктів. У загальнолюдському масштабі цей період можна порівняти з первісним устроєм, коли в умовах ворожої природи людина повинна була проявляти силу, витривалість, швидкість реакції. Лише потім і маленька дитина, і первісна людина починають проявляти хитрість.

У новонародженої дитини провідною потребою розвитку є потреба у виживанні в умовах відокремлення від організму матері. У щойно народженого людства спостерігаємо ту ж саму базову потребу в забезпеченні виживання та створенні мікросередовища, придатного для існування.

Другий період пов'язаний з розвитком емоційності, почуттів, емпатії. Дитина починає впізнавати рідних, емоційно реагує на появу мами, спілкується спочатку невербально — за допомогою міміки,

Табл. 1.1

Соціально-психологічна модель індивідуального та еволюційно-історичного розвитку людини

№	Послідовність індивідуально-психологічного розвитку	Послідовність еволюційно-історичного розвитку людства	Базисні потреби, що зумовлюють розвиток
4	Розвиток духовності: усвідомлення єдності, здатність віддавати, піклуватися, любити.	Епоха Духовного Відродження. Найбільша цінність: єдність, любов, прийняття.	Потреба у відновленні втраченої єдності.
3	Розвиток інтелектуальних процесів; оволодіння знаннями; навчання в школі.	Епоха науки. Культ інтелекту, зниження ролі емоцій. Інформатизація, комп'ютеризація. Найбільша цінність: знання, інформація.	Потреба в розумінні, інтерес.
2	Розвиток емоційності, почуттів; навички спілкування, комунікації; відвідування дошкільної установи.	Культ почуттів, емоцій. Епоха ренесансу. Перевага емоційного над інтелектуальним. Розвиток мистецтв. Найбільша цінність: честь, слово, почуття.	Потреба в спілкуванні, взаємодії.
1	Фізичний розвиток: розвиток тілесних сил, органів і функцій організму, активізація інстинктів.	Культ фізичної сили. Епоха первісного устрою. Витризалість, швидкість, домінування інстинктивної поведінки. Перевага фізичного над емоційним та інтелектуальним. Найбільша цінність: виживання.	Потреба у виживанні в умовах відділення від організму матері.

жестів, потім — за допомогою слів. Її захоплює все яскраве, красиве. Батьківські моральні настанови вона сприймає як єдино правильні. Проводячи паралель із розвитком людства, доцільно зіставити цей період з епохою античності, ренесансу. Саме тоді людські емоції, почуття були особливо яскравими. Честь, гідність видавалися непорушними. Дуель після незначної образи вважалася доцільним і благородним способом з'ясування стосунків. Релігія домінувала над наукою. Розвиток культури, образотворчого та музичного мистецтва дуже схожий на зміст підготовки дитини у дошкільному закладі.

На цьому етапі провідними потребами розвитку як дитини, так і людства загалом можна визначити потреби у спілкуванні, взаємодії. Знайомство, взаємодія, партнерство завжди починається з емоційного контакту, почуттів. Емоційна взаємодія необхідна як малій дитині для встановлення взаємин у сім'ї, так і різним народам для співіснування

та кооперації. Політики найвишого рангу на міжнародних зустрічах посміхаються так само, як і діти, які прагнуть до спільної гри.

Наступний період розвитку дитини співвідноситься з розвитком інтелекту. Дитина задає безліч запитань, цікавиться всім, що її оточує. Відбувається активний розвиток пам'яті, мислення. Це найбільш сприятливий час для навчання. У загальнолюдському масштабі — це період швидкої інтелектуалізації, епоха науки, що супроводжується інформатизацією, комп'ютеризацією. Найбільшу цінність має інформація. Емоції не зникають, але поступаються своїм значенням інтелекту.

Базисною потребою, що зумовлює активізацію інтелекту, є потреба в розумінні, інтерес. Саме інтерес підштовхує дитину (як і людство) до нового пізнання. Крім інтелектуального розуміння, це пізнання приносить почуття задоволення (емоційні потреби), робить життя більш безпечним (фізичні потреби). Тобто, кожна наступна функція забезпечує у собі реалізацію попередніх.

Нарешті, розвиток духовності дитини, а можливо — молодой людини — являє собою ще один крок на шляху досконалості. Активізація духовності зумовлює розвиток здатності не тільки приймати, а й віддавати, піклуватися, любити. Спочатку втрачена в момент народження єдність відновлюється через стосунки з матір'ю, рідними, надалі — у колі друзів, однодумців, потім — через єдність з коханою людиною та у власній створеній сім'ї і, нарешті — через усвідомлення всезагальної духовної єдності. Духовність сутнісно відрізняє людину від тваринного світу, де панують інстинкти. У загальнолюдському масштабі цей період є відповідним до майбутньої Епохи Духовного Відродження, часу, коли усвідомлення духовної єдності приведе до зникнення війн, протистояння, зменшить непорозуміння між людьми.

Базисною потребою, що лежить в основі духовного розвитку є потреба в поновленні втраченої єдності як на індивідуально-психологічному рівні, так і на рівні загальнолюдському.

Прагнення до єдності можна розглядати в космічному масштабі як компенсацію розширення Всесвіту з боку різних форм життя. У тваринному світі це прагнення інстинктивне, у людини — може бути усвідомленим.

Таким чином, **еволюційно-історичний розвиток особистості як на індивідуальному, так і на загальнолюдському рівні забезпечується через задоволення 4 базисних потреб: потреби у виживанні, потреби у спілкуванні (взаємодії), потреби у розумінні та потреби у єдності.** Задоволення останньої активізує психологічні механізми духовного розвитку особистості.

Наведений матеріал дозволяє припустити, що **послідовність розвитку людини тотожна послідовності розвитку людства.**

Продовжуючи цю логічну лінію, можна сформулювати ще одне припущення: розвиток людини на початкових етапах є тотожним розвиткові всіх життєвих форм планети, зокрема — мінерального царства, рослинного царства, тварин. Це підтверджує народження кожної дитини, ембріон якої за своєю формою нагадує спочатку камінь, потім рослину, тварину. Таким чином, людина поєднує у собі досвід всіх попередніх форм життя. Оскільки дана проблема не є безпосередньо темою нашого дослідження, зазначимо лише, що науково-психологічний підхід дає змогу здійснити проекцію процесу розвитку індивіда на еволюційно-історичні етапи розвитку природи і людства, зрозуміти призначення та логіку людського поступу, накреслити його перспективи.

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ УМОВИ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ ЛЮДИНИ

2.1. Вікова періодизація духовного сходження особистості

Успішність процесу духовного розвитку особистості залежить як від внутрішніх, психологічних умов, так і від зовнішніх впливів. До внутрішніх умов слід віднести той потенціал, з яким дитина приходить у світ і який проявляється з перших років життя у її нахилах та інтересах. Надалі цей потенціал закріплюється у рисах характеру, життєвих цінностях, принципах і смислах життя.

До зовнішніх умов належать особливості сімейного виховання, події дитинства, специфіка спілкування з дорослими, наявність прикладів для наслідування, особливості навчання та професійної самореалізації.

У цілому ж і соціальні, і індивідуально-психологічні умови духовного розвитку слід розглядати у взаємозв'язку, оскільки життя сучасної людини не відокремлене від життя сім'ї та соціального середовища. Надалі розглянемо віковий вимір процесу духовного сходження особистості, психологічні закономірності духовного розвитку видатних представників людської спільноти й специфіку духовного розвитку особистості на сучасному історичному етапі.

Згідно з універсальними філософсько-психологічними законами й принципами (зокрема, законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, принципом розвитку), духовний розвиток необхідно досліджувати в єдності процесів виникнення, становлення та функціонування особистості, приділяючи увагу передумовам духовного зростання, духовним кризам, а іноді — стрибкоподібним переходам кількісних змін у якісні новоутворення особистості.

Таким чином, процес духовного сходження особистості необхідно розглядати невід'ємно від вікових ознак людини. Значна частина вікових закономірностей духовного становлення була відома з давніх часів, а механізм їх урахування закладався в народні обряди, традиції, духовну мудрість народів. Наприклад, обряд водного хрещення дитини, який і нині використовується у християнській традиції, крім релігійного значення, має (за умови правильного виконання) великий оздоровчий вплив на фізичний розвиток людини. Завдяки короткочасному контакту тіла з холодною водою настає пробудження, активізація імунної системи організму. Вважається, що діти, які пройшли цей обряд, хворіють менше. Обряд ініціації (символічної перемоги над батьками) допомагав дванадцятирічній дитині уникнути сімейних конфліктів і одночасно задовольнити свою вікову потребу у самоствердженні.

Слід визнати, що природні вікові потреби розвитку людини переважно незмінні протягом багатьох тисячоліть. Подібно до того як маленьке зернятко, проростаючи, спочатку потребує вологи, потім — сонячного світла, а вже згодом, перетворившись на дерево, може приносити плоди на родючому ґрунті, так і людина у кожний віковий період має домінуючі потреби. Визначити й задовольнити їх можна, керуючись лише цілісним поглядом на людське життя. Враховуючи загальне призначення певних вікових періодів, людина може передбачати майбутні події, готуватися до особистісних змін завчасно, а отже, більш свідомо керувати власним життям, реалізуючи свободу вибору.

Аналіз літературних джерел свідчить, що з давніх часів здійснювалися спроби відшукати призначення людського життя як у цілому, так і розподілити його на певні етапи, часові періоди, протягом яких виникають типові новоутворення особистості. Ще в стародавніх індійських літературних джерелах, датованих приблизно 5000 років до н. е., знаходимо розподіл людського життя на 4 великі періоди [479]:

— перший період, до 20-річчя, призначається для освіти людини, збагачення досвідом і знаннями, які людство вже накопичило. Профіль цих знань обирався залежно від каст, до якої зараховувалася дитина за висновками астрологів і мудреців. Так, призначений до касті воїнів хлопчик крім загальних наук вивчав мистецтво ведення бойових дій, встановлення миру і т. п. Пізніше належність до певної касті стала передаватися від батьків до дітей і навчання без урахування природних рис дитини втратило свою ефективність.

— Другий період, від 20 до 30 років, мав на меті створення сім'ї. На основі знань про себе, свій рід і побажань батьків юнак чи дівчина мали знайти того обранця, з яким згодні були разом пройти життєвий шлях. Пізніше батьки почали самі призначати обранця для своєї

дитини, що призводило до нереалізованості молоді в сімейних стосунках або конфліктів із батьками у випадках відстоювання дитми власного права на вибір.

— Третій період, від 30 до 50 років, призначався для соціального ствердження, збільшення як власного добробуту, так і добробуту суспільства. Людина повинна була реалізувати себе у професійній діяльності, розкрити свої здібності, стати справжнім майстром своєї справи.

— Нарешті, четвертий період життя — після 50 років — час переходу від матеріального до духовного служіння. Людині рекомендувалося відмовитися від буденних справ і присвятити себе головним завданням життя: добрим вчинкам, самовдосконаленню, подорожуванню по святих місцях.

Поданий розподіл не є детальним, однак він враховує потреби біологічної, соціальної та духовної природи людини, втілює основні тенденції філософської думки стародавньої Індії щодо мети й завдань людини на Землі.

Значний вплив на формування уявлень про призначення життєвих періодів справляла й справляє астрологія. У контексті впливу випромінювання планет Сонячної системи розглядалися семирічні цикли, пов'язані з планетарним рухом Сатурну, 12-річні цикли, зумовлені проходженням Юпітеру, 84-річні цикли, пов'язані з Ураном, що докладно висвітлено у відповідній літературі [489].

Перші науково-психологічні спроби періодизації вікових особливостей розвитку людини ґрунтувалися на медично-біологічних підходах. За основу бралися зміни фізичних і фізіологічних процесів, наприклад, формування зубів дитини, набуття здатності сидіння, ходіння і т. д. Надалі, з розвитком соціальної психології більше уваги приділялося не тільки фізичним та елементарним психічним процесам і функціям, але й складним соціальним потребам у взаємодії, спілкуванні, трудовій діяльності, самореалізації особистості (Б. Г. Ананьєв, І. М. Бернсайд, Дж. Бірен, Л. І. Божович, Д. Бромлей, В. Бунак, Д. Векслер, В. Гінзбург, Г. Грімм, І. С. Кон, Н. С. Лейтес, В. Ф. Моргун, Ж. Піяже, Н. С. Пряжніков). Так, Л. С. Виготський визначав вік людини як етап розвитку, який характеризується специфічними для нього закономірностями формування організму та особистості.

Дослідження духовної природи особистості розкриває нові перспективи створення періодизації, яка би враховувала й пояснювала духовні потреби, кризи та злети людського духу на різних вікових етапах. Як відмічає доктор психологічних наук, професор В. В. Козлов «...особистісна криза завжди є викликом еволюції людини як

психосоціальної істоти, і якщо особистість не сприймає цей виклик, то виникає вірогідність виникнення кризи такої інтенсивності, яка змінює особистість своєю глибиною та потужністю. У крайніх випадках ми маємо варіанти або особистісної смерті (патології з утратою персони), або ж повної особистісної інволюції (соціальні аутсайтери)» [212, с. 7]. Запропонований далі авторський варіант періодизації духовного розвитку людини має такі провідні ознаки:

1) цілісність — усі вікові періоди розглядаються в єдиному життєвому просторі від ембріонального розвитку, народження і до смерті людини;

2) функціональність — установлення функціональної залежності психічних процесів у часі;

3) взаємозумовленість життєвих періодів — розгляд надбань кожного вікового періоду як суми надбань попередніх і базису подальших психічних надбань.

Для зручності вікові етапи подано у вигляді синусоїдального графіка, що полегшує порівняння та встановлення зв'язків між різними періодами життя (*рис. 2.1*).

Відправною точкою людського життя є народження, однак результати наукових досліджень дають підстави стверджувати, що вже під час ембріонального періоду на дитину суттєво впливають особливості емоційно-почуттєвого стану матері. Радість, захоплення, подив, піднесеність викликають відповідні позитивні реакції з боку ненародженої дитини, тоді як образи, ревності, гнів і заздрість негативно позначаються на формуванні структур психіки й організму малюка вцілому. Дитина живе у своєрідному космосі материнського організму, настроюється на камертон материнського серця і на все життя у підсвідомості зберігає пам'ять про це єднання.

Для того, щоб здійснити перші уроки виховання — наситити дитячу душу позитивними емоціями, у багатьох народів використовувався обряд весільної подорожі. Саме під час такої подорожі, звільнена від буденних матеріальних обов'язків, майбутня мати отримувала необхідний для неї потенціал позитивних вражень, які надалі становили фундамент емоційного резерву життєвих сил дитини.

Момент народження супроводжується стресом через втрату дитиною та матір'ю фізичної єдності й гармонії. Раніше всі потреби дитини віддзеркалювалися у бажаннях матері, але тепер два тіла віддаляє фізична відстань, яка позбавляє відчуття тепла, захищеності. Дитина не чує звичного камертону — материнського серця. Плач виявляється єдиним засобом повідомлення мамі про дитячі потреби. Перші роки життя малюк намагається компенсувати втрачену єдність: він проситься на руки, хоче спати тільки з мамою, обіймає її. Звідси,

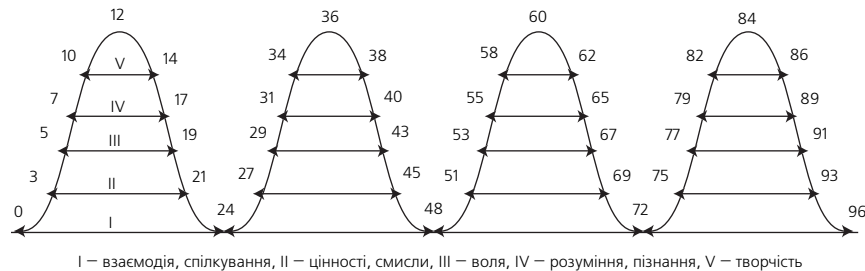

Рис. 2.1. Функціональний взаємозв'язок вікових періодів життя людини

обґрунтованими є рекомендації про те, що вставати вночі до дитини повинна саме мати, а не батько, який не може повною мірою повернути втрачених відчуттів і таким чином заспокоїти дитину.

З перших років життя дитина несвідомо прагне відновити втрачену єдність у сімейному колі. Батьки стають для малюка першим ідеалом для наслідування, а сімейні цінності — першим ціннісним орієнтиром. Дитина уважно спостерігає за поведінкою батьків, їх способами спілкування, намагається наслідувати ходу, інтонації голосу тощо. Ця функція є інстинктивною: для виживання тварині або людині треба якомога скоріше стати самодостатньою, самостійною, такою, як дорослі. Дитина в цьому віці не оцінює батьків із позиції добре-погано; навіть, якщо батьки примушують дітей жebraкувати або красти, вони в уявленні дитини залишаються найкращими у світі, ідеальними. Як видно з рис. 2.1, цей період має проєкцію на період 21–24 роки, а надалі — 45–48 років. У період 21–24 років більшість молоді намагається створити власну сім'ю, нерідко шукаючи нареченого (наречену) відповідно до ідеалу, який зберігається в пам'яті з дитинства. Проте з часом юнак чи дівчина усвідомлює не тільки позитивні, але й негативні риси батьків. Так відбувається конфлікт між свідомим і підсвідомим. Якщо в сім'ї панувала атмосфера злагоди, взаєморозуміння, а не самоствердження батьків — дитина засвоює цей спосіб поведінки як ідеальний і на його основі будуватиме взаємини з однолітками та майбутньою половиною. Період 45–48 років також позначається сімейною нестабільністю, коли, після прожитої значної частини життя, подружжя робить ревізію стосунків, а іноді — починає новий пошук своєї половини (народна приказка «сивина в бороду — біс у ребро»).

У період 3–5 років діти активно грають у різноманітні ігри. Найпоширеніші з них: «Магазин» (із відповідними фінансовими проблемами покупців), «Козаки-розбійники», «Доньки-матері» і т. д. Ігри різні за своїм змістом, однак мають загальну мету — засвоєння в ігровій формі

глибинних орієнтирів, рольових функцій, смислів, мети життя. Саме через це важливо допомогти дитині обрати ту гру, яка своїм змістом спрямовувала би до високих ідеалів: надання допомоги потребуючим, врятування від небезпеки, перемога дружби над ворожнечею і т. п. Дослідники підкреслюють, що діти, які не навчилися грати у віці 3–5 років, не можуть брати участь у дитячій грі й надалі [111]. Коли стануть дорослими, вони, як правило, не грають із власними дітьми.

Життєві цінності й смисли дитина намагається відшукати всюди, особливо — у розповідях дорослих, у казках і піснях, які співає мати. Саме тому зміст оповідань, казок і пісень має проходити ретельну експертизу батьками та вихователями на предмет впливу на свідомість і підсвідомість дитини.

На думку Гегеля, найважливішим моментом у духовному розвитку дитини є народження здатності осягати власне «я»; «...з цього моменту вона починає звільнюватися від своєї зануреності в зовнішній світ і стає здатною до рефлексії над собою. Спочатку ця пробуджуюча самостійність знаходить вираз у тому, що дитина навчається *грати* з чуттєвими речами. Але найрозумніше, що діти можуть зробити з власною іграшкою, полягає в тому, що вони її ламають» [114, с. 85].

Недостатня сформованість у дитинстві життєвих смислів надалі ускладнює переживання підліткового віку, коли природний максималізм може посилювати вплив зовнішніх життєвих труднощів. Так, віковий період 3–5 років має проєкцію на період 19–21 рік (рис. 2.1). Статистичні дані свідчать, що більшість самогубств у світі відбувається близько 19-річчя. Аналіз записок, які залишали після себе молоді люди, засвідчує їх однотипність. У різних формах самогубці констатують відсутність сенсу подальшого життя, перспектив, безцільність існування. Найчастіше до такого висновку людина приходиться під час переживання особистої трагедії: зради друзів, нерозділеного кохання або втрати близької людини. Подібна трагедія може розглядатися як неможливість досягнення або втрата єдності з коханою людиною. Втрата єдності — одна з найбільших життєвих утрат. При цьому звістка про загибель тисяч незнайомих людей є, як правило, менш вражаючою. Прагнення до єдності, навіть після смерті — це історія всіх закоханих, зокрема, Ромео й Джульєтти.

Від самогубства людину утримують смисли подальшого існування на Землі. Якщо в ході ігрової діяльності та засвоєння змісту народних казок ціннісно-смилова сфера дитини була достатньо збагачена, то в подальшому складні життєві ситуації не спроможні позбавити людину головних орієнтирів у житті. Це перевіряється також і під час так званої «кризи середнього віку», що трапляється близько 40-річчя.

Наступний віковий період, 5–7 років, є також надзвичайно важливим. Із цього часу в давнину дитину залучали до сімейної праці, її брали в поле, де вона намагалася допомагати батькам. Такий захід сприяв формуванню вольових якостей дитини, здатності перемагати власні бажання та зважати на сімейні потреби. Воля є однією з важливих умов духовного зростання. Вольові якості формуються через тренування здатності керувати власними бажаннями, вміння доводити справу до кінця, нести відповідальність за виконання своїх обов'язків. Обов'язки дитини можуть бути різними за складністю — від застеляння ліжка та прибирання кімнати до піклування про інших (братів, сестер, домашніх тварин і рослин). Головне — формування здатності докладати зусилля та досягати результату. Нерідко ми можемо спостерігати наявність у дорослої людини духовних прагнень та відсутність будь-яких зусиль для їх реалізації, що засвідчує конфлікт між спрямованістю та вольовою саморегуляцією особистості.

За наведеною періодизацією, вік 5–7 років має проєкцію на досить критичний, як уже зазначалося, період 17–19 років, а надалі позначається на 30-річчі (*рис. 2.1*). Недостатня сформованість вольових зусиль призводить до втрати самоповаги після прояву чергової слабкості. Навпаки, здатність керувати собою складає основу успішного самовдосконалення. Якщо батьки допомагають дитині здійснювати її плани, це сприяє розвитку ініціативи, позитивному самоствердженню. Навпаки, переживання дитиною невдач від нездійснення задумів може сприяти формуванню безвідповідальності, сліпий покорі обставинам і почуттю провини.

У цілому за перше семиріччя дитина реалізує близько 70% свого потенційного фізичного зросту. Як недолік корисних речовин перешкоджає правильному формуванню організму дитини, так само недолік любові ускладнює розвиток власної здатності любити.

Коли діти від гри переходять до навчання, «вони стають допитливими, особливо по відношенню до різноманітних історій... Але найголовнішим тут є почуття, що вони поки не є тим, чим вони повинні бути, і живе бажання стати такими ж, як і дорослі... Звідси виникає потяг до наслідування» [114, с. 85]. Психологічний механізм наслідування неначе скорочує шлях дитини до дорослого, допомагає спочатку безсвідомо засвоїти родовий досвід для того, щоб надалі піддати його критиці та доповнити власними надбаннями.

Період 7–10 років — це час, коли межі сім'ї поступово стають для дитини тісними. У більшості країн у віці 6–7 років дитину віддають до школи. Вона шукає єдності з першим вчителем, із новими друзями. При цьому сімейні ідеали та цінності порівнюються з цінностями інших. На жаль, повальна інформатизація освіти призводить до

зниження пізнавального інтересу учнів, починаючи вже з перших класів школи. Для збереження природної радості від навчання необхідним є перегляд шкільних програм, які активізують, переважно, ліву півкулю мозку. Їх слід збагатити психолого-педагогічними заходами, спрямованими на розвиток емоцій, естетики, духовності дитини. При цьому процес висиджування дитини за партою та споживання інформації має поступитися тим формам і заходам, які через ігрову діяльність активізують творчий та духовний потенціал учнів. Залежно від психологічної атмосфери в класі, особистості й методів виховання вчителя у дитини розвивається потяг до навчання і колективної праці або навпаки, негативне ставлення до навчання та школи взагалі. Зважаючи на це, мудрі батьки обирають не стільки школу, скільки першого вчителя.

Віковий період 10–12 років позначається процесом активізації різноманітних здібностей дітей. Це час пробудження творчої активності, коли учні записуються у численні гуртки, студії, спортивні секції. Споживання інформації та досвіду дорослих вони прагнуть урівноважити самореалізацією, пошуком себе у різних видах діяльності. Чим багатшим є досвід такого самопізнання, тим меншою кількістю помилок молоді люди припустяться під час вибору майбутньої професії.

Нарешті, перша з чотирьох вершин життя, поданих на *рис. 2.1* — дванадцятиріччя являє собою кульмінаційний період. У людській природі прокидається самосвідомість, народжується особистість. Здатність брати відповідальність за себе, за близьких людей, за світ може проявитися не скоро, але відтепер духовний розвиток стає більш усвідомленим. Результатом проходження 12-річчя є або самостійність, зростання відповідальності або подальше споживання чужих знань і досвіду, сліпа слухняність.

Оглядаючись із цієї вершини, дитина бачить, що сімейні межі, які нещодавно її задовольняли, тепер стають замалими. У період входження підлітків у доросле життя ідеальні уявлення вступають у протиріччя з реальністю. Випробуванню підлягають уявлення про добро та зло, установки батьків, про те, що слід бути слухняним (а цим нерідко маніпулюють інші), поважати дорослих (а вони не завжди цього заслуговують) і т. п. Прагнення до єдності зумовлює опанування соціального рівня відносин, апробації отриманих знань, досвіду, засвоєних цінностей та смислів у власних вчинках, поведінці та діяльності. Підліток відстоює власну незалежність, дискутує з батьками, все частіше не погоджується з їхніми поглядами, стає більш замкненим. Період 12–14 років являє собою час, коли авторитет дорослих, зокрема, батьків, значно знижується. Підліток починає

ділити їх риси на позитивні та негативні. Він намагається наслідувати молодіжних лідерів. Важливішою для нього стає оцінка з боку однолітків, товаришів з навчання. Якщо дорослі знають про цю вікову особливість, вони не стануть нав'язувати дитині свої думки, рішення, а просто дадуть їй змогу самостійно впевнитися в їх правильності.

Стародавні традиції враховували, що з моменту дванадцятиріччя дитина починає протиставляти себе дорослим, а отже, ставитися до неї слід, як до дорослої. Якщо ж у школі, у сім'ї це не береться до уваги, то природна вікова потреба змушує дитину шукати самопрояву в інших життєвих ситуаціях. Класне і шкільне самоврядування допомагає дітям реалізувати свої потреби у спільній діяльності, яка може носити духовно спрямований характер. Особливістю цього віку є також зниження інтелектуальної активності, зменшення бажання вчитися. Зважаючи на це, необхідно знизити інформаційне навантаження навчальної програми, а основні предмети подавати у формі, яка б розвивала просторові уявлення, образне мислення.

Близько 14 років поступово відновлюється пізнавальна активність підлітків. Зростає їх інтерес до однолітків і старших. Відновлення втраченої єдності відбувається через розширення кола друзів, знайомих, поглиблення стосунків. Діти прагнуть до співробітництва, взаємодії, спілкування. В учнів восьмих класів спостерігається підвищення рівня самоаналізу, активізуються спроби самостійно розібратися у собі.

Конфліктність взаємин із батьками, яка спостерігається при переході до ранньої юності 14–17 років, пояснюється переважно ставленням батьків до дитини як до своєї безпосередньої власності. Батьки визначають, якою професією слід оволодівати дитині, з ким товаришувати, тобто підсвідомо намагаються реалізувати через неї свій особистий образ, свої нездійснені задуми та проекти. Але ж при всій повазі до батьків дитина не може безболісно ігнорувати власні природні потреби саморозвитку. Часто невдоволення батьків дітьми пов'язане з рівнем їх успішності в школі, і тоді дитина відчуває свою неповноцінність, особливо, коли у початкових класах вона навчалася добре. Для більшості семикласників характерна підвищена тривожність у школі. Позиція батьків має бути не відстороненою і в той же час не нав'язливою. Дітям і батькам слід підтримувати дружні стосунки.

«До юнака підліток дозріває тоді, коли при досягненні статевої зрілості в ньому починає пробуджуватися та шукати собі задовільнення життя роду. Зміст ідеалу наповнює юнака почуттям дієвої сили, він уявляє себе покликаним і здатним перетворити світ або в усякому разі гармонізувати світ, який здається йому недосконалим» [114, с. 88].

У віковий період 17–19 років підвищуються, з одного боку, інтелектуальні здібності дітей, а з іншого — усвідомлюється потреба у чіткій ціннісній орієнтації, у розвитку свідомості. Як вказувалося раніше, однією з головних причин критичності цього періоду є недостатня сформованість ціннісно-сислової сфери дитини близько 5 років. А. Ц. Гармаєв називає точку 19-річчя критичною точкою, коли «всі попередні стереотипи розпливаються, перестають бути твердими і незрозуміло тепер, що є цінністю для юнака чи дівчини» [111, с. 33]. Подібні переживання трапляються і близько 30-річчя (*рис. 2.1*). І в першому, і в другому випадку людині потрібна неабияка воля для подолання внутрішніх дисгармоній.

У 17–19 років суттєво змінюється життєва позиція юнака чи дівчини, що пов'язано з вибором професії, початком інтимного життя, формуванням свідомого та самостійного світосприйняття. Потреба у реалізації єдності знаходить відображення у створенні кола друзів та власної сім'ї відповідно до ідеальних уявлень про дружбу та кохання. Поступово зростає відповідальність як ознака духовності.

Період 19–28 років — становлення авторства власного способу життя. Якщо батьки намагаються стати на заваді — цей період супроводжується бунтом проти батьківської сім'ї, суспільства. Молода людина повинна інтегруватися у професійний, соціальний простір людської спільноти. Це прагнення до інтеграції також можна розглядати як похідну прагнення до єдності. Близькі стосунки юнака чи дівчини з протилежною статтю дозволяють побачити себе з боку інших і прискорюють самопізнання. Якщо спочатку молоді люди оцінюють один одного з точки зору привабливості, то з часом чергову зустріч розглядають як можливість створення сім'ї. Порівняно з минулими десятиріччями сучасна молодь набагато пізніше входить у шлюбні стосунки, віддаючи перевагу кар'єрному зростанню.

Поява молоді сім'ї змушує нести відповідальність за свої вчинки, за збереження сімейної вірності як умови єдності. Кожна помилка повертається тепер не докорами батьків, а кризою власного сімейного життя. Після народження дитини молоді люди по-іншому оцінюють події власного дитинства, у них зростає відповідальність, виникає свідомо вдячність до батьків, зміцнюється єдність із ними на основі спільного досвіду виховання дітей. Однак неминучими є й розбіжності у способах виховання минулих і прийдешніх поколінь. Для батьків дотримання принципу невтручання в сімейні стосунки дітей приносить більше користі, ніж нав'язування власних суджень.

Близько 27 років накопичення досвіду дозволяє молодій людині поглянути на особисте минуле та оцінити події юності. Цей період відповідає 3–5 рокам, періоду засвоєння смислів, але тепер

відшуковуються не загальні, а власні смисли, формулюється особиста мета життя, здійснюється пошук його закономірностей, оцінка правильності чи неправильності життєвих рішень і вчинків. У 28 років людина може вирішити або здійснити своїм життям оригінальний внесок у скарбницю людства, або своїм буденним життям повторити те, що вже зроблено. Її стосунки з оточуючими можуть бути свідомими, а життєвий шлях може бути відмінним від шляху попередників, за умов усвідомлення власних ідеалів, цінностей і смислів. Духовність знаходить прояв у здатності перетворення спадщини минулого людського досвіду в засіб виразу індивідуальної духовності, що може дати внесок, якого досі не існувало. Біографії багатьох великих представників людства свідчать, що орієнтири та досягнення особистості, визначені й здобуті до 30-річчя, стають основою соціального життя на наступні 30 років.

Близько 30-річчя відбувається активна переоцінка цінностей та побудова життєвих перспектив, усвідомлюється необхідність подальшого професійного, соціального та особистісного зростання. Людина неначе народжується для суспільства, для реалізації єдності не тільки з власною сім'єю, друзями, але й з однодумцями, колегами. Професія, опанована близько 32 років є, як правило, визначальною на ближчі 7–8 років.

Особливим моментом життя вважають 33-річчя, так званий вік Христа, що позначається вибором між духовним і матеріальним. Що буде поставлено на перший план, а що підпорядковано? Що є метою, а що тільки засобом? Спокуси Христа яскраво ілюструють хід людського мислення, труднощі вибору і, нарешті, перемогу. Вибір духовного метою, а матеріального — засобом, відрізняє людину від усього тваринного світу. Розуміння цієї істини або нерозуміння призводить до спрямованості життєво важливого рішення щодо справи всього життя, яке пов'язують із віком близько 35–36 років.

36-річчя завершує черговий цикл життя, пов'язаний з тими надбаннями, які людина отримала від батьків і найближчого оточення та починає прояв глибинного «Я» людини в соціумі. Оглядаючи світ із цієї вершини, людина по-новому бачить його недосконалість. Її прагнення до єдності зумовлює бажання додати щось корисне до суспільних надбань. Результатом проходження цієї вершини є або знаходження власного життєвого шляху відповідно до своїх особливостей, побудова життя як оригінального твору мистецтва або повторення шляху вже пройденого іншими, подальше споживання чужих знань та досвіду. Невірний вибір призводить до виникнення кризи нереалізованості.

Період 36–40 років марно порівнюють із підлітковою кризою 12–16 років. Тут відмічається така ж нестабільність, актуальною

є потреба у самопрояві та самоствердженні, підвищується самокритичність. Людині не сидиться на місці, хочеться нових відкриттів і радикальної зміни долі. Близько 40 років відбуваються спроби проаналізувати життєвий шлях з метою відповісти на запитання: «Навіщо все це?». Нерідко це пов'язано з підсвідомим відчуттям непотрібності, незначущості своїх дій. Здається, що залишився останній шанс зробити справу, яка потрібна всім, яку ніхто не здатен зробити так добре. Думки про те, що через 50–100 років про все досягнуте ніхто і не згадає піддають сумніву доцільність докладених зусиль, витраченої емоційної енергії. Криза нереалізованості є типовішою для чоловіків, оскільки саме для них робота і професійне визнання є більш актуальним. «Що я зробив для світу?» — запитує себе чоловік. «Яку дитину я народила й виховала?» — запитує жінка. Щоправда, прийняття сучасною жінкою чоловічих ролей призводить і до появи в неї типової для чоловіків 40-річної кризи. У цілому цей період відрізняється високою продуктивністю за умов духовної спрямованості. Егоцентрична спрямованість, існування подружжя тільки для себе призводять до відповідної втрати натхнення, життєвих сил і вичерпаності стосунків.

Бажання принести користь — одна з провідних духовних потреб особистості, й Природа в період 40-річчя неначе здійснює ревізію — що в цьому плані вже зроблено, якими є плоди цієї частини життя? Якщо зростання творчих можливостей, яке розпочинається у 10–12 років, продовжується протягом подальшого життя — ця криза безпечна. Тоді наслідки діяльності людини й навколишні засвідчують потрібність і корисність її діяльності, людина відчуває повноцінність життя, власну реалізованість. У 40-річному віці активізується також інтерес до майбутніх поколінь, до виховання молоді. Таким чином Природа готує людину до появи онуків.

Період близько 41–48 років сприятливий для активного перегляду власної поведінки з навколишніми, визначення смислу та цінності соціальних і міжособистісних стосунків. Якщо сил і здатностей на це не вистачає, людина пасивно підкоряється обставинам і звинувачує у своїх невдачах інших або долю. Нерідко вона втікає від власної сутності у світ мрії, музики, книги, активної професійної діяльності, шукає пригод, залишає сім'ю. Їй здається, що саме зараз вона має «останній шанс». Так шлюб, що був узятий заради дитини, руйнується; приятельські стосунки, які склалися заради кар'єри, втрачають сенс, коли людина досягає високого соціального статусу. Посилюється почуття самотності. Багато хто намагається заперечити власний вік: носить молодіжний одяг, цурається однолітків, переймає звички молоді. Погіршення зовнішності, тілесна слабкість наче підштовхують до зосередженості на внутрішньому світі. Однак зменшення фізичних

сил нерідко призводить до зростання сил духовних. Пошук у цьому напрямі може призвести до просвітлення свідомості й глибоких позитивних змін особистості. Символічно, що тільки з 44 років у давньоєврейській традиції дозволялося вивчати Кабалу.

Період 49–55 років позначається активізацією соціальної відповідальності, потребою спілкуватися з молоддю, передавати власні знання, досвід. Таким чином людина реалізує потребу в єдності на соціальному рівні. Передаючи власний досвід, вона згадує, як виховували її. Це призводить до встановлення не формально-традиційних, а по-справжньому близьких стосунків із батьками, якщо ті ще живі. Якщо ж батьків уже немає — виникає відчуття незавершеності стосунків, почуття провини, що не є конструктивним.

У разі, якщо попередній період життя був невдалим — близько 50-річчя людина не відчуває сил для розвитку і каже «я занадто стара для змін». У протилежному разі усвідомлення життєвого досвіду сприяє формуванню нової чесноти — мудрості. Людина відшукує нові закономірності, гортаючи сторінки Книги життя, дедалі більше оволодіває здатністю прогнозувати, передбачати події та поведінку інших.

Близько 56 років особистість святкує третє народження, повторення віку Христа. Знову постає вибір між матеріальним і духовним. У випадку прогресу людина опановує духовно спрямовану діяльність і не втрачає з виходом на пенсію активних зв'язків зі світом. Її думки спрямовані, здебільшого, на передачу власних знань і досвіду майбутнім поколінням. У разі невірною вибору актуалізуються найгірші риси характеру, що проявлялися в дитячому періоді. Немовби у дитинстві, людина ображається, гнівається на дрібниці. Як наслідок триває спад її емоційної та розумової активності.

Період 56–60 років дає особистості ще один шанс змінити щось у власному характері та стосунках, переорієнтуватися, оновити спрямованість праці. Ознакою прогресивного розвитку буде рішення присвятити себе тій чи іншій творчій діяльності на основі напрацювань та досвіду. У протилежному випадку людина задовольняється, переважно, фізичним існуванням.

60-річчя являє собою третю умовну вершину людського життя (*рис. 2.1*). Дух в особистості усвідомлює свою загальнолюдську природу. Зріла людина має зробити зрілий життєвий вибір: чим наповнити своє майбутнє — творчими здобутками, мудрістю або буденністю й поступовою втратою фізичних і духовних сил. В античній Греції 60-річчя вважали віком філософів — у цей час творча особистість може поділитися з людством найціннішими надбаннями власного духовного та соціально-культурного досвіду. Досягнутий на цей час певний рівень матеріальної забезпеченості дозволяє зосередитися на проблемах

духовного майбутнього людства та інтегрувати в нього власний досвід. Таким чином потреба у єдності реалізується через творчість на загальнолюдському рівні. Невірний вибір викликає бажання завершити всі справи, насолодитися заслуженим відпочинком.

Близько 65 років, коли трудову діяльність в основному закінчено, відбувається різке уповільнення темпу життя. Збільшення вільного часу може активізувати відчуття своєї непотрібності. До того ж, у багатьох людей цього віку є ті чи інші хронічні захворювання. Настає час прийняти життя як власну цілісну історію, не відкидаючи епізодів, що видаються невдалими, не звинувачуючи себе та інших. У випадку незадоволеності або докорів сумління — даний період переживається як критичний. Криза спустошеності посилює страх смерті й відчай від неможливості розпочати життя знову. І навпаки, наповненість спогадів позитивними емоційними переживаннями сприяє виникненню почуття задоволення від виконання власної життєвої місії.

Пенсіонери активно працюють на дачах, присадибних ділянках. Утрату єдності з колом друзів і однолітків, яких стає все менше, людина намагається компенсувати через єднання з Природою, активне спілкування з рослинним і тваринним світом.

66–70 років — це період, коли фізичні сили поступаються перед енергією духу; людина або свідомо готується до залишення цього світу, або з острахом відганяє ці думки від себе. У першому випадку її розвиток не припиняється, в останньому — відчуття пустоти, смутку, безцільності життя посилюють кризу спустошеності. Якщо людина закрита для нового досвіду, сконцентрована на тілесних відчуттях і живе одними спогадами — вона немовби обґрунтовує власну непотрібність у Природі. У протилежність цьому, сконцентрованість уваги на творчості, духовному зростанні є чітким сигналом про доцільність подальшого життя.

Близько 72–74 років почуття відповідальності за майбутнє — як своє, так і людства в цілому — може сприяти «третьому пубертатному періоду», оновленню стосунків людини з власним внутрішнім світом, а також суспільством. Людина потребує уваги та спілкування з дітьми, онуками та правнуками, намагається встановити й підтримувати єдність між поколіннями. При цьому розумова активність часто поступається емоційній, слабшає пам'ять. Неначе в дитинстві, людина більше орієнтується на почуття. Якщо тіло витримало навантаження, яке склалося у 70 років, близько 77 настають адаптаційні особистісні зміни. Тоді 84-річчя позначається новим життєвим етапом.

84-річна вершина — це четверта велика вершина людського життя, час чергового духовного народження людини, коли дух усвідомлює власну духовну природу. У більшості цей період супроводжується

відмежуванням від мирського, від метушні та дрібниць. Людина повертається до вічності, до незмінних духовних цінностей, присвячує життя найвищому служінню. Прагнення до єдності реалізується через усвідомлення себе часткою Всесвіту. Тоді смерть тіла сприймається як перетворення матеріальної енергії у духовну. У багатьох народів традиційною є підготовка людини до «Великого потойбічного переходу». Керуючись традиційними настановами, людина має «роздати всі борги», зосередитися на вищих духовних досягненнях [463]. У протилежному випадку посилюється криза безперспективності. Людина живе переважно спогадами.

Якщо ж вибір є вірним, збагачений досвід при інтелектуальній працездатності народжує творче ставлення до Буття, дозволяє не тільки спостерігати закономірності, а й накреслювати перспективи людського сходження через століття. Як довгожитель людина посідає особливе місце в людській історії. На неї тримають рівняння інші.

Узагальнення поданої періодизації духовного розвитку особистості дає можливість виокремити такі закономірності:

1. Людське життя в еволюційно-історичному вимірі — це можливість зробити індивідуальний внесок у скарбницю Всесвітнього духовного досвіду й підтвердити потрібність, доцільність власного існування. У випадку доцільності Природа наділяє людину подальшими силами (фізичними, розумовими та духовними) для продовження життєвої місії. У протилежному випадку, безцільність існування призводить до передчасного згасання функцій, зниження ефективності роботи систем організму.

2. У молоді роки переважає спрямованість мислення людини у майбутнє, побудова перспектив, тоді як у похилому віці домінує спрямованість мислення у минуле, аналіз життєвого досвіду. Гармонізація спрямованості мислення є ознакою високодуховної особистості.

3. У процесі особистісного зростання духовність з індивідуального надбання перетворюється на спільне надбання людства, на фактор, що об'єднує його представників, незважаючи на індивідуальні чи соціальні відмінності. Дух, прокидаючись в окремій людині, шляхом актуалізації потреби у єдності досягає в особистості усвідомлення загальної духовної єдності.

4. Духовний розвиток особистості є динамічним процесом, що містить підйоми та спади, серед яких можемо виокремити 4 доленосні вершини, пов'язані з життєвими виборами:

— 12-річчя, коли дух у людині усвідомлює себе як особистість. Підліток здійснює вибір між прийняттям відповідальності, самостійності або споживанням, сліпим відтворенням засвоєних цінностей та досвіду батьків. Невірний вибір призводить до загострення кризи

дорослості — коли відбувається руйнація стереотипів сприйняття і світогляду, до ще більшої розбіжності між бажаннями та можливостями.

— 36-річна вершина, коли дух в особистості усвідомлює свою соціальну природу. Людина здійснює вибір між побудовою унікального життєвого шляху відповідно до власної сутності, соціальною активністю або загальноприйнятим повторенням життєвих шляхів, вже пройдених іншими. Невірний вибір посилює кризу нереалізованості — коли здається, що життєва програма не виконана, а досягнення — незначні.

— 60-річна вершина, коли дух у людині усвідомлює свою загальнолюдську природу. Особистість вирішує, чим наповнити своє майбутнє — творчими здобутками, мудрістю, самовдосконаленням або буденністю та поступовою втратою фізичних і духовних сил. Наслідком невірної вибору є посилення кризи спустошеності — втрати усвідомлення зв'язків між минулим, сьогоденним та майбутнім.

84-річна вершина, коли дух усвідомлює через людину свою духовну природу. Особистість ідентифікує себе з власним духовним «Я», усвідомлює себе часткою Всесвіту, присвячує життя служінню світу або залишає життєву сцену так і не здійнявшись над буденністю, не зрозумівши сенсу власного життя в еволюційно-історичному вимірі. Невірний вибір призводить до кризи безперспективності, коли людина живе тільки спогадами, що позначається відсутністю достатньої кількості життєвої енергії. Розуміння і врахування духовних законів сприяє реалізації єдності людини зі світом, Природою, усім Буттям. Людина повертається до вічності, до незмінних духовних цінностей, стає громадянином Всесвіту.

Правильність здійснених виборів визначає життєву долю особистості.

Користуючись поданою періодизацією, слід зважати на те, що дух у своєму абсолюті не підвладний часовим обмеженням, тому вікові орієнтири, подані в періодизації, є лише приблизними, залежними від духовного потенціалу особистості й подій на життєвому шляху, які складають її долю.

2.2. Психологічні закономірності духовного розвитку видатних представників людства

Духовний шлях кожної людини є неповторно індивідуальним, однак у біографіях високодуховних особистостей є чимало спільного, характерного для духовного сходження. Це, передусім, закономірності, що ґрунтуються на спільності розвитку природи особистості. Для їх виявлення доцільним є аналіз змісту життєвого шляху

конкретних представників людства, які в різні історичні епохи досягали духовних вершин, ставали духовними лідерами, великими Вчителями. Поняття «життєвого шляху людини» розробляв у своїх дослідженнях Б. Г. Ананьєв, визначаючи його як «історію формування й розвитку особистості у певному суспільстві, сучасника певної епохи й ровесника певного покоління» [18, с. 67]. До факторів, що визначають життєвий шлях, як правило, відносять географічне положення країни, місце проживання сім'ї та соціально-психологічні умови становлення особистості. Що ж стосується духовного шляху, то дослідники конкретизують його таким чином:

1) розвиток у певному напрямку (у бік співчуття та життєвої мудрості);

2) перспектива життєвого ландшафту, яка неперервно змінюється;

3) етапи на шляху, про який ідеться (джерелом натхнення є прогрес у нашому русі від бездушності, захистів і сліпоти до свободи, до пізнання реальностей нашого життя й реальності загалом);

4) пов'язаність різних сторін (розвиток розуму, сповненого мудрості, і дій, сповнених милосердя, співчуття й любові, причому обидві сторони, тобто розум і дії, мають розвиватися симультанно) [132, с. 151].

Поданий далі розгляд життєвих шляхів видатних духовних постатей здійснювався за допомогою біографічного методу з акцентом на ті події життя, які сприяли духовному становленню та зростанню, тобто на закономірності духовного розвитку особистості. Під психологічними закономірностями, як правило, мають на увазі об'єктивно існуючий постійний причинно-наслідковий зв'язок психічних явищ, який може бути ще мало пізнаним і зрозумілим як закон [320]. Використання біографій видатних представників людства відоме ще з часів написання Плутархом «Порівняльних життєописів». Науково-психологічне дослідження життєвих шляхів особистості почало здійснюватися на початку ХХ сторіччя й активно використовується в наш час [230].

Серед багатьох мільярдів жителів нашої планети високодуховних особистостей було чимало; імена деяких із них залишилися невідомими для нащадків, тому запропонований аналіз здійснювався на матеріалі найбільш відомих і загальноновизнаних представників духовної історії цивілізації.

На думку К. Роджерса, до духовних особистостей слід віднести таких, як Тейяр де Шарден, Микола Реріх, Сальвадор Далі [364, с. 16]. Відомий болгарський духовний Учитель Омраам Мікаель Айванхов звертає увагу на духовну спадщину таких великих керманічів людства як Ісус Христос, Мойсей, Платон, Піфагор, Гермес Трисмегіст, Орфей, Заратустра, Лао-Цзи, Крішна, Будда, Рама [291, с. 5]. До цього

списку Ш. Амонашвілі додає також С. Радонежського та Януша Корчака [17, с. 10].

Психологічні закономірності, виявлені в ході аналізу життєвого шляху цих та інших представників духовної історії людства, надалі проілюструємо конкретними прикладами їх прояву.

1. Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють значний вплив на духовне зростання особистості.

Для підтвердження цієї закономірності наведемо приклад із життя відомого християнського подвижника старця Силуана. Його батькові, як і багатьом російським селянам, подобалося приймати в домі мандрівників. Одного разу, у святковий день, з особливим задоволенням батько запросив до себе книгоношу, сподіваючись дізнатися від нього про щось нове й цікаве. У хаті гостю запропонували чай та їжу. Маленькому Семену (мирське ім'я Силуана) тоді ще не було 4 років і він з великою дитячою зацікавленістю дивився на гостя й прислуховувався до бесіди. Книгоноша доводив батькові, що Христос не Бог і що Бога не існує взагалі. Семена особливо вразили слова: «Де Він, Бог?»; і хлопчик подумав: «Коли виросту великим, по всій землі піду шукати Бога»...

Відтоді минуло багато років. Семен подорослішав і працював в артілі столяром. Кухарка цієї артілі ходила на богослужіння та відвідала могилу великого подвижника — Іоанна Сезеновського (1791—1839). Вона розповідала про святе життя затворника та про дива на його могилі. Слухаючи цю розповідь, Семен подумав: «Якщо він святий, то Бог із нами і непотрібно ходити по всій землі — шукати його... «Від цієї думки юне серце запалало любов'ю до Бога. Дивовижне явище, із чотирьохрічного до дев'ятнадцятирічного віку в ньому жила думка, яка, вочевидь пригнічувала його, залишаючись десь у глибині невіршеною»... [409].

* * *

Показовим є вплив цінностей, сформованих у ранньому дитинстві, на духовне життя матері Терези (від народження — Агнес Гонджа Бояджіу). Вона народилась у м. Скоп'є (теперішня Македонія) в багатодітній сім'ї албанського будівельника. Релігійність родини та виховання у традиціях католицизму справили на дівчинку величезне враження. Її мати часто брала дітей на церковну службу, відвідувала з ними хворих і бідних людей. У 12 років дівчинка вирішила стати черницею й узяти ім'я Терези — святої покровительки бідних. У подальшому, наслідуючи приклад святої Терези, вона присвятила своє життя служінню бідним [336].

* * *

Дослідники спадщини В. Вернадського також свідчать про вплив дитинства на подальше духовне становлення його особистості. «Помітний слід у душі хлопчика залишила няня — людина надзвичайно добра і мудра» [242, с. 21]. Пізніше великий особистісний вплив на формування ідеалів, смислів і цінностей хлопчика справляли розмови про небо, зорі, безкінечний світовий простір із Є. М. Короленком.

«Справжню насолоду хлопчочкові приносило читання священних книг — Біблії, житійних творів. У нього на основі такої літератури визрів цілий дивовижний світ, у якому діяли Адам і Єва, Авель і Каїн, Саул і Самуїл, Авессалом і Давид. Сприймаючи ці біблійні персонажі за живих людей, хлопчик уявно переносив їх у життєво-побутові ситуації, цікавився, як жилося в раю Адамові і Єві, якою мовою розмовляли між собою. Ці фантастичні видіння ще більше посилювалися апокрифічними розповідями про домовиків, чортів і т. п.

Образи домовиків, чортів, літаючих мертвих душ породжували видіння, страх, неприродну поведінку хлопчика. Він боявся залишатися один у темній кімнаті, йому здавалося, що хтось його кличе... Одного разу він перелякав няню, з якою спав в одній кімнаті, бо вночі йому привиділося, що брат няні, який недавно помер, стоїть у кутку і погрожує йому...

Зібравши власну волю, Володимир вирішив перемогти свої страхи, повернувшись до них обличчям. «Хлопчик вирішив, перемагаючи себе, діяти: у темній кімнаті, замість привидів, він знаходив звичайні речі — плаття, чоботи; домовик, якого він разом з іншими хлопчиками виганяв із хати, виявився звичайною чорною кішкою» [242, с. 19–20].

На цьому прикладі яскраво помітно як псевдодуховні цінності, закладені у народному фольклорі, нерідко руйнують дитячу психіку, породжують тривожність і фобії. Ціла низка таких образів, як «бабай», «баба яга», «домовик» тощо активно використовується у виховному арсеналі багатьох сучасних мам і бабусь. Замість цього виховання має ґрунтуватися на позитивних ідеалах, духовних цінностях і смислах, які в подальшому позначатимуться на характері, а отже, й на долі дитини.

2. Однією з типових передумов подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами, неначе дитина усвідомлює поклик до розв'язання таких суперечностей світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти.

Яскравою ілюстрацією може служити легенда про духовний шлях Гаурами Будди. Його батько — могутній цар — вирішив сховати від свого сина — Сидхартхи — усі нещастя, які існують у світі. Він побудував чотири розкішних палаци і навесні, влітку, восени й узимку

принц із своїми найближчими друзями та придворними переходив жити в новий палац. Жебракам, хворим і старим людям було заборонено наблизитися до палацевих стін. Сидхартха купався в золоті й розвагах. Батько та вчителі навчали його всім мистецтвам і наукам, необхідним для керування країною. У дружини йому була віддана прекрасна, як квітка лотоса, принцеса.

Але одного разу, прогулюючись із своєю дружиною по палацевій площі, царевич почув звуки сумної музики. На терасі сиділа дівчина і, перебираючи струни стародавнього музичного інструменту, співала пісню на незнайомій мові. Принцеса розповіла, що дівчина співає про свою далеку країну, про долини й водоспади, про волю...

— Чому я нічого не знаю про цю країну? Мені 24 роки, а я не був ніде, крім наших палаців! — вигукнув Сидхартха.

Ранком він оголосив, що хоче бачити свій народ і свою країну за межами чотирьох палаців. Батько передбачав таке рішення принца і, призначивши час урочистого виїзду, наказав варті забрати з дороги всіх хворих і старих людей, щоб їхні обличчя не змусили Сидхартху замислитися про сенс життя.

Проте у натовпі Сидхартха побачив старого і в подиві зупинився.

— Що з твоєю шкірою, чому ти так повільно ходиш і важко дихаєш? — запитав він зустрічного.

— Хіба ти не знаєш, що таке старість? — здивувався той. — Старість чекає на кожного. Прийде час, і ти опинишся в її полоні.

З опущеною головою йшов царевич далі й раптом почув стогони, що доносилися від однієї з бідняцьких хатин. Наблизившись, він побачив людину з обличчям, ураженим страшною хворобою.

— Чому він стогне і не встає? — запитав принц.

— Тяжка хвороба — відповіли йому. Кожна людина у своєму житті хворіє, хоча б раз перед смертю...

— Навіть царі? — вразився Сидхартха.

— Навіть царі...

— Тоді, покажіть мені смерть — попросив принц.

Царевич дивився, як візок доставив до ріки тіло людини, як священник робив над ним останній обряд, і як полум'я перетворювало це тіло на попіл... Родичі померлого кричали й плакали від горя, і Сидхартха плакав разом з ними. Затиснувши в руці жменю попелу, спадкоємець трону повернувся в палац.

— Батьку мій, — звернувся він до царя — навіщо всі ці роки ти ховав від мене правду?

— Я хотів, щоб ти завжди був щасливий — відповів батько.

— Щасливий? Але хіба зможеш ти уберегти мене від старості, хвороб і смерті? Хіба зможеш ти уберегти самого себе від цього? — І Сидхартха

вклав у руку батька жменю попелу від похоронного багаття.

Правитель у розпачі став змивати з руки попіл, повторюючи:

— Так, ми всі народжуємося й умираємо, і знову народжуємося, і знову умираємо. Карми не можна уникнути, і ніхто не врятує нас із кругообігу народжень і смертей...

— Я зроблю це... — промовив принц. — Я віддам цьому все своє життя...

* * *

З дитячих років відрізнявся прагненням до знань і вмінням знаходити відповіді на філософські запитання Піфагор. Батьки були задоволені характером свого сина. Вони наймали відомих учених, поетів і філософів для занять із ним, і ще до вісімнадцяти років хлопчик розмовляв нарівні з багатьма мудрецами. Проте жодна з наук не могла цілком задовольнити Піфагора і відповісти на його численні запитання: навіщо жити; навіщо щось створювати, якщо все це зруйнує смерть? Де справедливість у цьому світі, якщо помирає і святий, і затятий грішник; якщо люди чесні можуть усе життя жити в убогості, а злодії та злочинці — купатися в розкоші? Піфагор сміливо ставив ці запитання тим, кого називали мудрими. Надалі все своє життя він присвятив пошуку Істини та Гармонії [483].

* * *

Зосередженість у дитинстві на важливих проблемах людства можна проілюструвати також фрагментами життя Януша Корчака. Майбутній педагог, психолог, лікар, письменник і видатний громадський діяч Януш Корчак (Генрик Гольдшміт) із перших років життя виявляв особливу стурбованість долями бідних дітей: «Здається вже тоді я в задушевній розмові з бабусею звирився їй про свій сміливий план перебудови світу. Ні мало ні багато — лише викинути всі гроші. Як і куди викинути, що потім робити — я не знав. Не слід судити мене надто суворо. Мені тоді було п'ять років, а питання дуже складне: що зробити, щоб не було обірваних, голодних і брудних дітей, з якими не можна гратися на повір'ї...» [502, с. 586].

* * *

Значний вплив на формування духовної спрямованості Миколи Реріха справила його участь у 10-річному віці в археологічних експедиціях, якими керував відомий археолог Л. Івановський. Хлопчик брав участь у розкопці багатьох курганів та стародавніх городищ, дізнавався від місцевих жителів про звичаї та повір'я. Знайдені стародавні речі примушували його замислитися над вічністю й плінністю людського життя [51].

3. Активізація прагнень до духовного розвитку в молоді роки нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю-носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху — читання певної книги або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя.

Показовою є історія духовного становлення відомого святого Сергія Радонежського. Коли хлопчику виповнилося 7 років, він був відданий учитися грамоті в церковну школу. Хлопець виявився відстаючим у класі, тому вчитель часто його карав, але марно. Батьки засмучувалися та всіляко умовляли сина «взятися за розум», проте скільки він не намагався — усе, здавалося, даремно.

Одного разу батько послав хлопця розшукувати коней у поле. Під час пошуків той зайшов на лісову галявину і побачив під дубом старця-схимника, зануреного в молитовне зосередження. Він зупинився і став очікувати, боячись перешкодити цій незвичайній людині. Через якийсь час мудрець ласкаво звернувся до нього: «Що тобі потрібно, хлопчику?». Той поклонився до землі та з хвилюванням, ледь стримуючи сльози, повідав про своє горе.

— Ви близькі до Бога, помоліться, щоб він допоміг мені здолати грамоту — попросив він.

Не кажучи ані слова, старець почав молитися під тим же дубом. «Не засмучуйся більше про грамоту, тому що відтепер дасть тобі Господь розум у навчанні» — сказав старець і хотів піти, але малий став його просити відвідати будинок своїх батьків. Той погодився. Батьки з честю прийняли святого мандрівника, і за обіднім столом він про- рокував, що їхній син здійснить чимало духовних подвигів.

Зустріч справила величезне враження на хлопця. Він вирішив, не зволікаючи, змінити своє життя. Першою справою взявся вивчати Священні книги. Чим більше він читав про життя й подвиги святих, тим більше хотів бути схожим на них [178].

* * *

У більш пізньому віці (близько 27 років) відбулася доленосна зустріч Платона з мудрим Сократом. Слухаючи Сократа, Платон осягнув перевагу добра над красою, адже добро здійснює красу в усьому житті людини. Досі Платон намагався створити прекрасне в музиці, живописі, віршах, але тепер...

Зненацька для своїх друзів Платон скликав їх на розкішний бенкет. Друзі думали, що бенкет відбудеться тільки після перемоги Платона на конкурсі поетів, тому були дуже здивовані. Бенкет тривав усю ніч в освітленому смолоскипами саду. Вишукані страви, музика й розваги захопили гостей. Загадково посміхаючись, спостерігав за бенкетуючими Платон.

Нарешті, наситившись, гості стали просити Платона, щоб він прочитав для них один зі своїх творів. Тоді Платон піднявся й сказав: «Друзі, бенкет, у якому я беру участь з вами — останній. Із цього часу я відмовляюся від радощів мінливого й метушливого життя, щоб знайти постійну радість у мудрості. Знайте, що я відрікаюся навіть від поезії, тому що я пізнав її безсилля виразити істину. Я не напишу більше жодного вірша і зараз, у вашій присутності сплячу все, що написав раніше».

Оклики здивування, протести й сміх недовіри почулися з усіх кінців столу. Гості вимагали, щоб Платон відмовився від своїх слів, однак він спокійно і рішуче сказав: «Я вдячний усім, хто побажав розділити зі мною цей прощальний бенкет, але я можу залишити в себе лише тих, хто захоче розділити зі мною нове життя. Відтепер єдиними моїми друзями будуть друзі Сократа» [483]. Таким чином, доленосна зустріч з особистістю — носієм духовності є одним із важливих факторів активізації прагнень до духовного розвитку людини.

4. Початок духовного сходження особистості супроводжується емоційним зльотом і прагненням залучити до свого світогляду якомога більше прихильників, тим самим укріплюючи власні позиції. Надалі духовність знаходить прояв у окремих рисах характеру та елементах поведінки особистості й тільки з часом людина повноцінно реалізує набутий духовний потенціал у повсякденному житті, взаєминах, професійній діяльності. На початку особистість орієнтується на окрему світоглядну систему, а надалі збагачується духовним досвідом, синтезує отримані знання, виокремлюючи найвищі здобутки як загальнолюдські цінності й робить свій внесок у світову духовну скарбницю. Духовність проявляється у вмінні передбачувати події, будувати власну долю та здійснювати дієву й тактовну допомогу іншим у життєвому самовизначенні. Людина розповсюджує духовність власним прикладом.

Власним прикладом, а не закликами до праведного життя залучав послідовників і Сергій Радонежський. Щоб побачити Сергія, люди приходили часом із дуже віддалених місць. Один простий землероб, підійшовши до монастирської огорожі, став запитувати — де б йому побачити Сергія? Тим часом Сергій працював у городі, копаючи землю. Учні вказали землеробові на високого старця. Селянин подивився на старця в залатаній рясі та й не повірив, що це і є знаменитий Сергій.

— Я прийшов здалеку, у мене до Сергія справа є — переконував він учнів — покажіть мені, де він.

— Ми вже вказали тобі вчителя. Якщо не віриш, запитай його самого — почув він у відповідь.

Селянин вирішив чекати біля хвіртки. Коли Сергій вийшов, учні знову сказали йому: «От він, Сергій!» Відвідувач зі смутком відвернувся. «Я прийшов здалеку подивитися на пророка, а ви мені сироту якогось показуєте. Не бачу в ньому ні честі, ні слави, ні величі. Ані одежі на ньому гарної і барвистої, усе злидарське. Не до того я нерозумний, щоб прийняти бідняка за іменитого Сергія!»

Учні хотіли було вигнати селянина, але Сергій зупинив їх. Він сам пішов назустріч гостю, поклонився йому до землі, поцілував і повів на трапезу. Селянин почав розповідати йому про свою невдачу, що не довелося побачити Сергія.

«Не засмучуйся, брат — сказав учитель. — Бог такий милостивий до цього місця, що ніхто звідси сумним не йде. Він покаже тобі, кого шукаєш».

У цей час разом із свитою бояр прибув князь. Сергій вийшов йому назустріч. Князь до землі поклонився великому святому, а Сергій благословив князя та запропонував йому сісти. Інші шанобливо стояли навколо, а селянин, протискуючись крізь юрбу, все намагався розгледіти — де ж Сергій?

— Хто ж цей чернець, що сидить із князем? — запитав він одного з подвижників.

— Хіба ти не чув про великого Сергія? — відповіли йому.

Тільки тоді селянин зрозумів свою помилку. Коли князь виїхав, він кинувся до ніг Сергія, просячи вибачення.

Той у відповідь сказав: «Не засмучуйся, ти один справедливо розсудив про мене!»

Землероб був так вражений лагідністю і простотою великого старця, що незабаром прибув у Громаду знову, щоб залишитися тут назавжди [178].

* * *

Власним прикладом надихала армію й Жанна д'Арк, яку після спалення на вогнищі церква зарахувала до рангу святих. Жанна передбачала багато майбутніх подій: послаблення армії при знятті осади Орлеану, своє поранення. Їй також було відомо про меч, який вона знайде біля вівтаря церкви святої Катерини у Фербуї, а також про те, що під іржею на мечі є інкрустація з п'яти хрестів. За проханням Жанни, священники викопали цей меч і, очистивши його, побачили інкрустацію. Напередодні страти полонянка повідомила інквізиторам передане їй пророцтво: «Будь спокійна перед обличчям майбутніх мук. Вони приведуть тебе до раю».

5. Духовні вчинки та поведінка не завжди узгоджуються з формальною логікою. Духовно розвинена особистість у більшій мірі керується вищими цінностями та сумлінням.

Нелогічність з позиції буденної свідомості дій та вчинків духовних лідерів можна проілюструвати багатьма прикладами.

За легендою, проходячи біля оселі багатого раджі, Будда побачив зв'язану лань, яку готувалися принести в жертву. Мудрець підійшов до володаря оселі та запитав:

«Навіщо треба вбивати цю живу істоту? У чому вона винна?». Раджа з подивом розглядав незвичайного мандрівника і, нарешті, відповів: «Вона ні в чому не винна. Але так ведеться з давнини: щоб умилостивити богів, наші предки приносили жертви. Те ж саме роблю і я, хіба це не правильно?».

«Якщо приношення в жертву тварини дає таку велику користь — зауважив Будда, — то наскільки більшої користі може дати приношення в жертву людини! Відпустіть безвинних тварин, а замість них візьміть моє тіло — я досяг у цьому житті всього, чого хотів і можу обійтися без нього!».

Вражений раджа подумав: «Чого ж досяг я, у порівнянні з цим святим, якщо заради себе я убивав інших, а він заради інших готовий віддати себе?».

Раджа скасував криваві жертвоприношення та заборонив їх в усіх своїх володіннях.

***

Згідно з формальною логікою, немає більшої цінності, ніж саме життя, однак чимало представників духовної історії людства відстоювали власні погляди, цінності, жертвуючи ним.

Один із найвеличніших філософів відродження — Джордано Бруно — був схоплений римською інквізицією за свої погляди щодо будови всесвіту. На думку мислителя, весь світ складається з розумної субстанції, він є одухотвореним. Протягом семи років Джордано Бруно змушували зректися власних поглядів, але даремно. 17 лютого 1600 року він був заживо спалений у Римі, обравши смерть замість зради Істині.

***

Відомо багато випадків, коли високодуховні особистості відмовлялися від почестей, слави, соціального визнання і влади, вирішуючи, що це завадить їх життєвій місії. Наприклад, коли у 1377 р. митрополит Алексій, відчувши свою близьку смерть, вирішив призначити Сергія Радонежського своїм наступником, він викликав старця до себе та подав Сергію символ влади — золотий хрест із коштовними каменями. У відповідь Сергій сказав: «Вибач мені, Володарю, але ще в юності не був я золотоносцем, не хочу ним бути і в старості».

Алексій знов просив старця прийняти владу, нагадавши, що його призначення буде з радістю прийнято всіма — від князя до простого селянина. Сергій же просив більше не говорити про це, і митрополит, знаючи твердість волі свого друга, не став наполягати [178].

***

Церковний сан пропонували прийняти і Григорію Сковороді, але він відхилив ці пропозиції. Філософ твердив, що свобода й простота для нього дорожчі за гроші й славу.

***

Нелогічними видаються дії тих особистостей, які допомагають іншим, забуваючи про себе. Очевидно, лівопівкульне мислення не в змозі охопити мотивів більш складної, духовно зумовленої поведінки. Так, у 1964 році папа римський Павло IV вирішив подарувати матері Терезі дорогий «лімузин». Вона продала престижний автомобіль і на виручені гроші побудувала будинок для дітей з розумовими проблемами.

У 1979 році матері Терезі вручили Нобелівську премію світу. На церемонії нагородження вона сказала: «Я приймаю цю премію в ім'я бідняків, тому що, даючи мені цю нагороду, сильні світу визнають існування бідних на землі». Мати Тереза відмовилася брати участь в урочистому обіді з приводу присудження їй премії: «я не можу віддаватися обжерливості, коли у світі стільки людей голодує й помирає» — заявила вона [336, с. 22]. Отриману премію (800 тисяч шведських крон) вона витратила на будівництво по всій планеті притулків для бідних і хворих на проказу та СНІД.

6. У процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення внутрішнього світу, характеру, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла.

Ця закономірність впливає зі ставлення до власного тіла як до тимчасової власності, яку з моменту смерті людина втрачає. Виходячи з цієї світоглядної позиції, доцільніше спрямувати зусилля на розвиток внутрішнього світу і таким чином ефективніше використати відведений термін життя. Подібний підхід є типовим для багатьох релігійних течій. Відомими є також спроби досягнення духовної досконалості через знущання над власним тілом, різноманітні обмеження у задоволенні біологічних потреб. Наслідком подібної практики стає, як правило, не тільки втрата здоров'я або працездатності, а й психологічні травми, зневіра у можливості духовного сходження.

Справжнє духовне зростання ґрунтується на дотриманні принципу гармонійності людського тіла, душі й духу.

* * *

Ідеї гармонійності, втрачені з часом, були закладені в основу багатьох прогресивних вчень та систем самовдосконалення, зокрема, у буддизмі. Як відомо, майбутній Гаутама Будда багато років провів у медитаціях та аскетичних вправах у лісових хащах. У змарнілому й обірваному аскеті важко було впізнати колишнього царевича, лише його очі сяяли незвичайною духовною силою. Тіло, емоції та думки підкорилися його волі. Багато хто зупинився б на цьому, але Сидхартха шукав довгоочікувану відповідь, якої все ще не було.

Сидхартха встав на ослабілі ноги і попрямував до ріки. У цей час пропливав човен, на якому досвідчений музикант навчав свого учня: «Якщо сильно вдариш по струні — казав він — струна порветься, а якщо слабо торкнешся її — вона не зазвучить».

Почувши слова музиканта, Сидхартха розсміявся, тому, що осягнув велику істину на власному досвіді. Тепер він почне нове життя!

Сільська дівчина, побачивши молодого аскета, запропонувала йому трохи рису і вперше за всі ці довгі роки Сидхартха з вдячністю прийняв дарунок. Тим часом аскети вийшли з лісу і стали дорікати йому: «Ми чекали, що ти приведеш нас до просвітлення, до звільнення від цього скорботного світу. Скільки років ми йшли за тобою і вчилися у тебе, а тепер ти не витримав труднощів і здався? Ти зрадив нас!

Зрозумійте ж, — відповідав він — Істина не в крайнощах, вона — посередині. Убиваючи тіло, знущаючись із нього, не можна досягти просвітлення — це крайність. Інша крайність — усе життя присвятити тілу, забувши про душу. Я назву свій шлях серединним шляхом!

Отже, усвідомлення першочерговості вдосконалення внутрішнього світу не повинно перетворитися на примітивне прагнення обмежити власні природні потреби. Професор Джералд Портер дотримується думки, що «вихідний пункт, коріння нашого прямого знання вищого „Я“ — у цьому переживанні „Я“ як тіла. Наша частина, незалежна від тіла, не може бути пізнана, поки тіло не буде розбуджене й не дозволить нашій присутності бути чимось більшим, ніж самий лише факт несвідомого, машиноподібного існування цього тіла... Тіло — не ворог духовності, а ключ до справжнього трансформаційного досвіду» [132, с. 162].

7. Зростання рівня духовного розвитку супроводжується зростанням емпатійності, співчуття, у тому числі до тих, хто цього рівня ще не досягнув.

Ідеї прояву розуміння й поваги не тільки до друзів, але й до ворогів поширювалися ще 7000 років тому у стародавній Скіфії. Під час великого переселення через Кавказькі гори та Гімалаї у серце Азії

з метою побудувати місто справедливості, Рам установив великий закон: переможені та переможці рівні. Перемагаючи інший народ, він не насміхався над ним, тому багато ворогів ставали його друзями [483].

* * *

Ілюстрацією цієї закономірності може бути також ставлення Ісуса Христа до своїх зрадників і катів. Уже розп'ятий на хресті він просив: «Отче, прости їм, бо вони не знають, що чинять!» [63, Луки 23:34].

* * *

Не стало жорстоким до людей і серце П. К. Іванова — відомого автора системи природного самовдосконалення, якому за свої ідеї довелося перебувати у тюрмах і психіатричних лікарнях [170].

Розквіт емпатійності, людяності як ознаки духовності, на думку Гана де Віта, знаходить вияв у такий спосіб:

«У разі, коли особа зазнає нещастя, ця якість набирає форми життєвої мужності. У зіткненні з нещастями інших людей вона проявляється як співчуття, як безкорислива турбота. Вона дозволяє нам працювати з нещастями таким способом, який облагороджує нас та інших людей. У ситуаціях особистого процвітання або бачення щасливого життя інших людей вона проявляється як життєва радість.

Та на додаток до цих трьох форм існує і четвертий аспект обговорюваної якості, а саме: ясність розуму. Така ясність, що забезпечує проникнення у сутність речей і дозволяє нам бути реалістичними у поглядах щодо себе й навколишнього світу, може мати місце і в разі процвітання, і в разі нещастя» [132, с. 148].

8. Одним із важливих критеріїв духовного розвитку особистості є усвідомлення відповідальності (за себе, за ближніх, за людство загалом).

Прояв відповідальності за долю власного народу є типовим для духовних лідерів. Так, Мойсей 40 років проводив свій народ пустелею до обіцяної землі.

* * *

Після смерті Піфагора його послідовники розійшлися по всій землі, однак, де б не були, вони намагалися нести ідеї свого вчителя. Один із піфагорійців збіднів і тяжко захворів. Господар готелю пожалів його та дозволив пожити у вільній кімнаті. Перед смертю той покликав господаря і, накресливши на стіні декілька таємничих знаків, сказав: «Не хвилюйтеся, один із моїх братів заплатить мій борг». Господар як міг поховав учня великого Піфагора та й забув про його слова. Однак через рік у цьому ж готелі зупинився чужоземець. Він побачив таємничі знаки і сказав: «Я учень Піфагора; один із моїх братів помер тут; скажіть, скільки я повинен заплатити за нього?» [483].

* * *

Відповідальність за долю світу керувала М. К. Реріхом, який у 1935 році звернувся до політичних лідерів світу з пропозицією підписати Пакт про захист наукових і мистецьких установ, а також історичних пам'яток. З цього приводу президент Америки Рузвельт у своєму виступі по радіо сказав: «Пропонуючи цей пакт для підписання всіма країнами світу, ми прагнемо, щоб його всесвітнє визнання стало дієвим принципом для збереження сучасної цивілізації» [51, с. 224].

9. Духовне зростання особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей. Ці здібності не є метою, а лише вказівками на шляху духовного сходження.

В історії є чимало прикладів, коли вищі стани свідомості й духовні злети переживали і видатні, і не відомі широкому загалу особистості. А. Маслоу класифікує їх як «океанічне відчуття», «піковий досвід». Станіслав Гроф розподіляє подібні переживання на 3 види — біографічні, переживання власного народження й трансперсональні. Ці переживання іноді є раптовими, начебто не пов'язаними з очевидними подіями життя, а іноді є наслідком пробудження людського духу, спалаху думок.

Пошук гармонії, відповідей на таємниці Всесвіту був типовим для роздумів Піфагора. Теплою літньою ніччю Піфагор сидів біля підніжжя дорійського Храму. Він дивився на вогняні літери сузір'їв і думав: якщо рух маленьких частинок має свій сенс і порядок, хіба можуть бути розташовані зірки у величезному небі без усякого порядку? Але як розгадати значення цих символів на тілі Всесвіту? Можливо, це зміст людського життя написаний зоряними літерами? Піфагор спрямував свій погляд на фасад стародавнього храму і раптом... Розгадку таємниці людської долі й життя Всесвіту він побачив у строгих геометричних лініях Храму! Чотирикутник в основі, трикутник на вершині та колони, як символ сходження й падіння — ось відповідь із глибини століть, ось священні для всіх народів цифри 3 і 7!

Тепер Піфагор знав: доля людини — у її руках. Потрібно тільки будувати своє життя відповідно до космічних законів духу, що правлять у Всесвіті [483].

* * *

Історично зафіксованими є духовні злети звичайного чоботаря Якова Беме, який проживав у німецькому місті Герлиц у кінці XVI — на початку XVII ст. У віці 25 років він пережив перше своє осяяння:

«Сидячи у своїй кімнаті, він кинув погляд на блискучу олов'яну тачу, яка віддзеркалювала сонячне світло з дивним сяйвом, і занурився у екстаз; здалося, що він може тепер дивитися у початок і глибину речей. Він подумав, що це тільки уява, і, щоб прогнати її з розуму, вийшов на повітря. Але тут він помітив, що його погляд проникає в саме серце речей, навіть трав і рослин...» [433, с. 200]. За свідченням бібліографа Якова Беме, той набув здатності бачити сутність речей із середини, дізнаватися про властивості трав і рослин.

* * *

Ромен Роллан, описуючи біографію Рамакрішни, також наводить випадки численних екстатичних осяянь, які розпочалися в його житті ще у 6 років (1842 р.). Пізніше Рамакрішна описує свій перший трансперсональний досвід так: «Я йшов вузькою стежиною, між борознами рисового поля. Жуючи свій рис, я випадково підвів очі до неба та побачив чудову грозову хмару, яка швидко збільшувалася. Скоро вона охопила все небо. Раптом над моєю головою, обмережуючи хмару, пролетів клин білосніжних лелек. Контраст був таким прекрасним, що дух мій піднісся в захмарну далечінь. Я втратив свідомість і впав; мій рис розсипався. Хтось підняв мене і на руках відніс додому. Надлишок радості, хвилювання наповнювали мене. Я вперше підійнявся в екстазі» [366, с. 35]. Як видно з опису, пережитий стан є наслідком естетичного сприйняття краси, гармонії світу.

* * *

До стану надзвичайного екстатичного осяяння, до піднесення духу приводить особистість пошук відповіді на життєво важливе питання, пошук високої істини. Г. С. Сковорода розглядає у своїй філософії цей момент як переломну точку, після чого пошук істини змінюється її свідомою реалізацією у власному житті.

Особисте переживання філософ описує так: «Вставши рано, пішов я в сад прогулятися. Перше відчуття, яке я сприймав серцем моїм, була якась розв'язаність, свобода, бадьорість, надія з виконанням. Увійшовши в цей настрій духу, у всю волю й усі бажання мої, відчув я в собі надзвичайний рух, який переповнив мене незрозумілою силою. Відразу ж якийсь найсолодший потік наповнив душу мою, від якого все нутро моє запалало вогнем, і здавалося, що в жилах моїх полум'яна течія колооберталась. Я почав не ходити, а бігати, неначе мене носило якесь захоплення, не відчуваючи в собі ні рук, ні ніг, але начебто я весь був із вогненної суті, яка носилася у просторі виповненого буття. Увесь світ зник переді мною, і одне почуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози полилися з очей моїх ручаями й розлилися якусь розчулену

гармонію по всьому моєму еству. Я заглибився в себе, відчув неначе синівське любові переконання, і з того часу присвятив себе синівській покорі духу божому» [390, Т. 2, с. 518].

* * *

Канадський психіатр — доктор Ричард Бекк розглядає екстатичні осяяння як ознаку пробудження Космічної свідомості людини. Коли йому було 36 років таке осяяння наклало відбиток на все подальше життя. «Він провів вечір з двома друзями, читаючи поетів Уордсуорта, Шелли, Кітса, Броунінга і особливо Уйтмана. Друзі розійшлися опівночі, і йому потрібно було далеко їхати додому в екіпажі. Це було в Англії, у великому місті. Його розум під впливом вражень ідей, образів і емоцій, викликаних читанням і розмовами, був налаштований тихо й мирно. Він перебував у стані спокійної, майже пасивної радості. І раптом, без усякого попередження, він побачив себе немов оповитим хмарою вогняного кольору. На мить він подумав про пожежу де-небудь у місті, але в наступну мить уже знав, що світло всередині його самого. Безпосередньо за цим з'явилося відчуття захвату, величезної радості, за якою настало інтелектуальне просвітлення, якого не можливо описати. В його мозку промайнула блискавка Браманічного саява і з того часу назавжди освятила все його життя. На його серце впала крапля Браманічного блаженства, залишивши там назавжди відчуття неба. Серед інших речей, в які він не те що став вірити, а які він побачив і пізнав, було усвідомлення того, що Космос не є мертвою матерією, але живою Присутністю, що душа людини безсмертна, і що всесвіт побудований та створений так, що без будь-якої можливості випадковостей все діє для блага кожного та всіх, що основний принцип миру — це те, що ми називаємо любов'ю, і що щастя кожного з нас в результаті абсолютно безсумнівне... За декілька секунд, поки продовжувалося осяяння, він побачив і пізнав більше, ніж за всі попередні роки свого життя, і пізнав дещо таке, чого не може дати ніяке вивчення» [433, с. 225].

* * *

У Володимира Вернадського духовні злети були невід'ємно пов'язані з проникненням у майбутнє через мрії, прагнення: «У мріях і фантазіях, у думках і образах мені інтенсивно довелося торкнутися багатьох найглибших питань буття... Це було інтенсивне переживання думкою і духом чогось незвичного для довкілля, далекого від того, що діялося. Це було до такої міри інтенсивно й так яскраво, що я запам'ятав красиві образи і витвори моєї думки, щасливі переживання мого натхнення... У час цих мрій і фантазій я знаходив нове в науковій галузі» [91, с. 31–34].

Як бачимо з попередніх прикладів, виникнення вищих переживань є наслідком захоплення людини інтелектуальним відкриттям або естетичним відчуттям, під час якого людина забуває про себе.

* * *

Американський професор, доктор філософії та математики Франклін Мерелл-Вольф, аналізуючи свій духовний шлях, приходять до висновку, що його найбільшому духовному злету передували два важливих осягнення:

«Років 14 тому, у ситуації, яку описувати немає потреби, я раптово осягнув: «Я — Атман» (у розумінні вченого Атман — вище «Я» — *авт.*). Це викликало суттєву зміну в світогляді, яка незмінно зберігається і зараз. Крім того, менше року тому... мене глибоко зацікавила книга про одного сучасного індійського мудреця, завдяки якій я усвідомив, що Нірвана — це не зовнішній по відношенню до суб'єкта простір, до якого можна увійти як певний об'єкт, але що «Я тотожний Нірвані, завжди був і завжди буду таким». Це осягнення відрізнялося подібним стійким впливом на особисту свідомість...

Отже, я читав, сидячи у кріслі-гойдалці на балконі. Замість того щоб читати послідовно, я одразу звернувся до розділу, присвяченого Звільненню, оскільки відчував до нього якийсь особливий потяг. Я швидко продивився текст; викладення було напрочуд ясним та переконливим. І ось, коли я занурився у роздуми над прочитаним, мене раптом осягнуло, що загальною помилкою у найвищій медитації, мета якої — Звільнення, був пошук якогось тонкого об'єкта пізнання, іншими словами, чогось, що можна відчути. Звичайно, теоретично я давно знав хибність цього положення, але ще не осягнув, а саме — не визнав її (тут тонка, але дуже важлива різниця). Так ось, я одразу ж залишив надію на те, що повинно щось відбутися. Потім, із відкритими очима, не зупиняючи діяльності жодного почуття, а отже — без будь-якого трансу, я досягнув суб'єктивного моменту (елемент «Я» або «Атман»). На цьому я і зосередився. Природно, я знайшов те, що з відносної точки зору є Мороком та Порожнечою. Але я усвідомив це як абсолютне світло та повноту, а також, що воно — це Я. Зрозуміло, я не можу сказати, що воно таке за своєю природою. Свідомість безвідносна неминуче викривлюється відносними формами свідомості. Я не тільки не міг би передати це іншим, — я не міг би утримати це навіть у власній відносній свідомості: свідомості у межах відчуттів, почуттів або думок... Я був готовий навіть до того, що особиста свідомість не візьме у цьому Осягненні взагалі ніякої участі.

Але, на щастя, це виявилось не так. Тут я відчув у своєму диханні присутність амброзії і те очищуюче благословення, яке вона зливає на всю особистість, включаючи навіть фізичне тіло. Я знайшов себе вище

всесвіту, але не в тому сенсі, що я залишив фізичне тіло і вийшов у безкінечний простір, а в тому, що я вище простору, часу й причинності. Я відчув себе якимось невловимим, але чудесно вільним. Я підтримував увесь всесвіт, але не був пов'язаний з ним. Бажання та прагнення ставали дедалі ілюзорнішими. Усі світські почесті не здатні були надихнути мене, навіть саме фізичне життя здавалося небажаним. У подальші дні я неодноразово був у стані глибоких роздумів, обмірковуючи ідеї, які були настільки незвичними, що для них не існує понять. Я немовби відвідав справжню бібліотеку знання; уся вона була ще менш конкретно, ніж найабстрактніша математика. Особистість спочивала в якомусь, я б сказав, ніжньому сьайві щастя, — хоч і дуже тонкому, але настільки сильному, що порівняно з ним ставало незначним будь-яке чуттєве задоволення. Подібним чином зникло відчуття болю за світ. Я немовби вдивлявся у світ, запитуючи, «Що ж тут цікавого? Що є такого, до чого варто докладати зусиль?» Мене цікавило тільки одне — щоб інші душі також усвідомили те, що усвідомив я, бо в цьому — єдиний ефективний ключ до вирішення їхніх проблем. Маленькі людські проблеми не знаходили в мені відгуку. Я бачив одну велику трагедію, причину всіх інших, — а саме відсутність усвідомлення людиною власної божественності. І я бачив, що існує тільки одне рішення — усвідомлення цієї Божественності.

З цього дня я неодноразово перебував у Потоці амброзії. Часто я входив у нього з легкістю руху думки. Іноді він проривався сам. Розумова та тілесна активність можуть продовжуватися в ньому, якщо не порушується своєрідна легка внутрішня зосередженість. Однак зосередженість свідомості на діяльності інтелектуальній або фізичній перериває цей потік. Присутність деяких людей діє на нього ворожо, тоді як інших — ні...

...Одна з дій потоку — очищення, і ця дія на матерію тіла є своєрідним іспитом. Немає жодної емоційної чи інтелектуальної незручності, за винятком того, що без цього Потоку світ здається порожнім» [270, с. 18–22].

* * *

Сальвадор Далі описує своє найсильніше трансперсональне переживання досить лаконічно: «19 вересня 1963 року на вокзалі в Перпіньяні я пережив певний космогонічний екстаз, набагато сильніший, ніж усі попередні. Мені було зрозуміле видіння устрою всесвіту» [361, с. 55].

* * *

Показовим є випадок, коли мати Тереза їхала поїздом до Дарджилінгу, задрімала й прокинулася від того, що почула голос. Вона

озирнулася навколо, але всі пасажери зберігали мовчання. Тереза зрозуміла, що голос звучить у ній самій. «Йди та живи серед бідних, а Я буду з тобою» — почула вона. Повернувшись до монастиря, Тереза розповіла про це ігумені та попросила дозволу залишити монастир, щоб виконати веління. «Що за абсурдні мрії!» — почула вона у відповідь. Інші сестри також поставилися до її бажання вороже, вважаючи, що молода черниця загордилася.

Тереза дуже переживала з цього приводу і тяжко занедужала. Кілька днів у неї була висока температура; у гарячці вона побачила себе на Небі перед апостолом Петром. «Навіщо ти прийшла сюди? — запитав святий Петро. — Тобі тут нема чого робити. На Небі немає бідних. Про кого ж ти будеш піклуватися тут?» — Добре, я піду, але незабаром і у вас з'являться бідні. Я приведу їх на Небо із закутків» [336].

Після видужання Тереза пішла з монастиря й оселилася у знайомих індусів у кварталі бідняків.

* * *

Біографічні переживання, як правило, пов'язані із зануренням особистості у власне минуле, з переоцінкою фактів і подій життя. Наш сучасник — доктор медичних наук, російський професор Е. Р. Мулдашев під час тибетської експедиції до легендарної Шамбали відвідав Долину Смерті, де розташовані свічадо Царя Смерті Ями та два кам'яних охоронці з чотирма очима. Описане ним переживання носить саме біографічний характер.

«Раптово я відчув, як моє життя почало миготіти переді мною немов швидко пробігаючи різнобарвні картинки, що нагадувало старе алюмінієве листове табло з розкладом поїздів на залізничному вокзалі. У той же час, я відчув, що мої почуття не пропускають ані єдиної картинки і реагують на кожну з них чи то солодким відчуттям, чи то глухим ремством невдоволення. Але я боявся появи почуття обурення та невдоволення самим собою... смертельно сильного почуття обурення.

Я зрозумів, що Цар Смерті Яма почав свій знаменитий Суд Совісті ... наді мною.

А картинки мого життя бігли й бігли вперед. Картинки дитинства миготіли, по-моєму, особливо детально, аж до якихось, на перший погляд, малозначних епізодів, наприклад, тоді, коли я плакав, сховавшись у кропиві за нашим сараєм... Яскраво спалахнула картинка, на якій моя блакитноока мама на березі ріки Білої під час традиційного свята «Сабантуй» на очах юрби врятувала мене, коли я, маленький, хотів показати усім свою вправність у плаванні.

Почуття, що супроводжувало картинку мого дитячого періоду життя, були практично завжди солодкими й чистими.

Картинки моєї молодості миготіли вже детально, показуючи лише деякі події цього періоду життя. Дивним здалося, що тут не було таких вузлових моментів як закінчення інституту і захист кандидатської дисертації. Зате часто виникали картинки, що показували, як я мучився, прислухаючись до своєї інтуїції. Деякі з таких картинок супроводжувалися легким солодким почуттям, але деякі — глухим ремством невдоволеності з переходом іноді, на щастя дуже рідко, у свербляче почуття обурення з явним відчуттям каяття.

— Дивися, виявляється, можна втратити совість і перед своєю інтуїцією — подумав я. О, як важливо, виявляється, дослухатися до інтуїції, щоб не запламувати свою совість!

Картинки зрілого періоду життя також найчастіше були пов'язані з моментами, коли я інтуїтивно, у муках створював нові методи лікування хворих. Відчуття глухого ремства в душі при цьому я спостерігав рідко, усе здавалося досить райдужним. Я навіть зробив висновок, що в зрілому періоді я більше дослухався до своєї інтуїції, ніж у молодості...

Цікавим видалося те, що солодке відчуття супроводжувало картинки тих моментів життя, коли тебе зраджували, чи користувалися твоєю наївністю, за спиною, примовляючи — «Ну і лох!». Я дуже здивувався цьому, а потім зрозумів, що я ніколи не принижувався до того, щоб помститися...

Тепер я став добре розуміти, що головне в людині — не її справи, а її думки» [286, с. 268–271].

Екстатичні осяяння та прозріння на шляху духовного розвитку не слід ототожнювати з більш сталим станом просвітлення, притаманним високому рівню духовного зростання особистості. Як визначає цей стан Еріх Фромм, «це такий стан, в якому людина повністю налаштована на реальність всередині та із зовні, стан, у якому вона цілком усвідомлює реальність та повністю її сприймає... Ця людина, яка пробудилася, яка відкрита та сприйнятлива по відношенню до світу, вона здатна бути такою відкритою та сприйнятною тому, що перестала триматися за себе, як за предмет, і таким чином стала пустою, готовою до прийняття. Бути просвітленим означає бути „тотальною особистістю, повністю пробудженою до реальності“» [351, с. 113].

10. Життя високодуховної особистості являє собою акт служіння, здійснення місії, самопожертви. Форми цього акту можуть бути різними: допомога потребуючим, присвята життя знедоленим дітям, удосконалення світу тощо. Перешкоди на шляху духовного служіння нерідко вимагають героїзму і сприймаються з життєвим оптимізмом.

Спостерігаючи щоденне клопотання матері Терези й сестер за помираючими, один із журналістів визнав: «Я б не зробив це і за мільйон доларів!» «За мільйон і я б не зробила, — відповіла мати Тереза. — Тільки безкоштовно. З любові до Христа» [336].

* * *

Прийнявши рішення присвятити своє життя допомозі знедоленим дітям, Януш Корчак пише: «Пригадую собі хвилину, коли я вирішив не мати сім'ї. Це було в парку біля Лондона. Невільник, позбавлений права мати дітей. Польський єврей під царським ярмом. Я відразу це відчув, наче вбиваю самого себе. Із силою й потужністю я повів своє життя, яке виглядало неспорядкованим, самотнім і чужим. За сина я обрав собі ідею служіння дитині та її справам. На вигляд я втратив» [498, с. 148].

* * *

Мав власну програму життя і Сальвадор Далі:

«У шість років я хотів бути Наполеоном, але я ним не став.

У п'ятнадцять я хотів бути Далі — і став ним.

У двадцять п'ять років я хотів стати найбільш сенсаційним художником у світі, і мені це вдалося.

У тридцять п'ять я хотів забезпечити своє життя успіхом і досягнув цього.

Тепер, коли мені сорок п'ять, я хочу написати шедевр і врятувати сучасне Мистецтво від хаосу та буденності — і зроблю це!» [361, с. 5].

У різних країнах світу, виконуючи своє життєво важливе завдання, духовно розвинені особистості в більшості не прагнуть слави та заохочень. «Щоденно напружено працюючи, представники еліти, як правило, не отримують визнання сучасників. Кращі люди України йшли з життя незрозумілими, а іноді й умисно непоміченими. Але у дні всенародних бід, соціальних конфліктів і криз духовна еліта залишалася єдиним орієнтиром у суспільстві і його останньою надією. Вона завжди виступала критерієм моральності й правди, за яким суспільство звиряло температуру свого здоров'я» — пише академік І. А. Зязюн [183, с. 33].

Не можна обійти увагою момент смерті високодуховної особистості. Аналіз життєописів дозволяє виокремити дві найтипівші особливості. Перша — це знання про час власної смерті і друга — це свідомо смерть, довільне залишення тіла. Наведемо декілька прикладів. Чернігівський князь Святослав Давидович, якому в XI столітті належали київські землі, 17 лютого 1106 р. прийняв чернецтво й оселився у Києво-Печерській Лаврі, де отримав духовне ім'я Микола і був прозваний ченцями Святошею. Незважаючи на князівське походження, він жив подвижницьким життям і працював нарівні з іншими. Тридцять років

Микола Святоша перебував безвихідно в Лаврі, зцілював людей, навчав власним прикладом милосердю та людяності. Як сказано у Києво-Печерському патерику, про час власної смерті він сповістив так: «Для мене вмерти за Христа — набуток, а сидіти на смітнику — царювання. Через три місяці я відйду з цього світу» [377, с. 7]. У ближніх печерах Києво-Печерської Лаври знаходяться мощі святого, а його ім'ям названо один із районів Києва — Києво-Святошинський.

Подібне передбачення оголосив за 2 місяці до смерті Григорій Сковорода. Завчасно він відбув до Орловської губернії та передав усі свої рукописи учневі — Ковалинському. Повернувшись, український філософ власноручно викопав собі могилу і заповів зробити на ній напис: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Показовою в цьому сенсі є також смерть відомого індійського філософа і духовного вчителя Вівекананди. В останній день він покликав своїх учнів, попросив відчинити всі вікна, спокійно розтягнувся на підлозі та залишився нерухомим, лежачи на лівому боці. «Всі думали, що він розмірковує. Через годину він повернувся, глибоко позіхнув — мовчання на кілька секунд — очі підвелися, погляд спрямований усередину себе, — новий глибокий подих... І мовчання навіки» [366, с. 347].

Аналіз життєвих шляхів високодуховних особистостей дозволяє поглянути на історію людини і людства як на безперервний процес духовного зростання, що сягає через тисячоліття. Духовні досягнення на цьому шляху приваблюють нові покоління, додають віри, натхнення та наближають духовне майбутнє людства. Осягнення духовних надбань минулого приводить нас до правомірного запитання: де зараз духовні герої? Які духовні завдання ставить перед людиною сучасний історичний етап?

2.3. Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах

Внутрішній світ високодуховної особистості є невичерпним джерелом духовності, людяності по відношенню до світу зовнішнього. Сконцентрованість на вищих особистісних потребах дозволяє такій людині меншою мірою підпорядковуватися біологічним інстинктам і навіть соціальним настановам суспільства. «Світ ловив мене, та не спіймав» — каже Григорій Сковорода, «Ніколи не народжувався, ніколи не вмирав» — оголошує напис на могилі Раджніша. Разом із цим, духовне зростання та самореалізація особистості здійснюється у певних соціокультурних умовах, і хоча духовний досвід нерідко випереджає час, він усе ж має відбиток певної епохи. Поняття самореалізації

співвідноситься з розкриттям потенційних особистісних здібностей і здатностей у різноманітних сферах людського життя. Духовна самореалізація передбачає, передусім, розкриття та прояв духовного потенціалу особистості в індивідуальному й соціальному житті.

У чому полягає специфіка духовного розвитку та самореалізації сучасної людини? Якими є особливості її духовного сходження? Для отримання відповідей на ці запитання ми проводили анкетування та спостереження за особливостями життєвих доль сучасних духовних лідерів — керівників громадських організацій, діяльність яких носить духовно спрямований характер, діячів науки, мистецтва, релігії тощо. До складу запитань поданої нижче анкети та покладених в основу інтерв'ювання було включено такі, що з'ясували, коли саме відбулося усвідомлення власної духовної позиції, місії, які фактори та події дали поштовх до активізації духовного зростання, які духовні вчення, релігійні чи філософські ідеї є найбільш прийнятними? Також було включено запитання, спрямовані на виявлення психологічних ознак, притаманних високодуховним особистостям, і закономірностей, підтверджених власним досвідом респондентів.

АНКЕТА

для виявлення психологічних закономірностей духовного розвитку особистості

Шановний добродію, дякуємо Вам за коректні відповіді, врахування яких сприятиме створенню умов для духовного розвитку молоді.

Прізвище, ім'я, вік _____
 Місце роботи, посада _____
 Сфера діяльності, в якій маєте змогу найповніше реалізувати власний духовний потенціал _____
 Контактні телефони _____

Чи дозволяєте Ви використовувати отримані дані з посиланням на Вас? _____

1. З якого моменту життя Ви відчули (зрозуміли, усвідомили) власні духовні потреби? _____

2. Чи замислювалися Ви в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами, над розв'язанням таких суперечностей світу, як життя й смерть, бідність і багатство тощо? _____

3. Ваша улюблена в дитинстві казка _____
 гра _____
 пам'ятна мрія _____

4. Які головні події, зустрічі (можливо, сни) мали суттєвий вплив на Ваше духовне становлення? _____

5. Перша література духовної спрямованості, яка Вас зацікавила _____
6. Які духовні вчення, ідеї для Вас найбільш прийнятні? _____
7. Які провідні ознаки притаманні, на Вашу думку, високодуховній особистості? _____
8. Кого з історичних постатей та сучасників Ви вважаєте духовно розвиненими особистостями? _____
9. Чи супроводжувався Ваш духовний розвиток вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей? (необхідне – підкреслити) _____
10. Чи вважаєте Ви своє життя актом служіння, здійснення певної місії, своєрідним твором мистецтва? (необхідне – підкреслити) _____

Адресація кожного наступного примірника анкети здійснювалася з урахуванням відповіді попереднього респондента на запитання №8: кого з історичних постатей та сучасників Ви вважаєте духовно розвиненими особистостями? Відповіді на це запитання допомогли здійснити подорож анкет по Україні, Росії, Болгарії та Польщі. В цілому анкетуванням було охоплено 412 осіб. Серед них відомі широкому загалу філософи — академіки Іван Зязюн, Василь Кремінь, В'ячеслав Кудін; видатні педагоги і громадські діячі — Тодеуш Новацький (Польща), академік Неля Ничкало, автор книги «Бездуховність» Кирил Георгієв Попов (Болгарія). Близько третини опитаних побажали, щоб їх імена не називалися при оприлюдненні результатів анкетування.

Узагальнення відповідей на перше запитання показало, що 68% опитуваних усвідомили свої духовні потреби близько 7–23 років, переважно внаслідок замислення над долями людей, осягнення власного життєвого призначення. Таким чином експериментально підтвердилася виявлена закономірність про те, що ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють вплив на подальше духовне зростання особистості. Значна частина опитаних відчула покликання до духовності як внутрішню потребу, покликання душі, прояв сили, народженої зсередини.

У інших респондентів таке усвідомлення відбувалося під впливом важливих життєвих подій і припадало на періоди близько 28–36 років, а також 41–48 років.

На друге запитання 78% опитуваних зазначили, що проблеми життя й смерті, воєн, смислу життя та ін. хвилювали їх із дитинства. Ці теми тільки у 27% опитуваних обговорювалися у сімейному колі. Таким чином, вплив сімейного виховання не має першорядного значення,

а лише доповнює природні нахили дитини та особистісні потреби духовного розвитку, які проявляються у дорослої людини з часом.

Узагальнити відповіді на третє запитання щодо улюбленої казки та гри не вдалося, оскільки вони були, переважно, різними. Спільним для наведених казок та ігор була їх гуманістична спрямованість. Серед пам'ятних мрій переважали мрії про: безсмертя людей, загальне щастя, розширення можливостей (здатність літати, читати думки інших, бути схожими на видатних історичних та міфічних героїв, святих і пророків). Так, для доктора філософських наук В. О. Кудіна мрія бути корисним людям визначила і його долю, і спрямованість діяльності. Отримані результати підтверджують другу виявлену закономірність духовного сходження про те, що типовою передумовою формування духовної спрямованості особистості є замислення в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами.

Серед головних подій і зустрічей, що мали суттєвий вплив на духовне становлення (запитання №4), було названо знайомство у дитячі роки з цікавими особистостями, незвичайні сновидіння, вплив піднесеної музики та поезії. Це підтверджує виявлену закономірність про те, що активізація прагнень до духовного розвитку нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю — носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. Звідси зрозуміло, чому навчання духовності за книжками не є ефективним: бажання духовного зростання можуть активізувати у молоді живі носії духовності.

Першою літературою духовної спрямованості для 32% були релігійні твори — Біблія, Катехезис; для 21% — Жива Етика (О. І. Реріх). Відмічалися й духовні ідеї, сприйняті з класичних творів, що вивчалися на уроках літератури в школі.

На запитання №6 щодо духовних вчень і найбільш прийнятних ідей більше 70% респондентів відповіли, що раніше, на перших етапах духовного становлення захоплювалися певним ученням (православ'я та католицизму, вченнями Крішні, Будди, Магомета, Бахаї, духовними ідеями Саї Баби, Раджніша, Вівекананди, Ауробіндо, Шрі Матаджі Нірмали Деві, Айванхова, Реріхів, П. К. Іванова, Такара Сингха і т. д.), але зараз не віддають перевагу одному окремому вченню, а будують власний світогляд на їх синтезі, гармонійному поєднанні. Перевагу ж віддають ідеям добра, справедливості, милосердя, любові до ближніх. Узагальнення відповідей підтверджує виявлену закономірність стосовно того, що на початку духовного сходження особистість орієнтується на окрему світоглядну систему, а надалі збагачується духовним досвідом, синтезує отримані знання, виокремлюючи вищі здобутки як загальнолюдські цінності.

На сьоме запитання щодо провідних ознак, які притаманні високодуховній особистості, найтипівішими відповідями були такі: гуманізм, доброта, уважність і повага до людей, здатність уболівати за інших, толерантність, культура, витонченість, естетизм, справедливість, чесність, героїзм, вміння завжди залишатись собою, любов до Бога, усвідомлення своєї життєвої місії, схильність до самотності.

На цікаві роздуми наводять відповіді на запитання №8. Для переважної більшості респондентів неважко було назвати духовних лідерів минулого. Серед них найчастіше згадувалися Зороастр, Піфагор, Платон, Ісус Христос, Мойсей. Проте, набагато складніше виявилось назвати духовних лідерів чи духовних особистостей — наших сучасників. Більше 60% відповідаючих не назвали жодного. Серед названих іншими найвідоміші — Мати Тереза, Шрі Чінмой, Ліна Костенко, Борис Олійник. Можливо, серед причин такого ускладнення — ідеалізація історичних постатей з часом, а можливо — більші вимоги, які людина, як правило, висуває до своїх сучасників. Ще одним поясненням може бути встановлена закономірність про те, що в процесі особистісного зростання духовність від індивідуального надбання перетворюється у спільне надбання людства. Енергія духа неначе перерозподіляється з індивідуального рівня на рівень загальнолюдський. Очевидно, цьому процесу сприяє підвищення освітнього рівня сучасного людства, адже освічена людина в більшій мірі розвинена інтелектуально. Інтелектуальність у поєднанні з моральністю складає сприятливі умови для духовного зростання.

На дев'яте запитання про наявність вищих переживань, екстатичних станів, видінь, розкриття незвичайних здібностей 76% відповіли ствердно. У більшості з них були яскраві емоційні злети, переживання всесвітньої єдності, усвідомлення себе часткою Абсолюту, бачення себе з боку, з височини. Респонденти, які не мали подібних переживань, відзначали, що для них важливішою є наповненість життя новим змістом, духовна самореалізація, зміна кола спілкування. Таким чином відповіді на анкету підтвердили дев'яту виявлену закономірність.

Нарешті, відповідаючи на останнє запитання анкети, всі опитані у тій чи іншій формі дали зрозуміти, що приділяють змісту життя особливу увагу, вважають, що необхідно свідомо ставитися до всіх його подій, позитивно сприймати труднощі як життєві уроки.

У ході нашого дослідження за відповідями на запитання анкети проводилися співбесіди, інтерв'ювання з респондентами. Узагальнення отриманих даних дало змогу виокремити особливості духовного становлення та самореалізації сучасної людини.

— Однією з особливостей сучасного історичного етапу є **перерозподіл життєвого часу людини**. У минулому важка фізична

праця була необхідною для більшості й займала велику частину часу, що ускладнювало реалізацію духовних прагнень людини. Нині, коли людством створено стільки матеріальних благ, що нагальної потреби в тяжкій праці не існує, у людей з'явилося набагато більше творчих можливостей. Разом із цим, численні «спокуси світу» відволікають увагу людини від самовдосконалення, спрямовують особистість на споживання замість служіння, самовіддачі й творчості.

— Сучасна людина відчуває та усвідомлює свою **відокремленість від природи**. Ця відокремленість пронизує її від фізично-біологічної до соціальної та духовної сутності. Прокидаючись ранком, замість високочастотного співу птахів людина чує низькочастотний гуркіт міста. Згідно з інстинктами, низькі частоти вказують на небезпеку (землетрус, грім, шторм, завивання вітру, гарчання звірів, гавкання собаки). З цим дисгармонійним настроєм, закріпленим на рівні підсвідомості, людина прямує у світ, який перетворює відповідно до власного внутрішнього світу. Чи дивно, що в світі стільки агресії та конфліктів? Для відновлення психологічної рівноваги людина намагається втекти від цивілізації в природу. Усамітнення стає все більш нагальною потребою багатьох людей.

— Однією з особливостей сучасного періоду також є **збільшення обсягу інформації та залучення людини з перших днів життя до інформаційного простору**. З одного боку, людина отримує величезні можливості доступу до подій у світі, а з іншого — вона ризикує перетворитися на спостерігача та споживача інформації. Якщо раніше духовні лідери, посланці роками подорожували планетою, щоб донести світло духовних істин до послідовників, то нині будь-яка звістка може бути розповсюджена миттєво в усі куточки світу через Інтернет і засоби масової інформації. Разом із цим, духовний досвід набувається безпосередньо, а значна кількість інформації, що оточує людину, виявляється для неї непотрібною, а іноді — шкідливою. Високодуховну особистість характеризує здатність вибіркового сприйняття, знаходження духовних Істин, відокремлення життєво важливої інформації від непотрібної.

— Наступна особливість духовного зростання сучасної людини полягає в тому, що це зростання відбувається у **період інтеграції духовних знань**. Вільне пересування людини по планеті та інформаційна свобода сприяють об'єднанню різних релігійних поглядів, співставленню вікових традицій, систем самовдосконалення. Нарешті, зникає протиставлення науки й релігії, релігії та мистецтва. Прогресивні представники наукового, релігійного та естетичного світосприйняття не звинувачують один одного, як це було в часи інквізиції чи атеїзму, а шукають взаємопідтримки. Нові

досягнення фізики підтверджують стародавні духовні істини та уявлення про багатовимірність людини й Всесвіту. За висловом доктора біологічних наук Ф. Е. Шипунова, «наука відкрила нині богословський світ — світ духу, чия духовна субстанція має у фізиці значення тільки як хвиля... саме хвильова функція керує світом... це може бути вираховано з математичною точністю — маємо довжину, частоту, фазу хвилі». «Найближчим часом ми, ймовірно, опублікуємо рівняння квантової механіки, що доводить існування духовного світу, який керує фізичним світом» [143, с. 5]. Таким чином, ідея багатовимірності світу отримує докази на рівні сучасної фізики й математики. Духовність об'єднує людство у вищих прагненнях до реалізації ідеалів Істини, Добра та Краси. За цих умов сучасній людині легше порівнювати різні філософські погляди та виокремлювати корисне й прийнятне.

— Ще одна істотна особливість полягає в тому, що **духовність з індивідуального рівня трансформується у рівень загальнолюдський**. Подолання неграмотності у світі та прискорена інтелектуалізація переважної частини населення планети призвели до піднесення людства на якісно новий рівень. У стародавні часи людей, які були здатні сприйняти духовні істини, було обмаль і вчителі міг роками чекати на учня. Натомість мислення сучасної людини спрямовується не стільки на задоволення потреб біологічної природи, скільки на задоволення потреб інтелектуального та духовного розвитку. Якщо в минулому ці потреби проявлялися лише у певних духовних лідерів та їхніх послідовників, нині духовність усвідомлюється як потреба суспільства та людства в цілому. Людство переживає своєрідне духовне народження.

— Відмінністю сучасного історичного етапу є й те, що нині **духовний вибір людини не вимагає негайної самопожертви**. Відстоюючи духовні принципи, людині не обов'язково «йти на багаття». Духовна самореалізація може відбуватися у кожному мить повсякденного життя, що перетворює його з буденності на захопливу подорож у просторі й часі. Прагнення до здійснення духовного подвигу в сучасній людині може втілюватися, зокрема, через:

1. Постійне самовдосконалення, побудову більш досконалого життя відповідно до загальнолюдських духовних ідеалів та цінностей.
2. Духовне виховання власних дітей. З перших днів життя доцільно знайомити дитину з героями духовної історії людства, ретельно підбирати розповіді та казки гуманістичного спрямування.
3. Допомогу потребуючим. Ця допомога може бути не тільки матеріальною. Іноді життєво необхідним для людини є виявлення уваги, турботи про неї.
4. Наповнення інформаційного простору високодуховними ідеями, творами мистецтва. Сальвадор Далі розглядав це завдання як

війну проти примітивізму. Духовно спрямовані відеофільми, пісні та музика сприяють покращенню зовнішнього світу через перетворення, які вони здійснюють у внутрішньому світі людини.

5. Збільшення порозуміння між людьми різних поглядів, традицій. Сприяє цьому поширення психологічних знань, залучення громадян до гуманістично спрямованих тренінгів, конференцій і семінарів з метою знаходження та ствердження спільних інтересів різних верств населення.

6. Об'єднання людства навколо міжнародних проектів, орієнтованих на пошук перспектив спільного розвитку. Ще 30–50 років тому люди вірили, що війни, голод і бідність вони залишать у ХХ столітті. Ця віра надавала наснаги, життєвих сил. Нині перспективи, що розкриваються у багатьох відеофільмах, призводять до зневіри, байдужості, до життя «сьогоднішнім днем». Глядачі поступово звикають до того, що і через тисячоліття людина має залишитися з тими ж недоліками, які притаманні для неї зараз. Так, командири зоряних ескадрилій знищують собі подібних та інопланетян. У характері героїв майбутнього зображується жадібність, зухвальство та підступність. Замість здорового способу життя пропагується паління та наркоманія. Зрозуміло, що з такими характеристиками на людину чекає не процес мирного освоєння космосу, а деградація та самознищення. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває накреслення перспектив духовного майбуття людства, реалізація міжнародних духовно орієнтованих проектів, пов'язаних із збереженням екології, створенням у різних країнах умов, що сприятимуть духовному розвитку людини.

РОЗДІЛ III

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Принципи та методичні підходи до психологічної діагностики процесу духовного розвитку особистості

Аналіз життєвого шляху видатних представників духовної історії людства дозволив виявити певні закономірності процесу духовного сходження особистості. Для подальшого виявлення та експериментального підтвердження психологічних механізмів цього процесу слід використовувати психологічну діагностику. За її допомогою стає можливим здійснити аналіз залежності між показниками духовного розвитку та іншими показниками особистісного зростання, такими як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологічні показники тощо.

Термін «діагностика» походить від грецького *diagnostikos* — здатний розпізнавати. Уперше це слово використовувалося для з'ясування втрат римських легіонів після бою. Психологічна діагностика являє собою галузь психологічної науки, яка розробляє методи виявлення та вимірювання індивідуально-психологічних характеристик особистості.

Слід відзначити, що в сучасній психологічній практиці проблема діагностики показників духовного розвитку особистості розроблена недостатньо. Загальновідомий діагностичний інструментарій спрямовується, переважно, на виявлення показників розвитку інтелектуальної та емоційної сфери особистості, спілкування, темпераменту, характеру. Такий стан речей пояснюється, по-перше, складністю визначення критеріїв оцінки духовності особистості і, по-друге — складністю побудови засобів психодіагностики, що надавали б достовірні результати.

Досліджуючи духовні характеристики, слід зважати на те, що духовність розподіляється в усіх підструктурах особистості, а її загальна сумарна характеристика може ідентифікуватися як духовний потенціал. **Духовний потенціал особистості характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, який позначається високим рівнем свідомості і самосвідомості, спрямованістю на загальнолюдські духовні ідеали та цінності, а також розвиненими вольовими якостями особистості.**

В операційному плані духовний потенціал є змістовною характеристикою таких підструктур особистості як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, інтелект і досвід. Виходячи з цих положень, далі визначено теоретичні підходи та принципи побудови психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення показників духовного розвитку особистості.

Перш за все, побудова та використання психодіагностичного інструментарію має спиратися на етичні норми, прийняті у психологічному товаристві [160]. Згідно з принципами психологічної етики, розроблені психодіагностичні методики мають використовуватися за згодою клієнта на діагностичну процедуру та надання йому можливості ознайомлення з психодіагностичними результатами.

Серед загальновідомих принципів психологічного дослідження слід назвати **принцип можливості пізнання внутрішнього світу особистості; принцип єдності суб'єкта й об'єкта психологічного пізнання; принцип віддзеркалення; принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні.**

Відповідно до цих принципів, духовний розвиток може виступати об'єктом і предметом наукового пізнання, знаходить прояв у поведінці

та діяльності суб'єкта дослідження, відображається в усіх особистісних проявах і може досліджуватися в ході практичної психологічної діяльності.

Визначені далі загальні принципи психологічного дослідження потребують більш детального опису в контексті духовного розвитку особистості.

Принцип розвитку психіки зумовлює розгляд людини в динаміці процесів її становлення як індивіда і як особистості на різних етапах діяльності (ігрової, навчальної, трудової, творчої і т. д.).

Цей принцип утілюється, зокрема, у можливості якісного дослідження духовного розвитку особистості у часі, аналізі явищ і психологічних механізмів духовного розвитку невід'ємно від вікового зростання та відповідних особистісних змін.

Принцип цілісності особистості, тобто аналітико-синтетичного її вивчення. Згідно з цим принципом, дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку здійснюється невід'ємно від інших показників особистісного розвитку, зокрема, спілкування, характеру, спрямованості, інтелекту, самосвідомості і т. д. Отримані результати розглядаються не відокремлено, а через взаємозв'язки у цілісній структурі особистості.

Принцип різнобічного пізнання особистості на основі об'єктивного матеріалу: показників, фактів, що допускають перевірку. Наведений принцип реалізується в нашому дослідженні через теоретичний аналіз і узагальнення наукових даних із проблеми духовного розвитку особистості, розробку та апробацію методів тестування й анкетування, аналіз біографічних даних, а також результатів діяльності. Дані, отримані за допомогою певного психодіагностичного методу, інтегруються й доповнюються результатами інших методів і прийомів дослідження. Діагностичні методики мають різну валідність, однак отримані результати доповнюються даними спостережень за поведінкою особистості, вивченням характеру та результатів її діяльності.

Принцип тісного зв'язку розуміння особистості з умовами формування, з навколишнім середовищем. Згідно з цим принципом, психологічне дослідження духовного розвитку здійснюється невід'ємно від соціальних умов життєдіяльності особистості, специфіки колективу, сімейних стосунків, соціальної ситуації у суспільстві.

Принцип пізнання особистості в розвитку, динаміці, протягом тривалого часу. Цей принцип зумовлює потребу у використанні таких методів сучасного дослідження, які дозволяють фіксувати психічний розвиток суб'єкта не тільки на одному, але й на різних вікових етапах, під впливом різних соціальних чинників. Зважаючи на це, у нашому

дослідженні використовується не тільки констатуючий експеримент, але й формуючий та лонгітюдний методи експериментальної психології.

Інтеграція наведених принципів зумовлює загальну логіку розробки психодіагностичного інструментарію. Для здійснення діагностики духовного розвитку особистості ми використовували чотири методичні підходи (рис. 3.1). Перший з них заснований на аналізі впливу соціально-психологічних умов на формування духовного світу дитини.

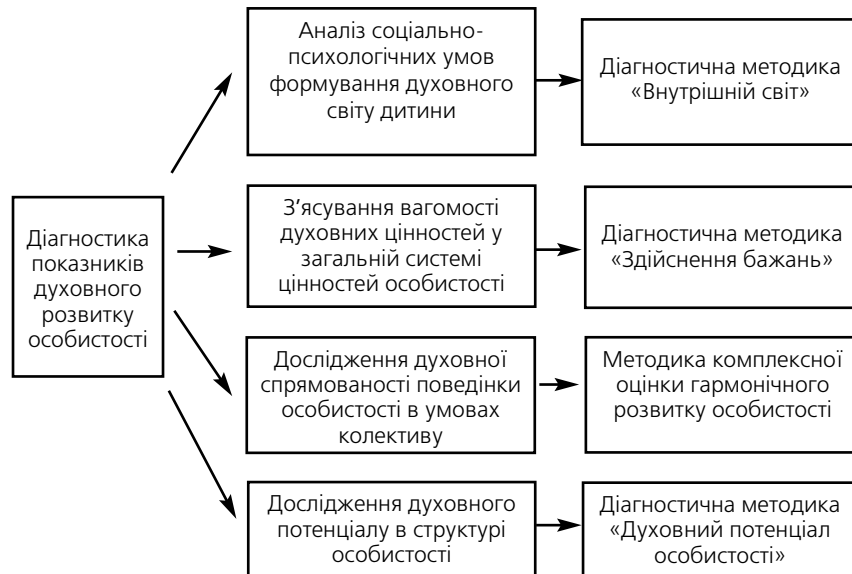

Рис. 3.1. Методичні підходи та відповідні психологічні методики психодіагностики духовного розвитку особистості

Другий підхід ґрунтується на визначенні ціннісної орієнтації та з'ясуванні вагомості духовних цінностей у загальній системі цінностей особистості.

Третій спирається на дослідження поведінки особистості в умовах колективу та дає можливість здійснювати інтеграцію соціометричних оцінок у єдину оцінку духовної спрямованості поведінки учня або студента.

Четвертий підхід передбачає використання розробленої моделі якостей високодуховної особистості як еталонної (додаток А) та побудові на цій основі тестової методики. Таким чином досліджується характер розвиненості духовного потенціалу в кожній особистісній підструктурі.

Запропоновані підходи знайшли втілення в розробці конкретних психодіагностичних методик (розділ 3.2–3.5), які використовувалися для визначення характеру впливу сформованих ідеалів, ціннісних орієнтацій, смислів і вольових якостей на розвиток особистості протягом різних вікових етапів, в умовах дошкільної освіти, загальноосвітньої та вищої школи.

В цілому діагностика духовного зростання є одним із важливих елементів загальної системи психологічного супроводу, що дозволяє забезпечити збереження, розвиток і самореалізацію духовного потенціалу молоді. Підраховуючи зусилля й кошти, необхідні для цього, слід зважати на той факт, що розвиток духовних якостей, підвищення рівня свідомості потребує незрівнянно більше часу, ніж набуття певних фахових знань. Тому підтримка високодуховної молоді на державному рівні може здійснюватися через надання високодуховній еліті пільгових умов вступу до ВНЗ, державних академій. Зважаючи на це, доцільно створити державні групи соціально-психологічного кураторства над високодуховними особистостями, робота яких ґрунтувалася б на наукових розробках і забезпечувала адресацію молодих спеціалістів із високим духовним потенціалом на провідні посади в різних галузях суспільного життя.

Таким чином, могутній потенціал високодуховної молоді нашої країни не шукав би своєї самореалізації за кордоном, а приносив реальну користь власній державі.

3.2. Аналіз індивідуально-особистісних і соціально-психологічних факторів духовного зростання дитини за допомогою методики «Внутрішній світ»

Уже з перших років життя дитини зовнішні фактори впливають на її ціннісну орієнтацію, спрямованість дитячих думок, мрій, бажань. Усе, що відбувається з дитиною в колі сім'ї та найближчому оточенні формує її як майбутню особистість. Методика «Внутрішній світ» забезпечує виявлення домінуючих факторів соціально-психологічного впливу на дитину, допомагає визначити ціннісний зміст та значущість кожного фактора, а надалі — замінити негативний зміст домінуючих факторів на позитивний.

Серед провідних факторів, що досліджуються в методиці — сімейна єдність, духовна близькість з батьками; вплив на внутрішній світ дитини улюблених книжок, журналів, творів мистецтва. Також визначається спрямованість відеопродукції, улюблених фільмів, мультфільмів, відеоігор. Важливе місце у формуванні духовності дитини посідає її спілкування з природою. Саме у природи дитина

бере перші уроки краси, гармонії та досконалості. З кожним роком посилюється вплив друзів, однолітків, а надалі — молодіжних лідерів. У методиці визначається також вплив мистецтва — театрів, концертів, музеїв, виставок, вплив релігійного виховання (якщо таке є) — відвідання храмів, церков, релігійних громад.

Анкети, подані у методиці «Внутрішній світ», розроблені окремо для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а також для учнів середніх класів, залежно від вікових особливостей їх розвитку.

Методика «Внутрішній світ»

Інструкція для учасників

Першу частину анкети, що складається з 11 запитань пропонується заповнити дитині. Друга частина анкети має бути заповнена батьками.

Результати анкетування порівнюються та інтегруються. В ході порівняння за кількістю збігів відповідей батьки виявляють, наскільки добре вони знають власну дитину, наскільки їх стосунки є довірливими.

Надалі, користуючись відповідями на запитання анкети та наведеною нижче схемою (рис. 3.2), проставляється «+» біля тих факторів, які позитивно впливають на формування духовності дитини.

Поряд із цим виявляють так звані «порожні місця» у внутрішньому світі дитини і складають програму подальшого заповнення цих «порожніх місць» вищими смислами, цінностями та ідеалами людства.

Конкретизація спільної мети сприяє підвищенню ефективності сімейного виховання, координованості дій батьків і навчально-виховного закладу. Такий підхід на практиці дозволяє здійснювати формування особистості дитини опосередковано, не втручаючись безпосередньо в її ціннісно-сміслову сферу, через моделювання зовнішніх умов, сприятливих для духовного розвитку.

Анкета для дитини дошкільного та молодшого шкільного віку

1. Чи багато в тебе таємниць, про які ти не розповідаєш нікому?
2. Чи ставляться батьки до тебе як до друга?
3. Назви, будь-ласка, свої улюблені книжки, журнали.
4. Яка музика, пісні подобаються тобі найбільше?
5. Назви, будь-ласка, свої улюблені фільми, мультфільми.
6. Як часто ви разом із батьками буваєте на природі?
7. Назви своїх найкращих друзів.
8. Як часто ви з батьками відвідуєте разом :
а) театри, концерти; б) музеї, виставки; в) храми, церкви?
9. На кого ти хочеш бути схожим?
10. Твої улюблені комп'ютерні ігри.
11. Що тобі необхідно для щастя?

Анкета для батьків

1. Чи є у Вашого сина (доньки) власні таємниці?
2. Чи ставитесь Ви до своєї дитини як до друга?
3. Назвіть, будь-ласка, улюблену книгу, журнал Вашого сина (доньки)?
4. Яка музика, пісні подобаються дитині найбільше?
5. Назвіть, будь-ласка, улюблені фільми та мультфільми Вашого сина (доньки).
6. Як часто Ви разом буваєте на природі?
7. Назвіть найкращих друзів дитини.
8. Як часто Ви відвідуєте разом:
а) театри, концерти; б) музеї, виставки; в) храми, церкви?
9. На кого хоче бути схожим Ваш син (донька)?
10. Назвіть улюблені комп'ютерні ігри своєї дитини.
11. Що, на Ваш погляд, необхідно Вашій дитині для щастя?

Анкета для учнів середніх класів

1. Чи багато в тебе таємниць, про які ти не розповідаєш нікому?
2. Твої батьки ставляться до тебе як до друга чи як до ... (інше)?
3. Твоя улюблена книга (журнал, газета)?
4. Яким чином твої батьки збагачують твій внутрішній світ?
5. Твій улюблений фільм? Комп'ютерна гра?
6. Чи вважаєш ти своїх батьків друзями?
7. Твої улюблені аудіозаписи?
8. Як часто ви з батьками відвідуєте разом:
а) театри —
б) музеї —
в) виставкові зали —
г) храми —
д) природу —
є) назвіть інше місце —
9. На кого ти хочеш бути схожим?
10. Що тобі необхідно для щастя?

Анкета для батьків

1. Чи є у Вашого сина (доньки) таємниці від Вас?
2. Ви ставитесь до свого сина (дочки) як до друга, як до власності, чи як до ... (інше)?
3. Назвіть улюблену книгу (журнал, газету) Вашого сина (дочки)?
4. Яким чином Ви збагачуєте внутрішній світ свого сина (дочки)?
5. Назвіть улюблений фільм, комп'ютерні ігри Вашого сина (дочки)?
6. Чи вважає Вас своїм другом Ваш син (дочка)?
7. Назвіть улюблені аудіо записи свого сина (дочки)?
8. Як часто Ви відвідуєте разом:
а) театри —
б) музеї —
в) виставкові зали —
г) храми —
д) природу —
е) назвіть інше місце —
9. На кого хоче бути схожим Ваш син (дочка)?
10. На Ваш погляд, що йому (їй) необхідно для щастя?

Рис. 3.2. Основні соціально-психологічні умови та фактори, що впливають на внутрішній світ дитини

Використання методики у діяльності психологічної служби дошкільного закладу або школи дозволяє здійснювати не тільки діагностику, але й цілеспрямований вплив на формування духовності дитини. Користуючись поданою схемою, психолог створює карту ціннісного впливу на особистість школяра. Для цього на основі матеріалу співбесід з учнем, його батьками, вчителями та однокласниками психолог визначає вагомість кожного з факторів та їх ціннісний вплив на особистість учня. Додавши до отриманої інформації суб'єктивні ціннісні орієнтири учня, психолог має можливість встановити певні причини його поведінки та створювати окремі прогнози подальшого духовного розвитку.

Для прикладу розглянемо фактори, які мають вплив на ціннісну орієнтацію учня 5 класу Н. С. У співбесідах та в результаті проведення анкетування психолог з'ясував, що на спрямованість особистості Н. С. у даний момент мають найбільший вплив такі умови та фактори, як відеозаписи, сімейне виховання та телепродукція.

Виходячи з цього та реалізуючи на практиці опосередкований підхід до формування духовних цінностей, психолог може: 1) запропонувати учневі переглянути відеофільми духовної спрямованості (чи створити ситуацію, яка б сприяла перегляду подібних відеофільмів); 2) провести консультацію з батьками учня чи запросити їх до тренінгової групи з метою корекції сімейного виховання; 3) сприяти зменшенню часу перебування Н. С. біля телевізійного екрану через залучення учня до спортивних секцій, гуртків тощо.

Таким чином, оперуючи умовами та факторами, які мали негативний вплив на особистість учня, психолог наповнює ці ж самі фактори новим позитивним ціннісним змістом.

Доповнення досить обмеженого підходу, коли виховний вплив здійснювався тільки шляхом повчальних співбесід з учнем, батьками та вчителями, більш опосередкованим підходом, дає змогу врахувати індивідуальні риси та потреби учнів. Даний підхід не припускає безпосереднього втручання у ціннісно-смыслову сферу школярів (наприклад, через жорсткий вербальний вплив, сугестію тощо), а зберігає за особистістю свободу ціннісного вибору.

На практиці, в процесі формування духовних цінностей спостерігається така закономірність: для окремих учнів духовні цінності й ідеали здаються життєвонеобхідними, а для інших мають мінімальну значущість. Одним із вагомих факторів впливу на ціннісну сприйнятливості особистості є рівень її свідомості й відповідної ціннісної орієнтації.

3.3. Психодіагностика рівня свідомості та духовної ціннісної орієнтації особистості на основі методики «Здійснення бажань»

Ціннісна орієнтація є своєрідним пробним каменем духовної спрямованості особистості. До духовних цінностей можна віднести цінності гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації особистості. Психологічна діагностика духовної ціннісної орієнтації має бути спрямована на виявлення ставлення особистості до вказаних цінностей. На практиці психологи та педагоги можуть використовувати методику «Здійснення бажань», розраховану на вікову категорію, починаючи від 12–14 років [334].

Методика спирається на еталонну ціннісну шкалу, відносно якої розглядаються результати дослідження. За теоретичну основу в нашому випадку прийнято соціально-психологічну модель процесу розвитку свідомості особистості та відповідної зміни її ціннісних орієнтацій (рис. 3.3).

Відповідно до моделі, розвиток ціннісних орієнтацій особистості відбувається почергово, від 1-го до 5-го умовно визначеного рівня. Ще до народження дитина перебуває у стані безсвідомої єдності з організмом матері, а втрачаючи цю єдність у момент народження, надалі прагне до її відновлення на сутнісно новому рівні. Неможливість безпосереднього відновлення дитиною втраченої у момент народження гармонії та єдності з організмом матері активізує в неї інстинкти самозбереження та самовиживання. Отже, перша ступінь розвитку свідомості — егоцентризм — характерна для

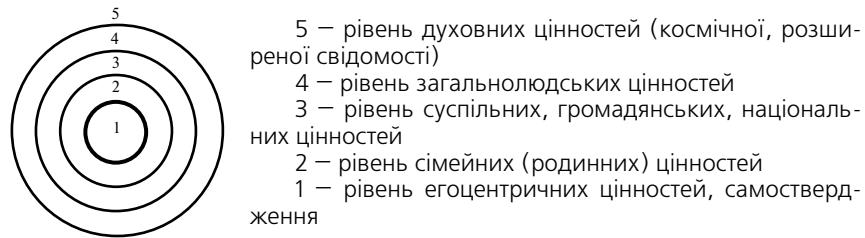

Рис. 3.3. Соціально-психологічна модель процесу розвитку свідомості людини та відповідної зміни її ціннісних орієнтацій

дитини, яка потребує від зовнішнього світу уваги, піклування, любові. Найактуальнішими для неї стають слова: «Я», «Мені», «Я сам». Якщо людина залишається на першому рівні свідомості протягом подальшого життя, її називають егоїстичною.

У процесі переходу на другий рівень зростає значення турботи про найближчих людей — батьків, рідних. Для другого рівня свідомості пріоритетні цінності й потреби — це цінності і потреби власної сім'ї. Дитина, підрастаючи, бере на себе вирішення сімейних проблем, тобто світогляд розширюється до сімейного кола, що позначається на відповідальності. При цьому втрачена при народженні єдність з організмом матері реалізується через єдність сімейного кола. Вислів «добрий сім'янин» співвідноситься саме з цим рівнем.

Подальше розширення світогляду людини сприяє розумінню того, що її особисте життя і життя сім'ї тісно пов'язане з життям суспільства, нації, народу. Отже, покращення суспільного життя позитивно відзначиться також на житті сімей, із яких складається суспільство. Завдяки усвідомленню цього факту (що, нажаль, трапляється не завжди) людина «переходить» на третій рівень — до громадянської активності, державного патріотизму, національної свідомості. Її не перестають хвилювати сімейні чи особисті цінності, однак у разі необхідності людина може відсунути їх на другий план, жертвуючи власним заради спільного. Втрачена єдність відновлюється через любов до рідного краю, народу, суспільства.

Наступний, четвертий рівень — це рівень здатності розуміння іншої особистості незалежно від її національних ознак чи віри. Прийняття кожної людини як індивідуальності, визнання прав на власні переконання, усвідомлення факту, що людство — єдиний взаємопов'язаний організм, в якому кожний виконує свою важливу роль — характеризує рівень загальнолюдських цінностей. Цей рівень свідомості визволяє людину із замкнутого кола «моє — чуже», «друзі — вороги». Основним принципом, що притаманний світогляду четвертого

рівня, є так зване «золоте правило» Ісуса Христа: «не роби іншим того, чого не хочеш собі». На цьому рівні втрачена єдність реалізується не тільки у сімейних і громадських взаєминах, але й на рівні людства в цілому.

Однак людина не відокремлена від природи, космосу, планетарного життя. Всі космічні процеси безпосередньо впливають на людство, і розуміння та переживання цього факту розширює свідомість до космічного масштабу. Цей рівень свідомості людини характеризується розумінням, що Всесвіт — теж єдиний організм, а Земля з усіма істотами — його невід'ємна частина. З цього випливає і відповідне відношення до буття, до всіх живих істот як до самого себе. Отже, п'ятий рівень реалізує єдність людини з усім організмом Всесвіту.

Таким чином, процес розвитку свідомості має певну закономірність: від неусвідомленої єдності з материнським організмом шляхом духовного розвитку людина приходиться до свідомої єдності з Організмом Всесвіту, повертаючись до відправної точки власного життя, але на якісно новому рівні. Сутнісна відміна між приведеними на рис. 3.3 рівнями свідомості полягає у пріоритеті цінностей, у спрямованості прагнень та потреб людини: на першому рівні потреби спрямовуються на себе, незважаючи на запити інших (інстинкт самозбереження), а на п'ятому — людина отримує природну радість і задоволення від самовіддачі, від надання допомоги потребуючим.

Кожному з означених рівнів притаманні свої цінності, і вибір цінностей певного рівня є показником спрямованості ціннісної орієнтації особистості. Зокрема, для рівня егоцентричних цінностей домінуючими цінностями будуть: різноманітні задоволення, популярність та визнання іншими, влада та впливовість, особиста безпека.

Для рівня сімейних цінностей вагомою буде орієнтація на сімейний добробут, вигідний шлюб, спокійну старість та слухняних дітей.

Серед домінуючих національних і громадянських цінностей можна виокремити такі: соціальна справедливість, порядок у державі, порозуміння між громадянами, добробут країни.

Серед загальнолюдських духовних цінностей — вірність, доброзичливість, допомога потребуючим та гармонія з природою.

Під час проведення методики учні знайомляться з інструкцією та визначають пріоритетні цінності у поданому списку, пронумерувавши їх відповідним чином за порядком зменшення. У процесі обробки отриманих даних оцінюється, яке місце в загальній системі цінностей особистості посідають саме духовні цінності. Визначення рейтингу запропонованих цінностей допомагає розвитку самосвідомості школярів і може служити поштовхом для процесу подальшого духовного зростання.

Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості «Здійснення бажань»

Інструкція для учасників

Уявіть себе на березі моря. Навколо теплий пісок, лагідне сонце, плескіт хвиль...

Але ось на горизонті з'явилася темна крапка. Вона наближається до Вас. Що це? Ви придивляєтесь і бачите, що це стародавній глечик!

Берете його в руки, уважно розглядаєте невідомі знаки та літери і, нарешті, наважуєтесь відкрити...

Разом із шипінням та їдким димом із глечика з'являється справжнісінький джин (не дуже великий, приємної зовнішності).

— Я віддячу за своє звільнення — каже він. — Я зроблю твоє життя таким, яким забажаєш! Я здійсно твої бажання, але тільки оптом: ось список життєвих цінностей — і він подає Вам аркуш паперу. Тобі потрібно тільки пронумерувати їх за порядком зменшення. Все те, що опиниться на перших місцях, відігравати головну роль у твоєму житті. Що ж стосується останніх номерів за списком — то від тривалого ув'язнення у мене склероз і я навряд-чи згадаю про них...

Список життєвих цінностей

- різноманітні задоволення;
- сімейний добробут;
- соціальна справедливість;
- вірність;
- визнання та популярність;
- вигідний шлюб;
- порядок у державі;
- доброзичливість;
- влада та впливовість;
- слухняні діти в сім'ї;
- порозуміння між громадянами;
- допомога потребуючим;
- особиста безпека;
- спокійна старість;
- добробут країни;
- гармонія з природою.

Обробка результатів. Для обробки діагностичних даних слід скористуватися таблицею 3.1, в якій структуровано цінності, притаманні наведеним вище рівням свідомості. Оскільки для демократичної країни типовим є поєднання національних цінностей із загальнолюдськими, в поданій таблиці вони об'єднані в одну групу соціальних цінностей. До підгрупи духовних цінностей включено вищі цінності кожного рівня, які поєднуються у свідомості та ціннісній орієнтації 5-го умовно визначеного нами рівня.

Проаналізувавши заповнені бланки, психолог може виявити, які цінності для учня або студента є пріоритетними, яке місце в його ціннісній орієнтації посідають цінності духовні, а саме: вірність,

Цінності, притаманні відокремленим рівням свідомості

Табл.3.1

Індивідуалістичні цінності	Сімейні цінності	Соціальні цінності	Духовні цінності (самовіддачі)
Різнманітні задоволення	Сімейний добробут	Соціальна справедливість	Вірність
Визнання та популярність	Вигідний шлюб	Порядок у державі	Доброзичливість
Влада та впливовість	Слухняні діти в сім'ї	Порозуміння між громадянами	Допомога потребуючим
Особиста безпека	Спокійна старість	Добробут країни	Гармонія з природою
$\Sigma_1 =$	$\Sigma_2 =$	$\Sigma_3 =$	$\Sigma_4 =$

доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою. Зрозуміло, що високодуховна особистість призначить цим цінностям одні з перших місць у загальному списку. Для учнів, ціннісна орієнтація яких буде близькою до рівня егоцентризму, духовні цінності посідатимуть останні місця з 16 можливих.

Наприклад, якщо духовні цінності посідатимуть 1, 2, 3 і 4 місця за списком (досить рідкий випадок), їх сумарне місце дорівнюватиме 10. Якщо ж духовні цінності посідатимуть найнижчі місця (16, 15, 14, і 13), їх сумарне місце дорівнюватиме 58. Таким чином, чим меншим є сумарне місце групи цінностей, тим вищим є рівень їх сформованості.

Зробивши з часом повторний зріз, можна виявити динаміку ціннісного розвитку особистості, визначити ефективність спецкурсів, тренінгів, консультацій та інших методів, спрямованих на формування духовної ціннісної орієнтації учнів. Результати дослідження доцільно занести в спеціальну картку розвитку, що дозволяє надалі використовувати їх у процесі консультування учнів, батьків чи викладачів.

Якщо методика проводиться з цілим класом, отримані дані доцільно занести до таблиці за зразком, наведеним у таблиці 3.2.

У поданій таблиці перша колонка цифр відповідає значущості вказаних у заголовку духовних цінностей, визначеній на початку року. Друга колонка цифр була занесена наприкінці року після проведення в гімназії психологічного колегіуму, до складу якого входили духовно орієнтовані спецкурси. Так, для учениці Б. М. рейтинг духовних цінностей на початку та наприкінці року підвищився на 5 одиниць (49 – 44 = 5), а для класу в цілому — на 80 одиниць. За нашими

Табл. 3.2

**Значущість духовних цінностей для учнів 6 (10)-Г класу
гімназії №153 ім. О. С. Пушкіна до та після проведення
психологічного колегіуму, визначена за допомогою методики
«Здійснення бажань».**

Ініціали учнів	Духовні цінності								Сумарне місце за значенням	
	Вірність		Доброзичливість		Допомога потребуючим		Гармонія з природою		до вивчення курсу	після вивчення курсу
	до	після	до	після	до	після	до	після		
Б. М.	12	11	15	12	8	8	14	13	49	44
В. Ю.	6	6	9	3	13	14	12	12	40	35
Г. А.	2	5	12	1	11	11	4	4	29	21
Д. А.	11	11	1	1	13	14	14	6	39	32
І. О.	12	4	4	2	14	14	13	13	43	34
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Сумарне місце духовних цінностей по класу в цілому									531	451
Підвищення рейтингу духовних цінностей, (одиниць)									+80	

експериментальними даними, у контрольному класі, де психологічний колегіум не проводився, цей показник становив лише 5 одиниць.

За допомогою представленої форми таблиці легко порівнювати динаміку ціннісного розвитку як кожного окремого учня, так і учнів поміж собою. З метою виявлення духовно обдарованої молоді таке порівняння може відбуватися й поміж учнями різних класів, шкіл.

Після проведення анкетування доцільно ознайомити учнів із закономірностями духовного розвитку і, таким чином, кожен зі школярів ще до обробки результатів зможе співставити цінності, яким він віддав перевагу з приведеною схемою, а також разом із психологом накреслити шляхи власного удосконалення та визначити способи досягнення життєвої мети.

Елементи гри, використані у методиці, покращують емоційний стан учнів, а активізація просторового мислення (використання епізодів з морем, літнім сонцем) викликає асоціації відпочинку, що значною мірою нейтралізує психічне навантаження від навчальної діяльності.

Подана методика була апробована у київських школах №№ 60, 221, гімназіях №№ 48, 153, Палаці творчості дітей та юнацтва Солом'янського району м. Києва, Республіканському еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді, Міжрегіональній академії управління персоналом, Національному університеті культури та мистецтв, Центральному Інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів, де показала ефективність і отримала позитивні оцінки педагогів, учнів, студентів та слухачів курсів підвищення кваліфікації.

У ході побудови психодіагностичних методик для виявлення сформованості духовних цінностей можна також використовувати підхід, заснований на визначенні переваги певним особистостям, творам мистецтва тощо. При цьому особистісні приклади мають бути досить відомими, щоб учні та студенти мали чітке уявлення про їх ціннісну орієнтацію.

Для більш точного визначення рівня сформованості духовних цінностей слід використовувати складніші методики, в яких самовизначення учня доповнюється соціометричними даними однокласників, батьків і вчителів.

3.4. Дослідження духовно спрямованої поведінки з використанням методики комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості

Поведінка особистості є важливим критерієм її духовної спрямованості. Дослідження духовно спрямованої поведінки — довготривалий процес, результати якого мають стимулювати особистісний розвиток. Разом із цим, відсутність інформаційних зв'язків між різними освітніми ланками перетворює діагностичні заходи в епізодичні та малоефективні. Розглянемо це докладніше.

Із сімейного кола дитина приходить у дошкільну установу, де отримує можливість досить різнобічного розвитку. Вихователі, як правило, знають та інтуїтивно враховують особливості дітей своєї групи, а коли діти дорослішають і переходять до старшої групи, у спілкуванні передають необхідну інформацію про дітей один одному. Та ось дитина залишає стіни дитячого садка і вступає до школи. Що знає про неї класний керівник?

Дорогоцінна інформація перших років життя, яка багато в чому визначатиме майбутній характер людини, на жаль, втрачена. Для набору та комплектування дітей у 1-ші класи проводиться тестування (переважно для виявлення інтелектуальних здібностей). Але ж об'єктивність одноразового тестування в умовах, близьких до стресових, досить відносна. Крім того, досвідчені практики знають чимало прикладів, коли «неперспективна» на перший погляд дитина за кілька місяців навчання випереджала найкращих учнів класу.

Надалі, по закінченні школи, випускники отримують атестат зрілості, який містить у собі оцінки за певними навчальними дисциплінами. На основі середнього балу атестата юнаки та дівчата мають брати участь у конкурсному відборі, а потім за результатами вступних іспитів (теж в умовах, наближених до стресових) можуть бути зараховані до вищого навчального закладу певного профілю.

Однак чи дозволяє інформація, отримана таким чином, визначити схильність конкретної особистості до певного профілю навчання та успішність її подальшої професійної діяльності? Мабуть, ні. Знову ж таки дорогоцінна інформація спостережень вчителів, класного керівника, учнів і психолога втрачається, і знову досить поверхові результати іспитів (які, до речі, теж не виявляють найважливіших особистісних якостей абітурієнтів) впливають на подальшу долю людини.

Період навчання у вищому навчальному закладі (технікумі, ВПУ) також є важливою частиною життя молоді. Товариші з навчання та куратор групи спостерігають і впливають на розвиток особистості кожного студента. Але яку інформацію про особистість містить у собі документ випускника про закінчення навчання — диплом з екзаменаційним додатком до нього? До речі, опитування молодих спеціалістів виявляє, що майже у 90% опитаних під час працевлаштування на цей додаток просто не звертали уваги.

Наведені факти зумовлюють необхідність зміни інформаційного змісту випускних документів (чи його доповнення), а також необхідність збереження інформаційних зв'язків для забезпечення наступності між різними ступенями системи освіти. Вочевидь зусилля, кошти і час, витрачені на відновлення корисної інформації, набагато перевищують зусилля, необхідні для її збереження.

У цьому розумінні представлені далі підходи і, зокрема, використання комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості в усіх ланках освіти як елементу системи управління освітнім процесом значною мірою розв'язує проблему наступності. При цьому показники духовного розвитку розглядаються в єдності з іншими показниками особистісного розвитку.

Слід зазначити, що численні наукові напрацювання не втілюються в практику з причини своєї складності та неадаптованості до умов навчального закладу. В нашому випадку для визначення гармонійності розвитку учнів можна було б використовувати велику кількість критеріїв, що значно б ускладнило процес оцінювання.

Зважаючи на це, у поданій нижче методиці гармонійний особистісний розвиток розглядається спрощено як збалансований розвиток 4-х сфер її життєдіяльності — фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної (рис. 3.4). За відповідні показники

Рис. 3.4. Визначення психолого-педагогічних критеріїв гармонічного розвитку особистості

розвитку учнів прийнято такі: **фізична культура, культура спілкування, успішність, творчий розвиток, духовний розвиток особистості.**

Фізична культура характеризується, зокрема, такими складовими як фізична активність людини, здоровий спосіб життя, незалежність від шкідливих звичок.

Культура спілкування знаходить прояв у ввічливості, тактовності, вмінні знаходити спільну мову з іншими, керувати власними емоційними станами.

Творчий розвиток передбачає винахідливість, нестандартність мислення, оригінальність у розв'язанні завдань.

Духовний розвиток знаходить втілення, насамперед, у розвиненій свідомості й самосвідомості людини, її спрямованості на допомогу іншим, здатності піклуватися про людей і природу.

Конкретизація показників гармонійного розвитку особистості дозволяє розробляти системи діагностики розвитку школярів і студентів, порівнювати між собою минулі та сьогоденні показники зростання особистості, підпорядковувати навчально-виховний процес його дійсній меті — розвитку особистості в учнівському колективі.

Дані соціологічних опитувань, медичних і психологічних відстежень засвідчують, що розвиток школярів в умовах духовної,

екологічної та економічної кризи характеризується суттєвими дисгармоніями. Зокрема, недостатнє задовільнення потреб розвитку школярів у фізичній сфері призводить до ослаблення їхнього здоров'я. Недостатній розвиток емоційно-вольової сфери позначається на невмінні учнів керувати власними емоційними станами, низькому рівні культури спілкування. Гіпертрофічний розвиток інтелектуальної сфери відбувається, як правило, за рахунок перевантаження пам'яті учнів. Нарешті, недостатній розвиток духовної сфери характеризується відсутністю вищих прагнень, ідеалів, цінностей, зведенню життєвої мети до біологічних потреб.

Звичайно, учні не зобов'язані досягати вершин особистісного розвитку, як не зобов'язані вчитися тільки на «відмінно», однак, призначення системи освіти полягає в забезпеченні психолого-педагогічних умов, сприятливих для особистісного, і в тому числі, духовного зростання молоді.

Методика комплексної оцінки (КО) як засіб діагностики розвитку школярів

Методика проведення КО не є традиційним тестуванням. Практика доводить, що використання тестів як основного діагностичного інструментарію не дозволяє забезпечити систематичне відстеження одних і тих самих показників розвитку школярів протягом усього періоду їх навчання. У такому разі потрібно було б щороку застосовувати нові, незнайомі учням тести, між результатами яких важко встановити абсолютну залежність. До того ж, об'єктивність результатів тестування не може бути абсолютною, адже психологічні тести за своєю сутністю являють засіб самооцінки на основі стандартизованих запитань. На відміну цьому, подана методика спрямована, перш за все, на дослідження поведінки особистості, а не тільки її уявлень про себе.

Підвищенню об'єктивності результатів психодіагностики та систематизації роботи сприяє застосування соціометричного підходу із залученням однокласників, однокласників, класних керівників, кураторів і батьків щодо оцінювання поданих їм параметрів особистісного розвитку учня. Репрезентація отриманих даних у кількісному виразі дає змогу об'єктивно порівнювати минулі та сьогоденні показники розвитку учнів.

Для підвищення об'єктивності результатів відстеження слід також враховувати вікові особливості школярів. Так, у перших класах рівень об'єктивності самооцінки дітей досить низький, тому більш ефективним є оцінювання розвитку учня з боку його батьків та класного керівника (рис. 3.5, а). У середніх та старших класах рівень об'єктивності самооцінки зростає (рис. 3.5, б).

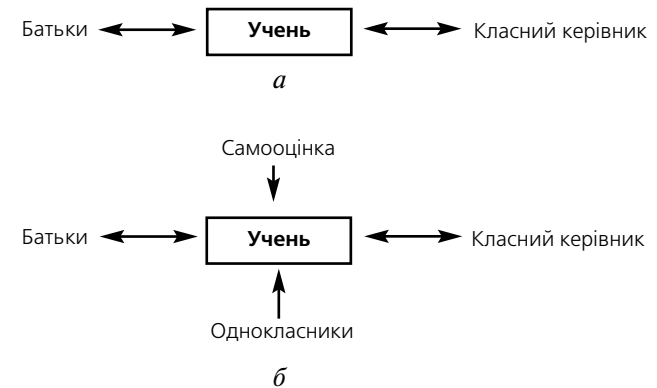

Рис. 3.5. Принцип комплексної оцінки розвитку учнів: а) у дошкільному закладі та перших класах; б) у середніх і старших класах

Враховання вищезазначених вимог знайшло відображення в змісті спеціальної анкети (табл. 3.3). Перша група питань анкети співвідноситься з рівнем фізичної культури учнів; друга — з культурою спілкування; третя — з розвитком творчих показників; четверта — з показниками духовного розвитку. Розвиток інтелектуальної сфери має бути відображений у рівні успішності учня за його навчальною діяльністю, а кількісною мірою при цьому є об'єктивні шкільні оцінки.

Етапи проведення комплексної оцінки

Комплексна оцінка (КО) гармонічного розвитку учнів може проводитися у взаємодії шкільного психолога (психологічної служби) і класних керівників (кураторів) на початку та наприкінці навчального року. Можливе також проведення КО раз на рік.

Перший етап включає у себе підготовчу бесіду з учнями, заповнення оцінкового аркуша анкети (табл. 3.3) прізвищами учнів класу та подальше тиражування анкет.

Під час підготовчої бесіди більше уваги приділяється питанню самопізнання, що є передумовою самовдосконалення особистості. В цікавій формі учнів ознайомлюють із перевагами та можливостями гармонічно розвиненої людини, активізуючи у школярів прагнення до самовдосконалення. Акцентується увага на тому, що всі разом ми здатні допомогти один одному побачити свої сильні та слабкі сторони. Це конкретизує наші подальші зусилля по самотворенню.

На другому етапі учням класу роздається анкета з прізвищами однокласників, в якій вони оцінюють рівень фізичної культури (як свій, так і інших), окреслюючи одну з чотирьох літер напроти кожного прізвища. Коли оцінювання за I розділом завершено, переходять аналогічно до II розділу — культури спілкування, потім до III —

Табл. 3.3

Анкета для комплексної оцінки гармонічного розвитку учнів*

I	А. Дотримується 3-х правил здорового способу життя: 1) активно займається фізкультурою, спортом; 2) зміцнює здоров'я загартуванням чи іншими способами; 3) не має шкідливих звичок. Б. Дотримується двох названих правил. В. Дотримується одного з названих правил. Г. Не дотримується жодного правила здорового способу життя.
II	А. Завжди ввічливий, сприяє покращенню взаємин у класі. Б. Здебільшого ввічливий. В. Здебільшого неввічливий. Г. Не контролює проявів грубості, злості, роздратованості.
III	А. Творчо, з натхненням виконує будь-яку справу. Б. Творчо займається лише тією діяльністю, до якої має здібності. В. Рідко включає елементи творчості у свою діяльність. Г. Виконує будь-яку справу механічно, без творчої ініціативи.
IV	А. Піклується про людей, тварин, рослин, природу. Б. Піклується про людей або природу. В. Піклується тільки про окремих людей або тварин. Г. Піклується тільки про себе.

Оцінковий аркуш анкети

№	Прізвище, ім'я	I	II	III	IV
1		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
2		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
3		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
4		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
5		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
6		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
7		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г

творчого розвитку та IV розділу — духовного розвитку. Так само на батьківських зборах анкету заповнюють батьки, оцінюючи тільки свою дитину, а також класний керівник, оцінюючи всіх учнів класу. Розвиток інтелектуальної сфери оцінюється за показниками успішності учня (за середнім арифметичним).

* Для зрозумілості наводиться спрощений варіант анкети. Доопрацьований варіант містить розширені критерії розвитку учнів за кожною сферою.

Як фіксувати діагностичні дані?

Принцип оцінювання, застосований у методиці, ґрунтується на кваліметричному підході [145]. Кожна з літер, що окреслюється школярами в анкеті, дорівнює певному балу: А — «5», Б — «4», В — «3» і Г — «2». У навчальних закладах, де знання оцінюються не за п'ятибальною шкалою, літерам можуть надаватися відповідно інші бали. Кожний учень набирає певну суму балів, яка вираховується за принципом середнього арифметичного та відповідає загальноприйнятій шкалі оцінок.

Для фіксації діагностичних даних і виявлення динаміки розвитку учнів використовують форму підсумкової картки (табл. 3.4).

Табл. 3.4

Підсумкова картка з результатами контрольного зрізу розвитку школяра

Показник розвитку	Клас № зрізу	5-й		6-й		7-й		8-й		9-й		10-й	
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Духовний розвиток													
Творчий розвиток													
Успішність													
Культура спілкування													
Фізична культура													

Один примірник картки зберігається у класного керівника (психолога), а другий разом із таблицею роздається для ознайомлення учням і батькам. До картки заносять результати контрольних зрізів у 1-му та 2-му півріччі кожного навчального року. Завдяки стислості й інформативності даних підсумкова картка є універсальним довгостроковим документом, який здатний забезпечити наступність між дошкільним закладом, початковою, середньою та старшою школою.

До підсумкової картки можуть бути також занесені такі показники як тип темпераменту, професійна спрямованість школяра тощо.

Використання методики комплексної оцінки гармонічного розвитку учнів у діяльності керівника школи

Ефективність управлінської діяльності керівника школи залежить, з одного боку, від його вміння визначати стратегію розвитку навчального закладу, накреслювати довгострокову мету та перспективні завдання, а з іншого — вирішувати сьогоденні проблеми, підтримувати сприятливий психологічний клімат як у педагогічному, так і в учнівському середовищі. В умовах використання методики КО

стратегія розвитку школи набуває конкретизації, допомагає спрямувати освітню діяльність на розвиток особистості учня й учителя. Отримані результати особистісного розвитку учнів виконують функцію зворотного зв'язку між метою діяльності школи та рівнем її досягнення. Загальний показник розвитку школи складається з окремих показників розвитку кожного класу та заноситься до карти розвитку учнівського колективу школи (табл. 3.5).

Табл. 3.5

Узагальнена карта розвитку школярів по класно

Загальний показник розвитку учнів школи:														
3,7					4,0					4,4				
11-а клас					11-б клас					11-в клас				
3,9	4,2	4,3	4,0	3,9	3,1	3,9	4,0	3,8	3,3	3,7	4,3	4,2	4,9	4,3
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1-а клас					1-б клас					1-в клас				
3,7	3,0	3,4	2,6	2,4	2,6	3,1	3,2	3,1	3,2	2,7	4,0	4,1	4,9	4,3

Наступний крок у процесі управління навчальним закладом полягає у плануванні заходів, які сприятимуть підвищенню показників розвитку учнів кожного класу.

Приклад: контрольний зріз розвитку учнів у 7-му експериментальному класі СШ № 221 показав такі узагальнені результати:

- духовний розвиток — 4,4;
- творчий розвиток — 4;
- успішність — 4,2;
- розвиток культури спілкування — 4;
- розвиток фізичної культури — 3,6.

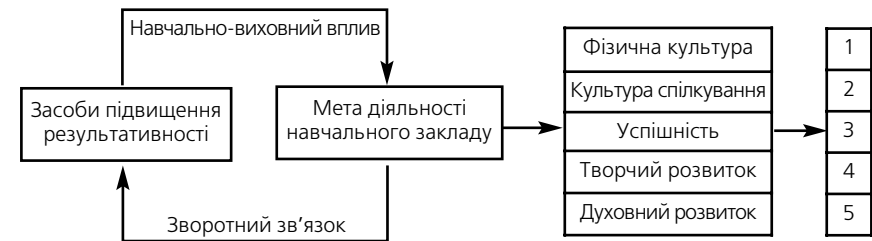
Аналіз отриманих результатів підтвердив їх взаємозв'язок із проведеними протягом року заходами. Так, досить високий показник духовного розвитку учнів було досягнуто завдяки введенню до навчальної програми спецкурсу «12 шляхів духовності» та єдиному інтегративному підходу до навчання школярів за педагогічною технологією «Освіта для життя».

Водночас, низький рівень фізичної культури дітей був зумовлений зменшенням уроків фізкультури (внаслідок хвороби вчителя) та

недостатньою увагою до розвитку фізичної сфери з боку вчителів і батьків. На цей період зросла також захворюваність школярів. У відповідях на анкети діти зазначили, що для них недостатньо одного уроку фізичної культури на тиждень. З'ясувалося також, що значну частину вільного часу вони присвячували комп'ютерним іграм і перегляду телепрограм.

Для покращення фізичного розвитку учнів було введено додаткові уроки фізичної культури, організовано факультативні заняття, проведено тематичну лекцію з батьками. За участю шкільного психолога вироблено загальні та індивідуальні рекомендації учням, батькам і вчителям. Результати наступного зрізу КО покажуть ступінь ефективності проведених заходів.

Так здійснюються основні етапи системного управління: визначення мети, планування та коригування навчально-виховного процесу на основі зворотних результатів (рис. 3.6).

Діагностичні зрізи за участю учнів, батьків, вчителів

Рис. 3.6. Застосування КО у моделі управління освітнім процесом загальноосвітньої школи

Впровадження методики комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості не тільки впорядковує діяльність навчального закладу, але може використовуватися як механізм підвищення мотивації всіх учасників навчально-виховного процесу. Як видно з рис. 3.7, представлений підхід дає змогу планувати навчально-виховну роботу диференційовано для кожного класу (учня) з огляду на реальні потреби розвитку школярів, а це, в свою чергу, позначається на їхньому ставленні до школи та процесу навчання взагалі.

Наведені підходи дозволяють використовувати КО і як засіб вимірювання ефективності діяльності вчителів. У творчого вчителя, який любить і дітей, і свою справу, показники гармонічного розвитку учнів постійно зростатимуть. На основі цього керівник навчального закладу може здійснювати систему стимулювання педагогічних працівників. Практика показує, що крім учнів, до оцінкового аркуша

анкети також можна заносити і прізвища вчителів (у разі їх згоди), завдяки чому значно підвищується інтерес учнів до особистості вчителя, зменшується рівень авторитарності в стосунках.

Проблема активізації особистісного розвитку вчителя вимагає нині особливої уваги, оскільки на відміну від учнів, вчитель має сам турбуватися про свій фізичний стан, самостійно шукати засоби емоційної підтримки та підвищення культурного, духовного рівня. У зв'язку з цим школа має забезпечити для вчителів сприятливі матеріально-технічні умови розвитку. У світовій практиці це реалізується через надання до послуг педагогічних працівників спортивного та тренажерного залів, створення спортивних команд, проведення змагань, КВК, концертів, свят творчості, пізнавальних візитів до інших навчальних закладів тощо.

Таким чином авторитарні риси жорсткої управлінської системи набувають гуманістичного змісту, орієнтують всіх учасників навчально-виховного процесу на розвиток особистості як учня, так і вчителя.

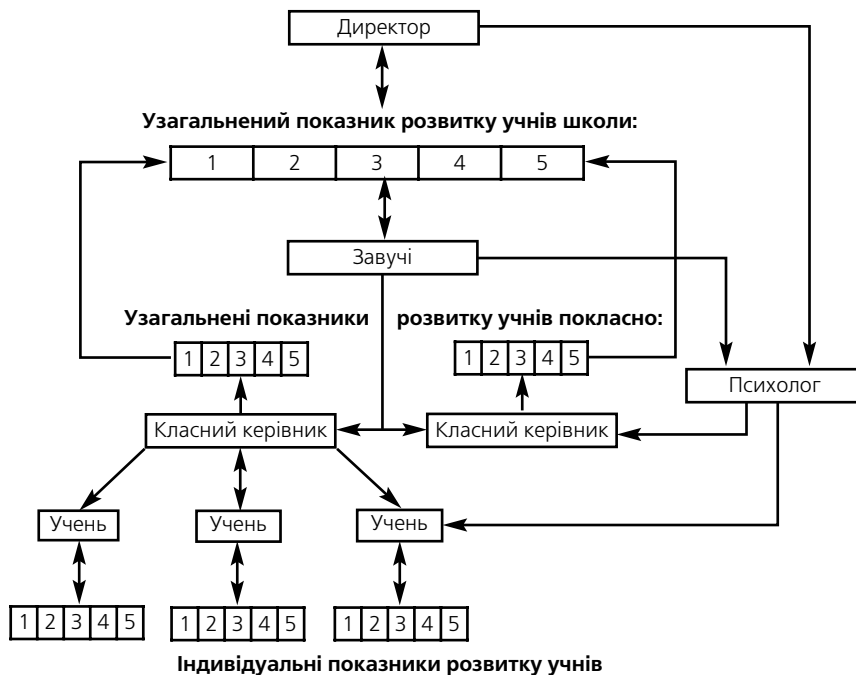

Рис. 3.7. Реалізація управлінської діяльності в школі з використанням методики комплексної оцінки гармонічного розвитку учнів

Використання результатів КО в роботі заступника директора

Впровадження нових підходів надає роботі завуча конкретності, сприяє її оперативності. Якщо раніше завуч з виховної роботи здійснював свою діяльність на основі власної інтуїції та фактів правопорушень школярів, то тепер він отримує можливість завчасно побачити ті проблеми класу, які тільки виникають. Низький показник розвитку учня в певній сфері життєдіяльності є індикатором проблеми, що тільки народжується.

Оперуючи даними КО, завучі з навчально-виховної та наукової роботи мають можливість перевіряти ефективність проведених заходів, спрямованих на розвиток учнів певних класів. На основі діагностичних даних завуч має змогу диференційовано планувати подальші психолого-педагогічні заходи, спрямовані на покращення результатів розвитку учнів кожного класу школи.

Спираючись на психологічну структуру високодуховної особистості (додаток А), разом з класними керівниками та психологами, завучі детально аналізують психолого-педагогічні проблеми певного класу, накреслюють шляхи їх розв'язання. Наприклад, у разі низького рівня духовного розвитку учнів виявляють, яка з підструктур А (здібності високодуховної особистості до спілкування та міжособистісної взаємодії), Б (спрямованість високодуховної особистості), В (характер), Г (самосвідомість), Д (досвід) є недостатньо сформованою, та накреслюють методичні підходи до її формування. Так, якщо проблемна сфера припадає на підструктуру Б, з'ясовують, які заходи проводилися з метою формування гуманістичної спрямованості школярів (Б-5), спрямованості на гармонійний розвиток, самовдосконалення (Б-6), естетичної (Б-7), екологічної (Б-8) спрямованості, а також спрямованості на духовну та творчу самореалізацію.

При низькому рівні культури спілкування учнів, використовуючи підструктуру А (здібності високодуховної особистості до спілкування та міжособистісної взаємодії), з'ясовують найбільш слабе місце у психолого-педагогічному впливі: чи мали учні необхідні умови для розвитку здатності до духовного спілкування у літературній формі (А-I); вербального та невербального спілкування (А-II); до засвоєння вмінь духовного спілкування у колективі; до спілкування з природою і т. п.

Аналогічно, використовуючи психологічну структуру високодуховної особистості, виявляють причини низького рівня успішності, творчого розвитку або фізичної культури школярів та розробляють план відповідних заходів, що сприятимуть особистісному розвитку учнів.

Через півріччя повторний діагностичний зріз дозволить зробити висновки про ефективність проведених організаційних заходів.

Завданням завуча є складання узагальноної карти розвитку учнів по класно. Карта складається раз на рік чи на півріччя і дозволяє координувати розрізнені зусилля всіх учасників навчально-виховного процесу (у тому числі батьків, оскільки вони також брали участь у діагностуванні).

Завдяки використанню даних КО педагогічні наради в школі набувають конкретності й цілеспрямованості, оскільки психолого-педагогічний склад закладу краще усвідомлює спільну мету й має можливість спостерігати конкретні результати досягнення мети діяльності школи.

Використання результатів КО в роботі шкільного психолога

Положення про психологічну службу в системі освіти України визначає метою діяльності шкільної психологічної служби максимальне сприяння психічному і особистісному розвитку кожного школяра. Основне завдання при цьому полягає в забезпеченні соціально-психологічних умов для всебічного гармонічного розвитку учнів [327].

На жаль, робота шкільного психолога в сучасних умовах нерідко позбавлена систематичності. У великій школі діяльність психолога базується на функції «швидкої допомоги» — і це не дивно. Один шкільний психолог може досить ефективно працювати, охоплюючи своєю діяльністю 2–3 класні паралелі. У разі збільшення клієнтів (учнів, батьків, вчителів) ефективність роботи суттєво знижується.

Використання КО в цьому випадку дає значні переваги. Згідно з принципом розвитку, людина (свідомо чи безсвідомо) прагне до самовдосконалення, до розширення власних можливостей. З цієї точки зору представлена методика стимулює саморозвиток особистості. Знаючи свої сильні та слабкі сторони, учні, природно, прагнуть до самопокращення, що значно полегшує досягнення мети психологічної роботи. До того ж, зміна ставлення вчителів до потреб розвитку учнів сприяє покращенню ставлення школярів і до навчання. Як наслідок, покращується психологічна атмосфера в учнівському та в педагогічному колективах. Отримані результати дають змогу школярам скоригувати самооцінку та визначити за допомогою психолога чи класного керівника програму власного самовдосконалення. Наступний діагностичний зріз визначає ефективність обраних методів і докладених школярами зусиль.

Поглибленню індивідуального психологічного підходу до кожного учня сприяє використання психологом структури високодуховної особистості (додаток А). Спираючись на її компоненти, психолог на основі результатів спостережень, бесід, анкетування та тестування поступово знаходить глибинні причини неконгруентності особистісного розвитку школяра.

Спочатку подана структура може здаватися громіздкою і складною. Оволодіння нею як робочим інструментом потребує певного часу, проте згодом цей час компенсується ефективністю психологічної діяльності.

На основі результатів КО психолог, маючи конкретні результати розвитку дітей, формує групи для проведення з ними спеціальних психологічних тренінгів, бесід чи занять з метою підвищення їхнього духовного, творчого рівня, культури спілкування чи фізичної культури.

Надалі обмін отриманою інформацією на семінарах, зустрічах і конференціях з практичними психологами освітніх установ дає змогу порівняти ефективність психологічних методик і напрацювань.

Використання результатів КО у роботі класного керівника

Проведення КО значно конкретизує і роботу класного керівника. Перш за все, це стосується формування колективу класу. Найчастіше, клас поділений на кілька активних осередків і учнів, які до них не увійшли. Більш повільні типи — флегматики та меланхоліки — традиційно залишаються осторонь шкільного життя й уваги вчителів. Також, нерідко учні сприймають як несправедливість призначення вчителем формальних лідерів класу. Як досягти у цих питаннях загальної згоди?

У цілому, проблема лідерства в учнівських колективах є досить непростою. З одного боку, школа орієнтує вчителів на активізацію лідерських якостей учнів, а з іншого, в класах, де існує багато лідерів, нерідко створюється нестерпний психологічний мікроклімат. Учні, які відрізняються підвищеною екстравертованістю й активністю, свідомо чи несвідомо домагаються влади в колективі, підкоряючи собі інших. Психологічна війна пригнічує творчих і чутливих дітей, негативно впливає на емоційний стан учнів, руйнує позитивну ціннісну орієнтацію. Разом із цим у подібних класах вчителі відзначають високі інтелектуальні дані та низькі показники духовного розвитку, культури спілкування школярів.

Використання методики КО допомагає виявляти та, в певній мірі, коригувати означені дисгармонії розвитку учнів. Процедура КО активізує механізм учнівського самоврядування і надає можливість висловитися кожному учню, не боячись, що його думка буде засуджена більшістю. Учень, який отримав найвищу сумарну оцінку, може по праву зайняти місце лідера класу. Його помічниками стають лідери з 5 основних напрямів. Кожен із лідерів визначає кінцевий результат своєї діяльності (найвищий бал, якого зможе досягти клас за певною сферою), накреслює план заходів, які дозволять досягти

запланованого результату (рис. 3.8) і таким чином керує певним напрямом роботи в класі.

Наприклад, лідер фізичної культури організовує спортивні змагання, турніри. Лідер спілкування сприяє підвищенню культури спілкування в класі, організовуючи культурні заходи, зустрічі з цікавими особистостями.

Лідер інтелектуальної сфери оформлює стенди, на яких містяться задачі, ще не вирішені людством, організовує КВК у межах класу та за його межами. Лідер творчості організовує виставки та свята творчості у класі. Лідер духовності очолює проекти духовної допомоги потребуючим, організовує перегляд високодуховних відеофільмів, запрошує на зустрічі цікавих людей.

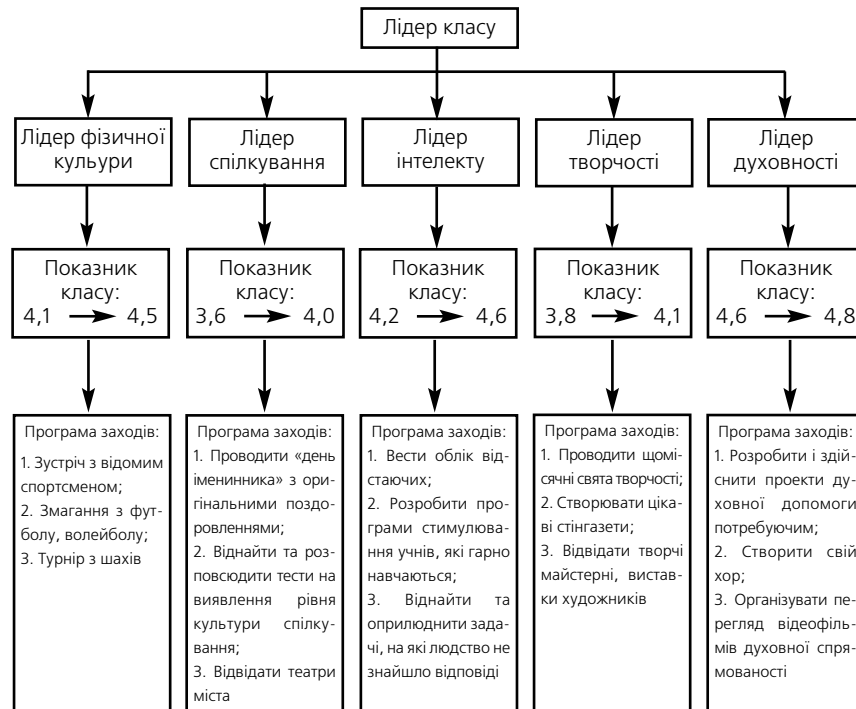

Рис. 3.8. Принцип учнівського самоврядування на основі методики КО розвитку школярів

Загалом, кожен із лідерів класу докладает зусиль до підвищення рівня розвитку однокласників. Ці зусилля будуть помітні через півроку завдяки наступному зрізу КО. І при пасивному ставленні до справи місце лідера за справеливістю посяде переможець.

Перший зріз КО може мати недостатню об'єктивність, оскільки деякі учні можуть завищувати оцінку собі та своїм друзям. Однак у такому випадку необ'єктивно обраний лідер окремої сфери з часом засвідчить свою невідповідність посаді, що в подальшому змусить учнів об'єктивізувати самооцінку та своє ставлення до інших.

Таким чином динаміка розвитку учнів певного класу характеризує також і діяльність класного керівника. Для утвердження позитивних змін у класі після проведення діагностичного зрізу доцільно привітати переможців, відзначити хоча й маленькі, але важливі перемоги кожного учня.

Запропоновані діагностичні та розвивальні підходи можуть використовуватися не тільки в ланці середньої освіти, але й у вищих навчальних закладах, технікумах, ПТУ, ВНЗ. Успішність їх впровадження значною мірою залежить від практиків — адміністрації закладів, психологів, учителів.

3.5. Дослідження основних показників духовного розвитку за допомогою інтегративної тестової методики «Духовний потенціал особистості»

Методика «Духовний потенціал особистості» призначена для виявлення трьох найважливіших характеристик духовного розвитку:

- духовного потенціалу, який інтегрує вольові якості характеру та духовну спрямованість особистості;
- розподілу духовного потенціалу в структурі особистості (у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології);
- орієнтації особистості на духовні цінності: гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації.

Окрему шкалу призначено для виявлення відповідальності як одного з важливих критеріїв духовного розвитку особистості. Двовимірна шкала відвертості, застосована в методиці, побудована:

- а) за принципом порівняння ідентичності відповідей на запитання, однакові за змістом, але різні за формою;
- б) за принципом підрахунку позитивних відповідей на некоректні запитання і твердження.

Теоретичною основою методики є психологічна структура високодуховної особистості, до складу якої включені 120 особистісних якостей і здібностей (додаток А). Методика є ефективною для вікової категорії, починаючи від 14–16 років.

Інструкція для учасників

Виберіть найбільш прийнятні для Вас відповіді серед запропонованих варіантів (а, б, в чи г) і окресліть відповідну літеру в таблиці на аркуші для відповідей. Якщо жоден варіант відповіді Вас не задовольняє, пропустіть запитання. Намагайтеся відповідати вдумливо та об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. Свій особистий час я із задоволенням присвячую:

- а) участі у захоплюючих іграх, змаганнях
- б) подорожам та екскурсіям
- в) спілкуванню з людьми, які потребують моєї підтримки, допомоги
- г) придбанню необхідних речей, предметів

2. Справжнє задоволення я отримую від спілкування на теми:

- а) про фінанси й економіку
- б) про політичні події
- в) про прекрасне та досконале в природі, мистецтві, людях
- г) про сучасну техніку

3. Люди, які часто спілкуються з природою, рослинами чи птахами, як правило:

- а) дивні
- б) мають багато вільного часу
- в) близькі мені за духом
- г) мають труднощі в спілкуванні з людьми

4. Для успішного створення родини, насамперед, необхідно:

- а) мати достатній досвід
- б) знати себе
- в) мати план
- г) виховуватися в порядній родині

5. Коли в книгах, фільмах чи реальному житті я зустрічаю людей, які досягли високого ступеня мудрості й досконалості:

- а) я дивлюся на них об'єктивно, розцінюючи як переваги, так і недоліки
- б) я усвідомлю внутрішню єдність з ними
- в) я розумію, що в нашому світі практичність важливіша від ідеалізму
- г) такі люди мені не зустрічалися

6. У ході спілкування в колективі я намагаюся підтримувати атмосферу доброзичливості, порозуміння та взаємодопомоги:

- а) скоріше так
- б) важко сказати
- в) це не про мене
- г) такого досвіду не маю.

7. Мої близькі та знайомі знають, що свої обіцянки я не виконую:

- а) украй рідко
- б) тільки у випадках, коли виконати обіцяне важко
- в) досить часто
- г) постійно

8. Обираючи собі друзів, я розмірковую, насамперед, про таке:

- а) чи вони надійні
- б) чи вони веселі
- в) чи вони розумні
- г) чи вони добре забезпечені

9. Я точно знаю, в яких професіях можу краще реалізувати свої здібності й таланти:

- а) так
- б) поки що не знаю
- в) не думав про це
- г) вважаю, це неможливо передбачити

10. У книгах і фільмах про життя видатних особистостей мені цікавіше за все довідатися про життєвий шлях:

- а) успішних бізнесменів, фінансистів
- б) філософів і мудреців, які досягли високого рівня досконалості
- в) видатних полководців і політиків
- г) відомих артистів кіно, театру

11. У вільний час я віддаю перевагу читанню:

- а) гостросюжетних детективів
- б) книг, що допомагають у самопізнанні
- в) романів про кохання
- г) книгами не цікавлюся

12. Коли поблизу немає смітника, я можу тривалий час носити із собою непотрібні папірці:

- а) ні
- б) так
- в) я завжди заздалегідь планую, куди їх викинути
- г) важко пригадати

13. Одним із найважливіших завдань свого життя вважаю:

- а) зберігати й створювати прекрасне
- б) досягати успіху в кар'єрі
- в) домагатися матеріального добробуту для себе й близьких
- г) отримувати незабутні враження від подій

14. Найбільше задоволення я одержую від:

- а) зустрічі з людиною, яка потребує моєї уваги, турботи
- б) подорожей цікавими місцями
- в) участі в розважальних заходах
- г) придбання дійсно корисних речей

15. У повсякденному житті я намагаюся не порушувати загальнолюдських принципів співіснування (не вбий, не кради, не кажи неправди, не заздри, не зраджуй і т. д.):

- а) це занадто складно
- б) хочеться — як краще, а виходить — як завжди...
- в) ніколи не порушував
- г) намагаюся і мені це вдається

16. Прагнення до гармонії є однією з важливих якостей моєї особистості:

- а) вважаю, є інші, більш цінні якості
- б) я себе погано знаю
- в) ця якість виявляється епізодично
- г) так, і це не тільки моя думка

17. Коли ми з компанією вирушаємо з лісу після пікніка:

- а) намагаюся, щоб після нас у лісі було чисто
- б) надаю роль «охоронця природи» іншим
- в) після нас ніколи не залишається сміття
- г) вважаю, що природа повинна сама себе очищувати

18. Щодня я намагаюся прикладати хоча б невеликі зусилля, щоб дізнаватися нове про себе, про природу людини:

- а) це так
- б) не маю відповідної літератури
- в) мої інтереси лежать в іншій галузі
- г) на це бракує часу

19. У повсякденній поведінці мені властиво дотримуватися основних загальнолюдських принципів:

- а) скоріше так
- б) скоріше ні
- в) залежить від ситуації
- г) нерідко бажання розходяться з дійсністю.

20. Розпочати коли-небудь справи я найчастіше:

- а) відкладаю, щоб зібрати більш повну інформацію і все обміркувати
- б) завершую самостійно
- в) замінюю більш цікавими й актуальними
- г) передоручаю іншим.

21. Важко не помітити, що відповідальність є однією з важливих рис мого характеру:

- а) скоріше, важко це помітити
- б) так, і це не тільки моя думка
- в) є інші якості, більш цінні та яскравіше виражені
- г) я себе занадто погано знаю

22. На мій погляд, люди повинні усвідомлювати відповідальність:

- а) тільки за себе
- б) за вчинки своїх дітей
- в) за коханих і близьких
- г) за людство в цілому.

23. Вважаю, що мені вдалося реалізувати себе, перш за все:

- а) як жінці або як чоловіку
- б) як матері або батьку
- в) як громадянину
- г) як духовній особистості.

24. Небажані властивості моєї особистості мені вдається перетворити:

- а) значною мірою
- б) поки що не вдається
- в) важко відповісти
- г) таких властивостей не існує.

25. Для придбання мудрості головне:

- а) уміння бачити помилки інших
- б) усвідомленість у житті
- в) велика кількість пережитих подій
- г) довголіття.

26. Відчуття єдності з усім живим для мене:

- а) не зрозуміле
- б) природне
- в) невідоме
- г) підозріле

27. Намагаюсь навіть серед метушні помічати й цінувати прекрасне: блакитне небо, посмішку дитини:

- а) так, і це надає життєвих сил
- б) ні, естетика мене не надихає
- в) згадую про це рідко
- г) краще не відповідати

28. На своєму життєвому шляху я намагаюся:

- а) допомагати людям, які мені симпатичні
- б) допомагати усім, хто дійсно потребує моєї допомоги
- в) допомагати своїм рідним і близьким
- г) допомогти самому собі

29. Трапляється, що люди дякують мені за вчинки і справи, яких я не можу робити:

- а) так, часто
- б) іноді
- в) не можу пригадати
- г) такого не буває

30. У колі моїх друзів і знайомих переважають люди, які вміють цінувати, насамперед:

- а) гармонію, красу, мистецтво

- б) можливість добре попрацювати і добре відпочити
- в) корисні зв'язки
- г) фінансові досягнення.

31. Я відчуваю внутрішній дискомфорт, коли бачу, що хтось завдає шкоди природі, забруднює довкілля:

- а) так, дійсно
- б) подібних відчуттів не маю
- в) таке бувало тільки в дитинстві
- г) подібних фактів не спостерігав

32. Щоб найбільш цінні думки не були втрачені, я викладаю їх у письмовій формі (замітки в блокноті, щоденнику, вірші, листи тощо):

- а) більше покладаюся на пам'ять
- б) роблю це досить часто
- в) пишу у випадку крайньої необхідності
- г) вважаю, на це немає часу

33. У результаті роботи над собою мені вдалося зменшити частину своїх негативних якостей:

- а) так, дійсно
- б) не вдалося
- в) не знаю
- г) таких якостей не було.

34. Свій особистісний потенціал я застосовую в житті:

- а) не значною мірою
- б) досить рідко
- в) значною мірою
- г) важко оцінити

35. Не можу бути байдужим, коли з кимось поводяться несправедливо:

- а) так, коли несправедливість стосується й мене особисто
- б) коли несправедливо поводяться з близькими мені людьми
- в) коли спостерігаю будь-яку несправедливість
- г) вважаю, що спокій на душі важливіший

36. Відповідальність людини виявляється, насамперед:

- а) в умінні зрозуміти й правильно викласти сутність виконуваної роботи
- б) у її бажанні виконувати необхідні завдання
- в) в умінні виконувати роботу якнайкраще
- г) в умінні достойно відзвітуватися про виконану роботу

37. Близькі люди помічають, що багато подій я передбачаю заздалегідь:

- а) так
- б) ні
- в) може, і помічають, але мені про це невідомо
- г) важко відповісти

38. Щоб краще запам'ятати складну та значиму інформацію, я зазвичай:

- а) співвідношу її з певними принципами і законами буття
- б) повторюю її якнайчастіше
- в) згадую події, пов'язані з її отриманням
- г) пригадую людей, які повідомили про неї

39. У багатьох подіях і явищах мені подобається знаходити й розкривати внутрішній зміст, справжні причини, що не лежать на поверхні:

- а) так
- б) рідко
- в) ні
- г) не симпатизую занадто допитливим людям

40. Пізнання себе приводить людину:

- а) до виникнення почуття своєї віддаленості від інших
- б) до нав'язливих думок про свою недосконалість
- в) до усвідомлення своєї єдності з іншими

г) до виникнення почуття безпорадності

41. Протягом дня я намагаюся, щоб мої думки були піднесеними та корисними:

а) так, і мені це вдається

б) слідувати за думками не встигаю

в) залежно від ситуації

г) протягом дня мені не до думок

42. Коли я виявляюся свідком суперечки, мені легко зрозуміти:

а) того, хто правий у більшій мірі

б) у чому кожен не правий

в) точку зору кожної зі сторін

г) те, у чому обидві сторони недостатньо інформовані

43. Щоб не нашкодити собі та людям, бажання й емоції, що можуть бути недоречні, я частіше:

а) приховую

б) задовольняю

в) ігнорую

г) спрямовую в прийнятне русло

44. Щоб підтримувати у формі своє тіло, я використовую природні методи самооздоровлення:

а) так, використовую

б) ні, я більше довіряю медицині

в) на це не завжди є час і можливості

г) моє тіло і так завжди у формі

45. У харчуванні я дотримуюся принципів:

а) часткового або повного вегетаріанства

б) принципу «смачного багато не буває»

в) принципу «корисно все, чого хочеться»

г) принципу економії

46. Плануючи події, зустрічі, розпорядок дня, я враховую особливості свого організму, темпераменту:

а) життя занадто складне, щоб усе врахувати

б) враховував би, якби знав

в) намагаюся, але не виходить

г) в основному, так

47. У повсякденному житті я приділяю час удосконаленню своїх фізичних можливостей:

а) ні, навіть не намагаюся

б) намагаюся, але не виходить

в) важко відповісти

г) так, намагаюся

48. З огляду на природні особливості кожного в моїй родині, я підтримую атмосферу гармонії та порозуміння:

а) це мені вдається

б) якщо чесно, то не дуже

в) такого завдання не ставлю

г) у моїй родині завжди гармонія та порозуміння

49. Здоровий спосіб життя для мене є нормою:

а) так

б) поки ще маю шкідливі звички

в) вітаю це в інших

г) вважаю, що це не принципово

Обробка результатів тестування

Обробку результатів тестування слід починати з визначення рівня відвертості. Для цього підрахуйте кількість розбіжностей між відповідями на запитання, наведені у таблиці 3.6. Кожна розбіжність дорівнює 1 балу.

Табл. 3.6

1в – 14а	15г – 19а
2в – 10б	17а – 31а

Потім додайте до отриманої суми кількість збігів у відповідях на запитання: 12в, 17в, 24г, 48г. Відвертість відповідей вважається недостатньою, якщо загальна кількість балів виявиться більше 4. Такий результат пояснюється навмисним небажанням відповідати відверто або неспроможністю в даний момент давати адекватні відповіді.

Для визначення потенціалу духовного розвитку скористайтеся таблицею 3.7. Підрахуйте суми збігів відповідей з виокремленою літерою у стовпчиках таблиці, оцінюючи кожен збіг у 1 бал. Потенціал духовного розвитку визначається шляхом складання отриманих показників за всіма підструктурами особистості. Результат оцінюється окремо для дорослих і підлітків, які не мають достатнього досвіду та можливостей самореалізації.

Шкала оцінки для дорослих: 38–49 балів — високий потенціал; 25–37 — середній; 12–24 — недостатній; до 12 балів — низький.

Шкала оцінки для підлітків: 25–37 балів — високий рівень; 12–24 — середній; до 12 балів — низький.

Табл. 3.7

Аркуш для відповідей

	Спілкув.	Спрямов.	Характер	Самосвід.	Досвід	Інтелект	Психофіз	
Гум.	1 а б в г	14 а б в г	15 а б в г	28 а б в г	29 а б в г	42 а б в г	43 а б в г	
Ест.	2 а б в г	13 а б в г	16 а б в г	27 а б в г	30 а б в г	41 а б в г	44 а б в г	
Екол.	3 а б в г	12 а б в г	17 а б в г	26 а б в г	31 а б в г	40 а б в г	45 а б в г	
Псп	4 а б в г	11 а б в г	18 а б в г	25 а б в г	32 а б в г	39 а б в г	46 а б в г	
Св	5 а б в г	10 а б в г	19 а б в г	24 а б в г	33 а б в г	38 а б в г	47 а б в г	
Ср	6 а б в г	9 а б в г	20 а б в г	23 а б в г	34 а б в г	37 а б в г	48 а б в г	
Відп	7 а б в г	8 а б в г	21 а б в г	22 а б в г	35 а б в г	36 а б в г	49 а б в г	
	$\Sigma_1 =$	$\Sigma_2 =$	$\Sigma_3 =$	$\Sigma_4 =$	$\Sigma_5 =$	$\Sigma_6 =$	$\Sigma_7 =$	$\Sigma =$

По вертикалі цінності: Гум. — гуманістичні; Ест. — естетичні; Екол. — екологічні; Псп — пізнання та самопізнання; Св — самовдосконалення; Ср — самореалізації. Відп. — відповідальність.

Для визначення перспективних напрямів подальшого духовного розвитку проаналізуйте за допомогою *таблиці 3.7* показники духовного потенціалу, що містяться в кожній з наведених підструктур особистості. Наближення до максимального показника (7 балів) свідчить про виразність духовного потенціалу в даній підструктурі. Низький потенціал свідчить про необхідність розвитку відповідної підструктури. Наприклад, низький потенціал у підструктурі «спілкування» свідчить про необхідність звернути увагу на коло спілкування, удосконалити форми духовного спілкування і т. д.

Для визначення домінант духовної ціннісної орієнтації особистості, користуючись таблицею 3.7, підрахуйте кількість збігів відповідей у кожному рядку (по горизонталі) і занесіть отриману суму в останній стовпчик таблиці. Найбільша кількість балів у рядку дорівнює 7 і свідчить про найвищий рівень орієнтації на дану групу цінностей.

Апробація методики здійснювалася у київській гімназії №153 ім. О. С. Пушкіна, Національному авіаційному університеті, Міжрегіональній академії управління персоналом, Центральному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів. Загалом в апробації методики брали участь 820 осіб віком від 14 до 60 років.

Виявлені показники духовного потенціалу особистості порівнювалися із показниками:

- 1) загальної спрямованості (методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса);
- 2) свідомості і відповідної ціннісної орієнтації (методика «Здійснення бажань»);
- 3) стилю спілкування (методика Томаса);
- 4) комунікативних та організаторських здібностей (методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських здібностей КОС-2);
- 5) характеру особистості (визначення акцентуацій характеру за методикою К. Леонгарда);
- 6) інтелектуального розвитку (вербальний тест Айзенка);
- 7) екстраверсії та нейротизму (опитувальник ЕРІ, тест Айзенка);
- 8) емпатії (опитувальник В. В. Бойко).

Діагностичні дані заносилися до таблиць за формою, поданою у додатку Б. Аналіз результатів дозволив виявити, що високий духовний потенціал у цілому суттєво позначається на розвитку особистості, зокрема:

1. У загальній спрямованості (на себе, на спілкування, на діло) переважає орієнтація на діло та спілкування. Це можна пояснити виявленою закономірністю про те, що життя високодуховної особистості являє собою акт служіння, здійснення місії. Тому спрямованість на себе не є в даному випадку характерною.

2. Високий духовний потенціал зумовлює спрямованість особистості на духовні цінності (5-й рівень за рис. 3.3). За даними тестування, не зафіксовано жодного випадку орієнтації на егоцентризм. Таким чином, шлях духовного розвитку — це шлях опанування людиною вищих психічних функцій, шлях від інстинктивної до високосвідомої поведінки.

3. Серед 5 стилів спілкування (співробітництво, суперництво, компроміс, уникнення та пристосування) переважає стиль співробітництва. Конфліктність, агресивність зменшуються зі зростанням духовності особистості. Це підтверджує, що рушійна сила духовного розвитку — прагнення особистості до єдності.

4. Виразної залежності між духовним потенціалом і комунікативними та організаторськими здібностями не виявлено. Очевидно, що духовний розвиток іноді потребує усамітнення людини, її відмежування від галасливості й метушні.

5. Не виявлено залежності між духовним потенціалом і наявністю акцентуацій характеру. Однак, за спостереженнями, високий рівень духовності відображався на посиленні прояву в поведінці таких рис, як доброзичливість, відкритість людям і світу.

6. Залежності між духовним потенціалом та інтелектуальними здібностями також не встановлено. Звідси можемо зробити висновок, що духовність не є прямим наслідком розвитку інтелекту. Підтвердженням цього є факт можливості егоцентризму у людей з високим інтелектуальним потенціалом.

7. Не виявлено залежності також між духовним потенціалом і екстраверсивністю особистості. Разом із цим встановлено, що рівень нейротизму, тобто емоційної нестабільності, зменшується з підвищенням духовного потенціалу особистості. Це, очевидно, пояснюється тим, що у духовно розвиненої особистості більшою мірою визначені пріоритети життя, смисли та цінності. Натомість будь-яка невизначеність сприяє підвищенню тривожності, нейротизму.

8. Підтверджено залежність між духовним потенціалом і емпатійністю особистості. Очевидно, реалізація у власному житті прагнення до єдності сприяє розвитку розуміння, співчуття, що є важливими складовими емпатії. Крім того, оскільки емпатія містить у собі і раціональні, і емоційні компоненти, які співвідносяться з діяльністю відповідно лівої та правої півкуль головного мозку людини, можемо зробити висновок про те, що духовний розвиток сприяє активізації обох півкуль головного мозку. Це засвідчує більш складну природу духовності, ніж окремі процеси мислення та емоційних реакцій.

У ході дослідження проаналізовано також характер залежності між відповідальністю та загальним показником духовного потенціалу особистості. У 79% респондентів виявлено, що зростання духовного потенціалу пов'язано зі зростанням відповідальності. Це підтверджує закономірність про те, що одним з важливих критеріїв духовного розвитку особистості є здатність до прийняття відповідальності (за себе, за ближніх, за людство взагалі).

Таким чином, аналіз експериментальних даних дозволяє зробити висновок, що всі встановлені відмінності, які відзначають високий духовний потенціал, відповідають, переважно, розвитку вищих психічних функцій людини. Психологічні механізми духовного розвитку криються у вишій природі людини, у спрямованості, самосвідомості особистості. Духовність людини є достовірним показником її еволюційної досконалості.

РОЗДІЛ IV

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

4.1. Принципи побудови системи психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку дітей та молоді в системі особистісно орієнтованої освіти

Духовне оновлення суспільства неможливе без відповідного оновлення освітньої галузі. «Духовна еліта не може з'явитися сама собою, але завжди є штучним утворенням» [183, с. 34]. Саме освіта здійснює провідний вплив на формування та розвиток особистісних здатностей, рис, здібностей майбутніх фахівців: учених, політиків, лікарів, економістів і т. д. Результати численних психолого-педагогічних досліджень доводять необхідність оновлення змісту шкільних підручників, методик викладання, однак без істотного оновлення принципів освітньої діяльності такі заходи нагадують мало перспективну спробу створення комп'ютера нового покоління на базі старих запчастин. Наприкінці 70-х років ХХ сторіччя ЮНЕСКО визнало стан світової системи освіти кризовим. Основною причиною цього явища є орієнтація освіти не на особистість учня, а на окремі показники розвитку його інтелектуальної сфери.

Така орієнтація не може бути визнана гуманістичною. На практиці вона призводить до неприпустимого збільшення інформаційного навантаження шкільних програм, зниження пізнавальної активності

дітей, погіршення їх здоров'я і, нарешті, ускладнення стосунків «батьки-діти».

«Будь-яке пізнання починається зі здивування» — ця відома фраза Аристотеля підказує, яким повинен бути навчальний матеріал. Але зацікавлення поволі згасає з появою буденності, одноманітності та примусовості.

Поступово ми звикаємо до абсурдної ситуації, коли батьки, стурбовані проблемою підготовки дитини до вступних іспитів у перший клас (!), наймають репетиторів, віддають малюка до підготовчої групи, а потім у початковій школі дитина протягом кількох років змушена вивчати вже відомий для неї навчальний матеріал.

До втрати пізнавальної мотивації школярів призводить і той факт, що успішність вступу до ВНЗ і подальша кар'єра випускника залежать, переважно, не від обсягу отриманих у школі знань, а від матеріальної спроможності батьків. До цього слід додати, що вже у старших класах підлітки, спілкуючись із дорослими, розуміють, що чимала частина шкільних знань (особливо, отриманих після 8 класу) їм у житті, скоріш за все, не знадобиться...

Доцільно поставити запитання: наскільки освітня система орієнтована на зміни? Об'єктивним критерієм діяльності школи і досі є показники участі дітей в олімпіадах і статистичні дані вступу випускників до ВНЗ. Навіть виховний процес вважається менш важливим, ніж збільшення інформаційної обізнаності дітей. Отже, проблема розвитку особистості учня залишається не розв'язною. Як наслідок, більшість школярів мають слабе здоров'я, не вміють керувати власними емоціями та почуттями. Інтелектуальний розвиток заохочується навіть при низькому рівні морального та духовного розвитку учнів. Ще багато століть тому Піфагор довів, що надання знань морально несформованій людині призводить до самознищення людства.

Стосовно вчителів, слід визнати, що їх особистісний розвиток у традиційній системі освіти до уваги взагалі не береться. Важливою вважається здатність будь-якою ціною донести навчальний матеріал до учнів. Однак вчитель, перш за все, являє собою взірць для наслідування, особливо привабливий для молодших школярів. Чи здатний він бути взірцем тривалий час в умовах величезного емоційного навантаження, під тягарем господарських проблем як шкільних, так і домашніх? Негативний вплив на особистісний розвиток педагогічних кадрів посилюється також відсутністю відповідних умов безпосередньо у навчальних закладах.

Основні відмінності між авторитарною та гуманістично орієнтованою освітою наведені у таблиці 4.1.

Табл. 4.1

Основні відмінності між принципами авторитарної та гуманістично орієнтованої освіти

Авторитарна освіта	Гуманістично спрямована освіта
Освіта — процес передачі знань, формування вмінь та навичок учня	Освіта — процес розвитку індивідуально-неповторної і в той же час гармонічно розвиненої особистості учня
Учень — об'єкт навчання, виховання та управлінської діяльності	Учень — суб'єкт самоосвіти, самопізнання та самовиховання
Роль учителя: інформаційна, виховна	Роль учителя: консультаційна, активізуюча процес самоосвіти й самовиховання учнів
Управлінська діяльність у навчальному закладі орієнтована на підвищення рівня успішності учнів та покращення їх поведінки	Управлінська діяльність орієнтована на забезпечення процесу особистісного розвитку учнів і педагогічного складу
Вступ абітурієнтів до ВНЗ здійснюється за результатами засвоєння інформаційного змісту певних шкільних предметів та здатності швидко відтворити навчальний матеріал на іспиті	Вступ до ВНЗ здійснюється на основі: 1) бажань та інтересів випускника; 2) професійної спрямованості старшокласника; 3) відповідності здібностей абітурієнта профілю ВНЗ та вимогам професії

Підкреслюючи необхідність духовного оновлення суспільства, академік І. А. Зязюн зазначає, що гуманітарна освіта — «чи не найосновніший і єдиний шлях поступового оздоровлення морального клімату країни. ...Можливо тоді прийде нове покоління політиків — не лише з капіталом, вченими ступенями і званнями, гарним знанням іноземної мови, але й з іншим духовним і душевним світом, що мислять не службово-інструментально, а в контексті цінностей і смислів людського життя й культури» [183, с. 41]. Процес гуманізації освіти може залишитися суто декларативним, якщо за допомогою конкретних психолого-педагогічних засобів не переорієнтувати діяльність школи з абстрактних показників на розвиток особистості учня і вчителя. Забезпечення процесу духовного зростання молоді вимагає розробки і впровадження в систему національної освіти певної психолого-педагогічної системи заходів. Ця система має ґрунтуватися на природних потребах і закономірностях духовного розвитку особистості, враховувати фактори, що впливають на духовне становлення молоді.

Серед основних соціально-психологічних факторів, що складають міцний фундамент духовного зростання дітей та підлітків, слід відокремити природні нахили, особливості сімейного виховання, засоби

народного фольклору (казки, оповідання, приказки), дитячі ігри, вплив перших учителів, авторитетних друзів або соціальних лідерів, а також статус духовності у соціумі (рис. 4.1). Як зазначає В. М. Хайруліна, «людина народжується двічі — фізично і духовно. Біля духовної колиски спочатку стоїть родина, а в шкільні роки поряд із сім'єю стає перший учитель, пізніше — учитель — наставник, педагогічний колектив, що словом, національною системою освіти прищеплюють душі дитини високі моральні цінності, якості, благородні почуття віри, любові, мудрості, компетентності, глибокої поваги до роду і народу, мови і культури, вирощують духовну культуру особистості» [445, с. 132].

Рис. 4.1. Соціально-психологічні фактори, що впливають на духовне становлення молоді

Розглянемо наведені фактори докладніше. Природні нахили являють собою унікальний зміст внутрішнього світу дитини. Вже з перших років життя ми можемо спостерігати різницю в активності дітей, їх темпераменті. Природні задатки поступово збагачуються соціальним досвідом і можуть розглядатися як сукупність певних передумов, що детермінують інтерес до внутрішнього світу, до процесу духовного зростання. Деякі діти виявляють інтерес до людей, гуманістичну та естетичну спрямованість. Ці характеристики мають бути виявлені та враховані як вихідні для подальшого розвитку дитини.

Надалі, сімейне виховання може становити сприятливе підґрунтя для проявлення цих особистісних характеристик. У перші роки життя дитини особистий приклад батьків являє для неї ідеальний взірець досконалості. Дитина наслідує ходу, інтонації голосу, певні дії дорослих. Сімейні цінності поступово засвоюються дитиною і стають її особистими цінностями. Виходячи з цього, батьківські збори, які подекуди перетворюються на перелік недоліків кожної дитини, слід проводити таким чином, щоб батьки, вчителі та діти відчували себе однією командою, яка прагне спільної мети й поважає цінності один одного.

Значну роль у формуванні духовного світу дитини відіграють засоби народного фольклору — казки, оповідання, приказки, в яких звеличується роль добра, краси, мудрості, пошуку істини. Так, казкові герої, які здійснюють героїчні подвиги, зустрічаються з небезпекою, навчаються мудрості або навчають інших, викликають у маленької дитини захоплення, прагнення до наслідування. Таким чином вступають у дію механізми емоційного закріплення, ідентифікації з героєм та ін. Аналізуючи змістове наповнення більшості мультиплікаційних та дитячих кінофільмів 70–80 років, ми можемо побачити чимало позитивних прикладів кіногероїв, які звеличують ідеали мудрості, потягу до знань. Опитування сучасних дошкільнят і учнів молодших класів показують, що найпопулярнішими героями для багатьох із них є Том і Джері, які намагаються нашкодити один одному. Натомість у навчальних закладах необхідно формувати відеотеки фільмів і програм духовної спрямованості, адже для багатьох дітей слухове сприйняття інформації не є провідним. Особливу увагу слід приділяти залученню дитини до пошуку шляхів розв'язання глобальних світових проблем людства, що сприятиме розвитку свідомості, планетарного мислення.

Важливе місце у духовному зростанні посідають дитячі ігри. У процесі гри дитина, немовби приміряючи різний одяг, вибирає та засвоює різні соціальні ролі, усвідомлює смисли взаємодії. Так, гра «доньки-матері» допомагає засвоїти зміст сімейних відносин, а гра «в школу» — формує схильність до засвоєння знань або навчання інших.

Досвід нашої співпраці з школою «Дивосвіт» для дітей 3–5 років (на базі Палацу творчості дітей і юнацтва Солом'янського р-ну м. Києва) показує, що витіснення живої гри комп'ютерною руйнівню позначається на дитячій психіці. Так, діти, які зранку грають у комп'ютерні ігри, відрізняються байдужістю до навколишнього світу, мають значні труднощі у спілкуванні. При виконанні елементарних завдань їм було важко зосередити увагу. Ці особливості зумовлені тим, що на екрані комп'ютера чи телевізора все яскраве, рухливе, а користувач комп'ютера є активним гравцем, співучасником гри. Він сам обирає правила, не спілкуючись, не радячись з іншими.

На противагу цьому зовнішній світ не завжди такий кольоровий і рухливий; опанування ним потребує зусиль. Доволі цікавою є й позиція батьків. Вони заохочують дитину до гри, реалізуючи через неї власні дитячі бажання, адже таких яскравих іграшок у їхньому дитинстві не було.

Як правило, стійкий дитячий інтерес до певної гри у майбутньому перетворюється на професійний. Зважаючи на це, необхідним є кваліфікований відбір «живих» ігор для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Провідні мотиви гри повинні бути пов'язані з духовними цінностями людства.

Не можна обминути й особливості навчання дитини та характер її зустрічі з першим вихователем, вчителем. Цієї зустрічі дитина чекає з нетерпінням, хвилюванням, а іноді — острахом. Слова першого вчителя мають величезний вплив (іноді більший, ніж слова батьків), а його образ та ім'я, найчастіше, залишаються в пам'яті на все життя. Природно, що цей образ може у подальшому зумовлювати прагнення до самопізнання, самовдосконалення та самореалізації. У зв'язку з цим надзвичайні вимоги висуваються, насамперед, до відбору, а вже потім — до підготовки вчителів початкової школи. Неприпустимою є практика зарахування абітурієнтів до педагогічних ВНЗ без урахування їх придатності для роботи з дітьми. Високий рівень духовності має стати важливою складовою професіограми сучасного педагога. Саме такий вчитель здатний створювати й підтримувати в класі психологічну атмосферу доброзичливості, творчості.

Значний вплив на духовне становлення та ціннісну орієнтацію юнака чи дівчини мають також авторитетні друзі або соціальні лідери. У спілкуванні з ними молоді люди утверджуються у власних поглядах, цінностях або змінюють свою точку зору, вподобання. Соціальна мотивація може бути дієвим засобом активізації особистісного розвитку молоді. У старших класах слід створювати умови для творчої та духовної самореалізації учнів через їх участь у колективних корисних справах, соціально значущих проектах.

При побудові психолого-педагогічної технології духовного зростання молоді слід також враховувати статус духовності у соціумі. Високий статус особистісного і, зокрема, духовного розвитку є показником психологічного здоров'я нації, свідченням високих моральних якостей громадян у суспільстві. Навпаки, наявність «подвійної моралі» призводить до формування у молоді цинічного ставлення до здобутків батьків і людства в цілому, до відсутності мотивації духовного розвитку. Таким чином, соціально-психологічні передумови духовного становлення особистості мають у своїй основі індивідуальні властивості дитини та формуються протягом її подальшого життя, зазнаючи впливу багатьох факторів.

З урахуванням наведеного матеріалу було розроблено авторську психолого-педагогічну систему, яка поєднує у собі сучасні засоби, спрямовані на активізацію та підтримку духовного зростання молоді.

До її загальних характеристик слід віднести:

- духовну та соціальну спрямованість;
- неперервність та наступність;
- особистісну орієнтованість;
- врахування вікових потреб розвитку особистості.

Духовна та соціальна спрямованість забезпечується завдяки підпорядкуванню мети і завдань розвитку духовного потенціалу учнів,

орієнтації психолого-педагогічних засобів на систему духовних цінностей, використанню виявлених психологічних закономірностей і механізмів духовного зростання молоді.

Принципи неперервності та наступності реалізуються через послідовність і взаємозв'язок запроваджених спецкурсів, методик і методів впливу, починаючи з сімейного виховання новонародженої дитини і впродовж її навчання у закладах шкільної та вищої професійної освіти.

Особистісна орієнтованість досягається завдяки використанню в основі розробки психодіагностичних та психорозвивальних методів теоретичної моделі особистості (розробленої В. В. Рибалкою) та авторської моделі високодуховної особистості (*додаток А*).

Врахування вікових потреб розвитку особистості здійснюється на основі виявлених функціональних зв'язків між різними періодами особистісного зростання (розділ 2.1). Вікові потреби конкретизовано з огляду на можливості їх врахування в сімейному вихованні та закладах освіти (*табл. 4.2*).

Слід зазначити, що конкретизація вікових потреб розвитку особистості, подана у таблиці, не є абсолютною та незмінною, а має розглядатися як загальна тенденція розвитку, що не виключає індивідуальних особливостей кожної дитини.

Блок-схему розробленої системи психолого-педагогічного забезпечення духовного зростання молоді подано на *рис. 4.2*. До її складу увійшли засоби психологічної діагностики, психологічної просвіти, психокорекційні та психорозвивальні методики тощо.

Зокрема, для забезпечення сприятливих умов формування духовності дитини в сім'ї батькам і вихователям пропонуються психологічні поради, розподілені для дітей різного віку, адже кожний віковий період розвитку має своє головне призначення (розділ 4.2).

Дітям дошкільного віку адресовано комплекс духовно орієнтованих занять «Запроси друзів» (розділ 4.3), в яких активно використовуються вищі надбання народної мудрості, закодовані у змісті казок, духовно спрямованих ігор, оповідань. Спецкурс «Гармонія», призначений для учнів початкової школи, допоможе дітям довідатися про закони внутрішнього світу, пізнати власні нахили та потреби (розділ 4.4).

Для формування духовного світу учнів 4–5 класів у процесі психологічної просвіти розроблений спецкурс «12 шляхів духовності». У ході його вивчення учні засвоюють уроки духовної історії людства через ознайомлення з величними образами та духовним шляхом людей-творців, кожен з яких був носієм духовності. Знайомство з героїчним і цікавим життям таких постатей, як Піфагор, Платон, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, Мати Тереза та ін.

розкриває можливості та надає зразки духовного самовдосконалення. Емоційна насиченість курсу зумовлює активізацію механізмів наслідування та ідентифікації з визначними особистостями.

Беручи до уваги потреби 6–7-класників у спілкуванні, їх підвищений інтерес до однолітків, учні залучаються до участі в комунікативному тренінгу на основі методики «Перетворення». Ця методика створює можливості для залучення до процесу постійного самовдосконалення усього учнівського колективу школи. У ході впровадження методики в колективі створюються психологічні умови, сприятливі для децентрації, розвитку емпатії учнів. За допомогою спеціальної анкети учні визначають найбільш цінну та необхідну особистісну якість як для власного самовдосконалення, так і для своїх товаришів по навчанню. Надалі, необхідні особистісні якості знаходять відображення у змодельованих учнями ситуаціях самопрояву та відпрацьовуються в ігровій формі.

Провідною ознакою методики є можливість забезпечити системність і безперервність активізації саморозвитку учнів (розділ 4.5).

Активізації творчого та духовного потенціалу учнів 8–9 класів у процесі розвитку професійної орієнтації сприяє використання методики проведення школярами творчих авторських уроків. Мрії школярів про майбутню професію поєднуються з пошуком у минулому та сучасному цікавої особистості, яка зробила творчий внесок у скарбницю людства. На авторських уроках учні аналізують життєвий шлях творців і винахідників, розглядають умови досягнення професійної майстерності.

Для учнів 10–11 класів, а також студентської молоді надзвичайно актуальними постають проблеми життєвих виборів, кожен із яких вимагає прийняття відповідальності. Вибір життєвої мети, вибір друзів, своєї половини — ці та інші теми покладено в основу спецкурсу «Життєві вибори». Програма курсу враховує потреби молоді в науковому пізнанні світу, сприяє усвідомленню єдності Людини і Всесвіту.

Для надання школярам і студентам можливості збагачення та реалізації духовного досвіду, розвитку відповідальності учнів і студентів необхідно залучати молодь до духовно орієнтованої соціально корисної діяльності. Зважаючи на це, розроблено та апробовано методику підготовки й проведення спеціальних проектів духовної самореалізації учнівської молоді. Як приклад наводяться розробка та апробація проектів духовної допомоги школярів вихованцям дитячого притулку; творчого літературного проекту, проектів «Зустріч поколінь» і «Психологічна просвіта».

Табл. 4.2
Домінантні вікові потреби розвитку особистості, можливі засоби їх врахування та наслідки ігнорування в сім'ї та системі освіти

Вік	Природна функція, потреба	Можливі засоби врахування	Типові наслідки ігнорування
Ембріональний період	Фіксація емоційно-почуттєвого стану матері	Створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї, насиченість стіничними емоціями, саногенне мислення батьків	Нестача в дитини емоційних сил у критичних ситуаціях, низька здатність до подолання життєвих труднощів у подальшому житті
Період до 3 років	Засвоєння дитиною способів поведінки, спілкування та цінностей батьків, дорослих	Підтримка атмосфери взаємодопомоги, взаємної поваги у сім'ї, створення умов самореалізації дитини через допомогу іншим	Стиль самоствердження переривається дитиною і надалі домінує у спілкуванні та при створенні власної сім'ї. Час активного прояву – 21–23 роки
Період 3–5 років	Засвоєння та реалізація у грі глибинних смислів і цінностей життя	Естетичне виховання, залучення дитини до гри, що активізує гуманістичні прагнення (ідеали дружби, любові, взаємодопомоги). Використання казок, пісень	Нерозуміння сенсу життя, суб'єктивна відсутність перспектив розвитку, потяг до наркотиків, самогубства (критичний період – близько 19 років)
Період 5–7 років	Засвоєння поваги до батьків через виконання їх волі	Використання фізичної праці як засобу формування вольових якостей за умов розуміння дитиною її мети. Естетичне виховання	Відсутність поваги до батьків, слабка сила волі, нездатність до виконання роботи, що не пов'язана зі схильностями, природними здібностями
Період 7–10 років	Потяг до знань, активізація розумових здібностей	Збереження природної дитячої радості, інтересу до навчання. Поєднання знань про зовнішнє та внутрішнє	Послаблення інтересу до навчання у старших класах. Нездатність розуміти себе та інших
Період 10–12 років	Активізація творчих здібностей, засвоєння трудової дії, фізичне становлення	Створення умов для вибору напрямів розвитку (гуртки, секції). Засвоєння моральних принципів співіснування людства	Незнання власних особливостей, необ'єктивна самооцінка, відсутність позитивної ціннісної орієнтації
Період 12–14 років	Апробація отриманого досвіду у вчинках, падіння авторитету батьків та підвищення авторитету друзів	Зменшення обсягу навчальної програми, розвиток творчого мислення, емоційної культури, тренінг комунікативних здібностей	Підвищення конфліктності з батьками, вчителями, пошук можливостей самоствердження за межами школи, сім'ї. Нерозуміння власної природи
Період 14–17 років	Перерозподіл мислення від практично-дієвого та образного до абстрактного, потреба в профорієнтації	Поступове збільшення навантаження. Введення психологічних курсів самовдосконалення, створення умов для професійного самовизначення	Розвиток комплексу неповноцінності, посилення тенденції відмежування від батьків, вчителів, невизначеність професійних інтересів
Період 17–19 років	Підвищення рівня самоаналізу, професійне самовизначення та самореалізація	Надання можливості самореалізації, допомоги потребуючим, участь у творчих соціально-корисних проектах	Розвиток інтелектуальної сфери за рахунок духовної, схильність до суїциду, протиправних дій
Період 19–21 рік	Усвідомлення дорослості, пошук своєї половини	Створення умов, сприятливих для прояву самостійності, прийняття відповідальності	Психологічна залежність від батьків, відсутність самостійності як перешкода для особистісного розвитку

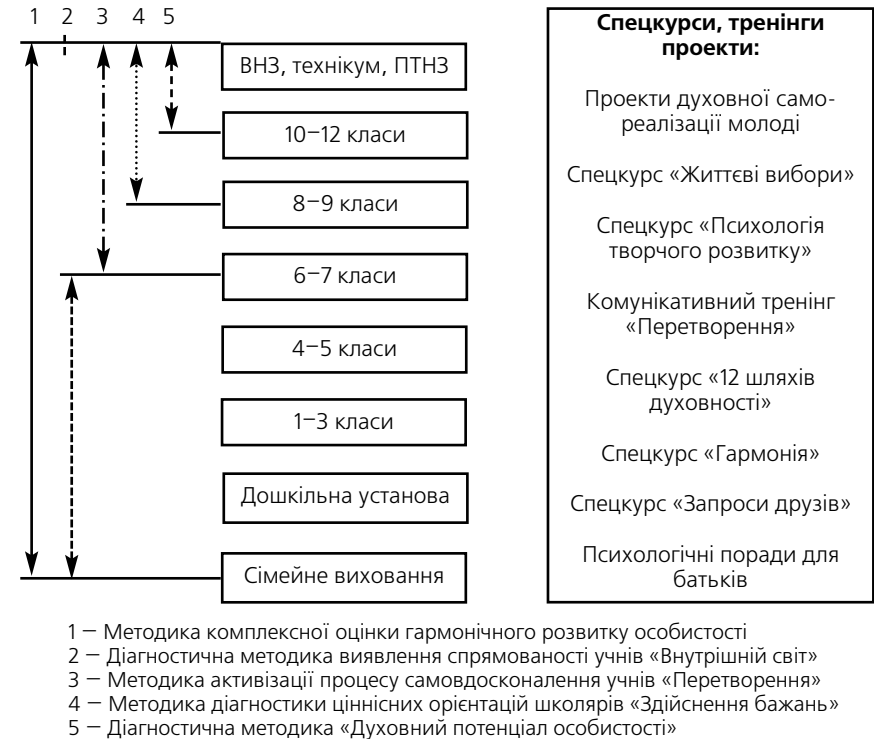

Рис. 4.2. Система психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку учнівської молоді

До складу системи психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку молоді включено також методику комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості (розділ 3.4), діагностичні методики «Внутрішній світ» (розділ 3.2), «Здійснення бажань» (розділ 3.3) та «Духовний потенціал особистості» (розділ 3.5).

У цілому впровадження системи дає можливість здійснювати процес духовного розвитку молоді за трьохрівневою моделлю (рис. 4.3).

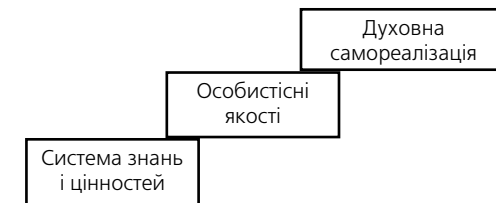

Рис. 4.3. Трьохрівнева модель процесу забезпечення духовного розвитку учнівської молоді

На першому рівні відбувається оволодіння певною системою цінностей та знань духовної спрямованості. Це досягається через використання духовно орієнтованих спецкурсів, знайомство з видатними особистостями, які змогли реалізувати свій духовний потенціал на користь людям.

Другий рівень забезпечує формування якостей високодуховної особистості. Формування цих якостей досягається завдяки використанню психологічних тренінгів, рольових ігор і спеціально призначених методик. Такий підхід є ефективним, але не достатнім. Досвід показує, що якості особистості, не закріплені в умовах суспільно значущої діяльності, є нестійкими, а їх прояв — тимчасовим. У даному разі необхідним є залучення учнів до спеціально організованої, духовно орієнтованої творчої діяльності.

Третій рівень моделі включає до свого складу психолого-педагогічні заходи, що забезпечують духовну самореалізацію молоді. Мова йде про розробку та впровадження спеціальних творчих особистісних проєктів духовного спрямування, участь у яких дає змогу залучитися до суспільно корисної діяльності. Розробка таких проєктів має здійснюватися за участю самих учнів, враховувати їх потреби, бажання, інтереси та цінності. Тобто з відносно пасивного спостерігача, споживача наданої інформації та чужого досвіду учень поступово перетворюється на соціально активну, творчу особистість, яка через самовдосконалення прагне змінити світ на краще.

Таким чином, отримані експериментальні дані щодо психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості покладено в основу розробки психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу, що поєднує в собі систему сучасних засобів, спрямованих на активізацію та підтримку духовного зростання молоді.

4.2. Створення психологічних умов для духовного зростання дитини в сім'ї

Про важливість перших років життя дитини для подальшого розвитку її особистості відомо, мабуть, всім батькам. Однак результати сімейного виховання дітей різні. Сучасним батькам, здебільшого, бракує часу на читання ґрунтовної наукової літератури. У свою чергу, для вихователів, класних керівників і психологів надзвичайно важливо донести до батьків основні рекомендації щодо розвитку особистості дитини. Особливо це стосується духовного розвитку. З урахуванням означеного, розроблено психологічні поради, що адресуються широкій аудиторії читачів: батькам, бабусям і дідусям, вихователям,

вчителям і психологам. Врахування порад допоможе психологічно зважено створювати умови, сприятливі для духовного зростання дитини, уникнути типових помилок у вихованні.

Оскільки кожен віковий період розвитку має своє головне призначення, психологічні поради розподілені для дітей за віковим принципом: виховання до народження, від народження до трьох років, від трьох до семи і т. д. Хоча розвиток особистості триває все життя, термін «виховання» після 12 років втрачає своє значення, поступаючись самовихованню або перевихованню.

ВИХОВАННЯ ДО НАРОДЖЕННЯ

1. Добре, якщо процес появи та народження дитини буде не випадковою, а усвідомленою подією для Вас і Вашої половини.

2. Корисно встановити контакт із дитиною до її народження. Ви можете читати малюку казки, співати пісні. Після народження дитина з радістю впізнає Ваш голос.

3. Під час вагітності краще оточити майбутню маму піднесеною музикою, прекрасними картинками, творами мистецтва. Життєві сили, необхідні дитині в майбутньому, закладаються саме в цей час через почуття й емоції мами.

4. Спробуйте зробити хоча б маленьку весільну подорож, змінити спосіб життя — це допоможе наповнити внутрішній світ майбутньої матері новими позитивними враженнями.

5. Не налаштовуйтеся заздалегідь на те, що у Вас буде саме хлопчик або дівчинка. Якщо народиться дитина іншої статі, вона може підсвідомо відчуття свою небажаність у Вашій сім'ї. Розумніше радіти тому, хто у Вас є.

6. У момент народження дитини батько, за можливістю, повинен перебувати поруч. Добре, якщо перші тижні дитина не розлучається з мамою, адже стук материнського серця є для малюка сигналом, що все добре.

7. З народженням кожен з нас втрачає Єдність і Гармонію з організмом матері. Тому дитині дуже потрібна Єдність у Вашій сім'ї.

8. Ім'я новонародженому краще обрати залежно від символічного значення і тих якостей, які необхідні дитині. Докладіть до цього зусиль самі, або зверніться до спеціаліста, адже ім'я — це на все життя.

ВІД НАРОДЖЕННЯ — ДО ТРЬОХ РОКІВ

1. Щоб жити серед людей, дитина навчається спілкуванню у Вас. Стиль спілкування батьків може будуватися за принципом співробітництва, взаємопідтримки або суперництва. Засвоєний від Вас стиль спілкування дитина буде використовувати надалі при побудові власної сім'ї.

2. Якщо Ви хочете, щоб дитина виросла працездатною і гармонійно розвиненою, предмети користування у її кімнаті (телевізор, м'які меблі) слід доповнити предметами розвитку і творчості, такими як:

- конструктори, пластилін, олівці, фарби;
- музичні інструменти;
- спортивне знаряддя;
- безпечні робочі інструменти.

3. З перших років життя доцільно привчити дитину до найкращих зразків поезії, музики, живопису. Тоді вона зможе знаходити і цінувати прекрасне в предметах, природі, людських стосунках.

4. Говорячи слово «не можна», відразу ж пояснюйте дитині — чому не можна, інакше замість розуміння Ви розів'єте сліпу слухняність. Щоб не програмувати невдачі, замість «Зараз упадеш» краще казати «Можеш упасти».

5. Дитина повинна розуміти й визнавати справедливість Вашого покарання. Поставити дитину до кутка краще, ніж покарати її фізично. Кут «обмежує», врівноважує неспокійні думки та емоційний стан дитини, допомагає зосередженню.

6. Організм малюка — це частина природи, не зіпсована умовами цивілізації. Він ще не розучився відчувати, що і коли потрібно їсти. Слова батьків «Час снідати!» або «Доїж цей шматочок!» можуть порушити природне почуття міри.

7. Один-два рази на тиждень виїжджайте з дитиною за місто. Близькість до природи розвиває потребу в близькості до людей. Помічено, що близькі стосунки з батьками у перші 3 роки зумовлюють теплі взаємини і в майбутньому.

8. Намагайтеся не повторювати дитині: «Який ти неухайний (неохайний, лінивий!)», інакше Ви переконаєте в цьому і дитину, і себе. Кажіть краще: «Ти такий уважний, а цього не помітив!», «Ти такий охайний, чому ж сорочка в супі?», «Ти дуже працьовитий, так доведи розпочате до кінця!» Утверджуйте позитивне кожного дня.

ВИХОВАННЯ ВІД ТРЬОХ ДО П'ЯТИ

1. Намагайтеся пояснити дитині сенс життя людини, людства, рослин і тварин. Це допоможе їй завжди розуміти головне.

2. Якщо дитина постійно бачить Вас біля телевізора або на дивані, Ваші слова про інші смисли життя залишаться для неї лише словами. Наочний приклад батьків — головний засіб виховання.

3. У Вашій оселі має бути той, за ким дитина могла б доглядати, хто потребував би її турботи. Це може бути квітка або рибки — головне, щоб малюк звик відчувати відповідальність та задоволення, допомагаючи іншим.

4. Краще не казати «Ти все зламаєш (порвеш, зіпсуєш)». Дитина вірить кожному слову дорослих. Не настроюйте її на руйнацію. Дитина ламає іграшки не тому, що хоче зробити шкоду, а тому, що повинна дізнатися, як вони зроблені. Навчайте дитину створювати — і їй буде нецікаво руйнувати.

5. Щоночі, коли дитина засинає, вона вирушає в небезпечну подорож до країни снів, де Вас може не бути поруч. Підтримайте її перед сном добрими словами, щоб ранком вона прокинулася з гарним настроєм.

6. Краще не починати ранок словами: «Швидше, ми запізнюємося у дитячий садок!!!». Запитайте, перш за все, що малюку снилося. Коли Ви привели дитину в садок — похваліть її самостійність, підкресліть корисність спілкування з дітьми, нагадайте, що всі її тут люблять і чекають.

7. Якщо дитина не слухається батьків із першого разу, це ще не означає, що вона погано вихована. Іноді їй потрібен час, щоб зрозуміти Ваше прохання, іноді вона вчиться, як треба поводитися, коли не будуть слухатися її.

8. Намагайтеся рідше користуватися фразою «Я зайнятий». Краще перевести увагу дитини на справу, яка не потребує Вашої участі.

9. Вивчення окремих літер, як правило, не дає довготривалого результату до того, як дитина навчиться складати їх у складі. Найкраще в цей період спрямувати зусилля на формування духовності, позитивних рис характеру.

ВІД П'ЯТИ ДО СЕМИ

1. Це найбільш сприятливий час для формування волі. Не втрачайте його: привчіть дитину доводити до кінця будь-які справи і одержувати від цього задоволення.

2. Щоб дитина почувала себе потрібною у сім'ї, частіше просіть її зробити щось корисне для всіх, нагадуйте про надзвичайну важливість її домашніх обов'язків.

3. Від народження діти мають величезну рухову енергію, працездатність. Не обмежуйте діяльність дитини заборонами, а спрямовуйте її на самопізнання, творчість. Якщо дитина має робочі інструменти, конструктори, засоби розвитку, тоді з самого ранку вона буде зайнята творенням, а не руйнацією.

4. Яскраві комп'ютерні та мультиплікаційні персонажі видаються дитині більш привабливими, ніж письмові зошити і книжки. Бережіть дитину від навалу комп'ютерної та телевізійної продукції, щоб уникнути проблем з навчанням у школі.

5. При підготовці до школи дитина має знати, для чого треба навчатися читати, писати і рахувати. Якщо мета тимчасова (гарні

оцінки, схвалення батьків) — бажання дитини будуть також нетривалі. Якщо мета довгострокова (мудрість, досконалість, досягнення життєвої мети, допомога собі та іншим) — бажання перетворюються на життєві прагнення.

6. Розкажіть Вашому вихованцю про те, що бажаннями можна й необхідно керувати. Підійть до іграшкового магазину і потренуйтеся разом «хотіти і не хотіти» — ці навички допоможуть дитині бути внутрішньо вільною.

7. Привчіть дитину до того, що важке може бути цікавим. Це допоможе їй не боятися труднощів. Ставте малюку якнайбільше запитань. Готові відповіді вбивають прагнення до пізнання.

8. Важливо, щоб дитина набувала досвіду як колективної роботи, так і самостійної діяльності. Не бійтеся залишати її на якийсь час одну без указівок та інструкцій.

ВІД СЕМИ ДО ДЕСЯТИ

1. Семиріччя — це пора активного розвитку навчальних здібностей. Обираючи навчальний заклад, зверніть увагу на першу вчительку, адже саме вона стане дитині зразком для наслідування. Від привабливості її особистості залежатиме бажання дитини йти ранком до школи та виконувати навчальні завдання.

2. Чим більше радості принесуть дитини перші роки навчання в школі, тим вищими будуть її навчальні здібності у старших класах. Віддалене місцезнаходження школи від будинку, виснажливі поїздки в транспорті негативно позначаються на емоційному стані дитини.

3. Шкільні оцінки є засобом зовнішньої мотивації, що буде корисною лише в поєднанні із внутрішньою (прагненням до знань). Спроби стимулювати навчання за допомогою грошей або подарунків призводять до втрати дитиною пізнавальних інтересів.

4. Навчальні вимоги до дитини мають будуватися з урахуванням типу її темпераменту. Холерик прочитає текст набагато швидше, ніж флегматик, але зробить при цьому більше помилок. Нерозумно вимагати від флегматика чи меланхоліка швидкого виконання домашніх завдань: від штучного прискорення або уповільнення внутрішнього ритму організм людини захищається за допомогою характерних типологічних хвороб.

5. Щоб перевірити, наскільки сімейне виховання сприяє гармонічному розвитку дитини, скористайтеся методикою «Внутрішній світ» (розділ 3.2). Для цього запропонуйте дитині самостійно заповнити частину 1 поданої анкети. Самі ж заповніть частину 2. Порівнюючи відповіді, знайдіть слабкі, «порожні» місця сімейного виховання та спробуйте найближчим часом виправити становище.

6. У Вашої дитини є певне коло друзів — однолітків та дорослих. Не нав'язуйте своїх поглядів, але створюйте ситуації спілкування з цікавими особистостями, які можуть бути гідним прикладом для дитини. Недаремно батько А. Ейнштейна наймав людину, яка уважно вислуховувала всі ідеї майбутнього генія. Бажано користуватися послугами психолога, не чекаючи виникнення проблем.

ВИХОВАННЯ ВІД ДЕСЯТИ ДО ДВАНАДЦЯТИ

1. Вітаємо! Ваша дитина вступає в період активізації особистісних здібностей, фізичного та статевого становлення. Мудра і тактовна підтримка з боку батьків може полягати у приділенні достатньої уваги гармонійному розвитку фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної сфери життєдіяльності дитини.

2. Потреба в пізнанні себе, своїх здібностей зумовлює підвищення інтересу дитини до різноманітних гуртків, клубів, спортивних секцій. Підтримуйте будь-який позитивний вибір дитини, розпитуйте про її досвід, успіхи та перемоги.

3. Якщо дитина дуже швидко змінює свої вподобання — не критикуйте її рішення. Доцільніше домовитися про певний мінімальний термін занять у гуртку, який може становити 1–2 місяці. Це сприятиме розвитку відповідальності особистості.

4. Творчі здібності дитини не завжди можуть реалізовуватися в умовах шкільного навчання. Саме тому багато геніальних людей у дитинстві вчилися на «3». Незважаючи на рівень успішності Вашого сина чи доньки, підтримуйте в дитині щонайменше 3 переконання:

- у тому, що вона є гідною, відповідальною людиною;
- у тому, що вона має індивідуальні здібності й таланти;
- у тому, що з часом вона стане справжнім професіоналом.

5. Період 12-річчя часто називають критичним у стосунках «батьки-діти». Потреба розвитку особистості вимагає апробації засвоєного досвіду, знань і цінностей у самостійному житті. Дитина перестає бути «слухняною». Не домінують над нею, але й не відштовхуйте від себе — тримайтеся «золотої середини». З роками Ви отримаєте за це вдячність.

6. Батькам необхідно підготуватися до того, що з кожним роком вплив сімейного виховання на дитину зменшуватиметься. Повчальні бесіди і настанови мають поступитися місцем опосередкованому підходу, який можна здійснювати через фактори соціально-психологічного впливу на дитину, подані у II частині методики «Внутрішній світ» (розділ 3.2).

4.3. Використання засобів народного фольклору в ході духовно орієнтованих занять із дошкільнятами

Діти дошкільного віку в більшості сприйнятливі для спілкування за духовною тематикою. Відсутність духовного впливу на дитину в цьому віці іноді неможливо компенсувати у подальшому. Зважаючи на це, у співавторстві з Л. В. Помиткіною було розроблено тематичний план і програму занять за назвою «Запроси друзів», яка використовувалася в закладах дошкільної освіти для дітей 4–6 років.

Програма «Запроси друзів»

Пояснювальна записка

Актуальність програми зумовлена необхідністю повноцінного формування духовного світу дітей. У ході занять діти «запрошують» у свій внутрішній світ друзів — найкращі якості, які допомагають людині у житті. Ці друзі приходять до них із казок, оповідань, відомих мультфільмів, що тематично підібрані до кожного заняття.

Казка в даному разі виступає засобом пізнання дитиною як навколишнього, так і свого внутрішнього світу. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина наслідує його поведінку, засоби спілкування.

Оскільки ефективне засвоєння цінностей відбувається на емоційній основі, у ході занять використовуються елементи театральної педагогіки, психогімнастики, духовно орієнтовані ігри, малювання, ліплення, аплікація, співи.

У цілому, заняття привчають дітей отримувати природну радість від процесу самопізнання, створюють сприятливі умови для формування і гармонічного розвитку особистості дитини, активізують прагнення до знань, творчості, допомагають створенню позитивної психологічної атмосфери у колективі.

Програма занять розрахована на 1 рік. Тематичний план орієнтований на 40 годин занять (по 1 годині двічі на тиждень).

Апробація програми здійснювалася у київських закладах дошкільної освіти №№164 («Буратіно»), 208, 624 та отримала позитивні відгуки вихователів і батьків. Заняття сприяли покращенню настрою дітей, підвищували мотивацію до взаємодії, духовного спілкування.

ПЛАН ТЕМАТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

за програмою «Запроси друзів»

1. Вступне заняття. Знайомство (1 година)
2. Дружелюбність (1 година)
3. Сердечність (1 година)
4. Щедрість (1 година)
5. Доброта. Скромність (2 години)

6. Тактовність. Ввічливість (2 година)
7. Розсудливість (1 година)
8. Пунктуальність (1 година)
9. Чесність (1 година)
10. Мудрість (1 година)
11. Здатність до співчуття (1 година)
12. Вміння поступатися (1 година)
13. Сміливість. Рішучість (2 години)
14. Терпеливість. Вміння завершувати розпочате (2 години)
15. Віра в себе (1 година)
16. Наявність власної думки (1 година)
17. Спостережливість (1 година)
18. Цілеспрямованість. Відповідальність (2 години)
19. Фізична сила (1 година)
20. Великодушність. Віра і надія (2 години)
21. Вміння розуміти інших (1 година)
22. Турбота про інших. Щирість (2 години)
23. Потяг до знань (1 година)
24. Стриманість. Поміркованість (2 години)
25. Надійність. Вірність (2 години)
26. Любов до праці (1 година)
27. Охайність. Бережливість (2 години)
28. Правдивість. Відвертість (1 години)
29. Підсумкове заняття (1 година)

Загалом: 40 годин

ПРОГРАМА

1. Вступне заняття

Знайомство з друзями — позитивними якостями, що притаманні гармонійно розвиненій людині. Шлях до краси і добра через чудовий світ казки.

2. Дружелюбність

Вияв гостинності та дружелюбності маленької дівчинки та її друзів в оповіданні «Добра господиня» (14) *.

Пригоди метеликів у оповіданні «Три метелики» (12, с. 272).

Тематична аплікація.

3. Сердечність

Образ матері в оповіданні «Материнське щастя» (7, с. 109).

Гра з елементами театру.

4. Щедрість

Оповідання «Дев'ятеро» (12, с. 276).

Гра з елементами театру.

5. Доброта. Скромність

Ціна доброти. Казка «Сіра Зірочка» (6). Тематичне малювання.

* Тут і далі у круглих дужках подано номер джерела у списку літератури до програми.

6. Тактовність

Таємниця сивого дідуся у казці «Чарівне слово» (16).

Тематична гра.

7. Розсудливість

Розсудливість, сміливість та врівноваженість маленької Даринки в оповіданні «Серебряное копытце» (1).

Тематичне малювання.

8. Пунктуальність

Що таке пунктуальність? Пошук якості у героїв різних казок.

Тематична гра.

9. Чесність

Пригоди Незнайки у Сонячному місті (3).

Ліплення.

10. Мудрість

Гра «Мудра порада». Казка «Хлопчик і зла ведмедиця» (9, с. 138).

Гра з елементами психогімнастики.

11. Здатність до співчуття

Ставлення хлопчика до живої природи у казці «Дитя з Віфлеєму» (8).

Тематичне малювання.

12. Вміння поступатися

Оповідання про грубого та гордого воїна, який зумів визнати перемогу маленького хлопчика (4).

Психогімнастика.

13. Сміливість. Рішучість

Прояв співчуття у хлопчика, який хотів допомогти бідним людям в оповіданні «У Храмі» (8).

Елементи психогімнастики.

14. Терпеливість. Вміння завершувати розпочате

Як принц Готфрід відшукав чарівну квітку (4).

Ліплення.

15. Віра в себе

Незвичайні пригоди хлопчика Майтреї у відеофільмі «Нескінченна історія» (5).

Тематична аплікація.

16. Наявність своєї думки

Прояв якості у героїв країни Фантазії. Порятунок країни від пустоти (5).

Елементи театру.

17. Спостережливість

Значення спостережливості у житті людини. Вміння бачити найкраще.

Гра «Хороша якість» (9, с. 208).

18. Цілеспрямованість. Відповідальність

Знайомство з дівчинкою Елізою, яка врятувала своїх братів. Казка «Дикі лебеді» (2).

Тематичне малювання.

19. Фізична сила

Незвичайне народження Геракла. Його дванадцять подвигів.

Тематична гра (11).

20. Великодушність. Віра і надія

Оповідання «Хустина святої Вероніки». Великодушність Фаустини, няні імператора (8).

Тематичні пісні.

21. Вміння розуміти інших

Розповідь про долю польового жайворонка та ромашки, які опинилися в руках двох хлопчиків (казка «Ромашка») (2, с. 116).

Тематична аплікація.

22. Турбота про інших. Щирість

Оповідання «Намисто з чотирма променями» (17, с. 116).

Тематичне малювання.

23. Потяг до знань

Подорож допитливого струмочка в оповіданні «Камінь і струмок» (17, с. 258).

Тематична гра.

24. Стриманість. Поміркованість

Небезпечний політ Фаетона у стародавньому міфі (11).

Тематична гра.

25. Надійність. Вірність

Подорож Блакитної Стріли. Незвичайні пригоди її пасажирів (16).

Гра з елементами театру.

26. Любов до праці

Прояв працелюбності у казці «Дідова дочка і бабина дочка» (12, с. 111).

Ліплення.

27. Охайність. Бережливість

Пригоди казкових героїв К. Чуковського.

Тематична гра.

28. Правдивість. Відвертість

Особливості спілкування героїв в оповіданні «Летючий собака» (10).

Тематична гра.

29. Підсумкове заняття**Література до програми**

1. **Бажов П. П.** Малахитовая шкатулка. — М.: Правда, 1980.
2. **Ганс Христиан Андерсен.** Сказки и истории. — Кишинев: Изд-во «ЛУМИНА», 1975.

3. **Горяева И. А.** Первые шаги в мире искусства: Из опыта работы: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1991. — 159 с.
4. **Гурская Г.** О принце Готфриде — рыцаре рождественской звезды. — Одесса: Изд-во «Два Слона», 1994.
5. **Енде М.** Бесконечная книга. Сказочная повесть. — М.: Знаменитая книга, 1993.
6. **Заходер Б.** Серая Звездочка: Сказка. — М.: Изд-во «Детская литература», 1972.
7. **Карпенко З. С.** Психотехніка у вихованні дитини. — К.: НПЦ Перспектива, 1996.
8. **Лагерлеф С.** Сказания о Христе. — М.: Изд-во МГУ, 1990.
9. **Лопатина А., Скребцова М.** Книга для занятий по духовному воспитанию, 1995. — 581 с.
10. **Медведев В.** Летающая собака: Рассказ. — К.: Муза, 1994.
11. **Мифы древней Греции.** — К.: Муза, 1993.
12. **Молода Україна:** Вірші, оповідання, казки, байки, загадки: Для мол. та серед. шк. віку. — К.: Веселка, 1993.
13. **Носов Н.** Незнайка в Солнечном городе. — М.: Изд-во «Детская литература», 1969.
14. **Осеев В.** Волшебное слово. Хорошая хозяйка. Рассказы. — К.: Муза, 1994.
15. **Рідна школа:** Вірші, оповідання, казки, загадки, приказки: для мол. та серед. шк. віку. — К.: Веселка, 1993.
16. **Родари Дж.** Путешествие Голубой стрелы: Сказка. — Новосибирск: СО «ДЛ», «Мангазея», 1993.
17. **Сухомлинський В. О.** Чиста криниця: Казки, оповідання, етюди: Для сімейного читання. — К.: Веселка, 1993.

4.4. Впровадження духовно орієнтованих спецкурсів у початковій та середній ланках загальноосвітньої школи

Більшість шкільних предметів розкривають перед дитиною закономірності зовнішнього світу, його історію, культурну спадщину. Однак власний духовний світ, особисті здібності, нахили, риси характеру учня нерідко залишаються непізнаними і нерозвиненими. Навіть залишаючи стіни школи, її випускники, нерідко обізнані у різних галузях знань, не знають власної суті, зазнають труднощів у виборі майбутньої професії та супутників життя.

Учні початкових класів приходять до школи з величезними сподіваннями. Вони сподіваються пізнати таємниці світу, навчитися всьому, що потрібно справжній людині. Якщо ці сподівання не справджуються, а замість мислення, творчості й духовності у школярів

переважає навантаження на сприйняття і пам'ять, — пізнавальна мотивація поступається звичці відсиджування за партами. З кожним днем дитина, що так прагнула знань, все більш неохоче прямує вранці до школи. За таких умов навіть найцікавіші уроки не в змозі компенсувати загального негативного ставлення учня до процесу навчання. Зважаючи на це, однією з головних умов впровадження поданих далі спецкурсів, проектів і методик є свобода вибору дитини.

Для знайомства учнів 1–4 класів із законами внутрішнього світу, гармонізації особистісного розвитку школярів пропонується спецкурс «Гармонія» (розроблений у співавторстві з Л. В. Помиткіною). Спецкурс «12 шляхів духовності», розроблений для учнів 5–6 класів, допомагає учням здійснити перехід від особистісних до загально-людських духовних ідеалів і цінностей.

Спецкурс «Гармонія»

Пояснювальна записка

Мета спецкурсу «Гармонія» полягає у підтримці та активізації гармонічного розвитку основних сфер життєдіяльності учнів: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної. Дотримання принципу гармонії активізує потребу самореалізації дітей через творчість не лише у зовнішньому, а й у власному внутрішньому світі.

Шляхи реалізації програми курсу складаються у систему науково-обґрунтованих теоретичних і практичних заходів, що сприяють гармонічному розвитку дитини. Так, для розвитку сфери фізичної культури передбачається ознайомлення учнів з особливостями власного організму, мистецтвом праці та відпочинку, правилами здорового способу життя. Учні мають оволодіти вправами з ритмічного дихання, правильної постави, координації рухів. Знайомлячись з основними законами емоційно-вольової сфери, діти здійснюють подорож по світу емоцій та морю бажань і привчаються керувати його хвилями. Оволодіння мистецтвом спілкування допомагає розвитку комунікативних якостей і сприяє покращенню дружніх взаємин дітей. Ознайомлення з таємницями інтелектуальної сфери дає школярам можливість не заблукати в лісі думок, навчитися основам саногенного мислення, прийомам зосередження та релаксації. І, нарешті, світ духовності залучає учнів до скарбниці найвищих людських цінностей: гуманістичних, естетичних, екологічних, цінностей самопізнання, самовдосконалення та самореалізації.

Казки, задіяні у програмі, забезпечують певний місток наступності між дошкільним і шкільним вихованням. Слухаючи казки та оповідання, діти замальовують у зошиті образи персонажів та певні

епізоди, що сприяє розвитку просторового мислення, фантазії. Корисним доповненням до наведених тематичних казок і оповідань стають вірші, музичні та художні твори, мультфільми.

На думку Г. С. Сковороди, вдячність допомагає людині цінувати життя, бути щасливою, тому виховання любові та вдячності до батьків, країни, Природи являє собою важливу частину виховного впливу курсу. З цієї точки зору необхідним є свідоме і послідовне опанування учнями 5 ступенів любові:

- любов до себе, прийняття своєї індивідуальності, неповторності;
- любов до батьків, рідних;
- любов до народу, рідного краю, держави;
- любов до людства;
- любов до Природи, Буття, всіх живих істот.

Інтегративність курсу досягається завдяки гармонічному поєднанню різних світоглядних позицій у єдину картину світу. Краші надбання світової науки, релігії, мистецтва та філософії наповнюють дитячу душу творчим натхненням, збагачують психологічними знаннями, моральними та етичними принципами співіснування людства.

Перший рік навчання починається з тем-адаптацій до шкільного життя, що допомагає значною мірою компенсувати нервову напруженість дитини. Вхідження у систему навчання середніх класів також потребує від школярів певних внутрішніх якостей: самостійності, відповідальності, вміння спілкуватися з дорослими. Рольові ігри, комунікативні тренінги, що використовуються майже на кожному уроці, сприяють формуванню необхідних особистісних рис.

Основні методи навчання та розвитку: тематична розповідь учителя; театралізовані уроки-вистави; рольові ігри, психогімнастика; малювання, ліплення, аплікація, спів, складання віршів, пісень, перегляд відеоматеріалів.

Ефективність спецкурсу зростає в умовах професійної взаємодії психолога і вчителя та при поєднанні його, з одного боку, зі спецкурсом «Запроси друзів» для дошкільнят, а з іншого — зі спецкурсом «12 шляхів духовності» для учнів 5–6-х класів. При цьому оптимальна кількість учнів у навчальній групі — 9–12 осіб.

Вимоги до викладача зумовлені специфікою спецкурсу. Бажаними є гармонічне поєднання загальнолюдських і фахових якостей, серед них — любов до дитини, високий рівень емпатії, вимогливість, високий духовний потенціал.

Апробація спецкурсу на базі київських загальноосвітніх шкіл №№60, 173, 221 підтвердила його ефективність і дієвість у справі фор-

мування гармонічно розвиненої високодуховної особистості. Учні з нетерпінням чекали занять, готували творчі завдання, брали участь у колективній праці. Знайомство з власними психологічними особливостями активізувало процеси самопізнання та самовдосконалення, сприяло згуртованості класу на основі спільних позитивних інтересів, дозволило школярам краще враховувати свої можливості при підготовці до інших уроків.

1-й рік навчання
Орієнтовний тематичний план

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття. Спецкурс «Гармонія», його мета і особливості	1	1	-
2. Освіта для життя. Потяг до знань	4	2	2
3. Школа — нові можливості. Уважність, працелюбність, пунктуальність	5	2	3
4. Мистецтво спілкування. Ввічливість, вміння слухати та вміння говорити	4	2	2
5. Зовнішність школяра. Охайність, дбайливість, відчуття міри	4	2	2
6. Гармонія — порядок у внутрішньому світі. Врівноваженість, чуйність і чутливість	4	2	2
7. Друзі та дружба у житті людини. Тактовність, чесність, щирість, терпимість	5	2	3
8. Творчість — що це таке? Допитливість, активність	5	2	3
9. Мистецтво праці та відпочинку. Врівноваженість, витривалість, життєрадісність	2	1	1
10. Підсумкова подорож по курсу	1	1	-
Загалом:	35	17	18

2-й рік навчання

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття. Огляд навчальних тем на рік	1	1	-
2. Світ зовнішній і світ внутрішній – умови злагоди	4	1	3
3. Якості, які сприяють успішному навчанню. Потяг до знань, віра в себе, допитливість, пам'ять, спостережливість	3	1	2
4. Море людських бажань і хвилі емоцій. Сила волі, цілеспрямованість, вміння завершувати розпочате	4	2	2
5. Сни та сновидіння. Мистецтво сну	3	1	2
6. Подорож до країни людської фантазії. Совість, сердечність, доброта, здатність до співчуття	6	2	4
7. Бережіть вікна душі своєї. Творче натхнення	4	2	2
8. Країна дружби. Відвертість, турботливість, рішучість	4	2	2
9. Літні канікули – час відновлення сил	4	2	2
10. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	34	15	19

3-й рік навчання

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття	1	1	-
2. Прагнення досконалості в природі та житті людини. Шлях до мудрості	4	2	2
3. Мистецтво мислення. Єдність думки, слова та діла	4	2	2
4. Моральні заповіді людства – правила життя	4	2	2
5. Цінність життя. Шляхи його збереження на планеті	4	1	3
6. Перемога над собою – найвища перемога	4	2	2
7. Духовність – звільнення від внутрішніх і зовнішніх ворогів	4	2	2
8. Дорослі та діти, їх взаємини	4	2	2
9. Гармонічний розвиток упродовж життя	4	2	2
10. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	34	17	17

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ «ГАРМОНІЯ»

1-й рік навчання

Тема 1. Вступне заняття. Спецкурс «Гармонія», його мета і особливості**Тема 2. Освіта для життя**

Людина в єдиному організмі Всесвіту. Сенс життя людини — покращення себе та світу. Прагнення досконалості у живій та «неживій» природі. Навіщо вчитися? Потяг до знань — життєво необхідна якість. Сім'я — перша школа навчання. Майбутня праця — принесення користі собі та світу.

Література:

1. Сказки про самое главное (11, кн. II, с. 465).
2. Оповідання «Камінь і струмок» (25, с. 258).
3. Оповідання «Як слимак хлопчика навчив» (16, с. 266).

Практичні заняття:

1. Знайомство-гра.
2. Обговорення правил спілкування.
3. Психологічний настрій на дружню роботу.
4. Малювання «Моя сім'я», «Що б я зробив, аби всім стало краще жити».
5. Гра-ілюстрація певної професії «Уяви себе...»

Тема 3. Школа — нові можливості

Усі можуть бути відмінниками. Перший учитель — на все життя. Що краще — навчання чи канікули? Якості, необхідні для навчання: уважність, працелюбність, пунктуальність. Навчатися треба радісно.

Література:

1. Казка «Орел в голубином гнізді» (11, кн. II, с. 301).
2. Оповідання «Прогаяний день» (25, с. 166).
3. Оповідання «Як Федько відчув у собі людину» (25, с. 188).
4. Оповідання «Гриць-неслух» (16, с. 81).
5. Сказка о лентяе (23, с. 246).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на керування увагою.
2. Елементи психогімнастики, спрямовані на розвиток зорової та слухової уваги.
3. Гра-тренінг «Я і моя тінь».
4. Вправи на вміння зосереджуватися.
5. Малювання «Світло — в нас».
6. Екскурсія по школі.

Тема 4. Мистецтво спілкування. Ввічливість, вміння слухати та вміння говорити

Спілкування людей і спілкування звірів. Якості, необхідні для спілкування: вміння слухати й уміння говорити, ввічливість, повага до

співрозмовника. Мовчання й тиша. Народження слова. Пауза між словами.

Література:

1. Сказки о буквах и словах (11, кн. VI).
2. Казка В. Осеева «Чарівне слово» (18).
3. Оповідання «Щоб ти став краший» (25, с. 188).
4. Оповідання «Ті самі слова» (25, с. 230).
5. Оповідання «Важко бути людиною» (25, с. 234).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на вміння ставити запитання.
2. Гра «Снігова куля».
3. Гра «Говоримо компліменти і отримуємо оплески».
4. Малювання «Мій внутрішній світ».

Тема 5. Зовнішність школяра. Охайність, дбайливість, відчуття міри

Що ми називаємо прекрасним у зовнішньому світі? Внутрішні якості, що допомагають покращувати зовнішність. Як бути охайним. Відчуття міри, дбайливість. Виховання смаку. Знайомство з театральним мистецтвом (8, с. 58).

Література:

1. Оповідання «Відломлена гілка» (25, с. 226).
2. Оповідання «Смітник» (25, с. 253).

Практичні заняття:

1. Театр починається з гри. Виготовлення масок: доброї, злої, веселої, сумної, комічної, трагічної, карнавальної, ритуальної... А яка маска підійде тобі чи твоєму другові?
2. Малювання за темою легенди «Фаетон» (15, с. 295).
3. Іспит на ввічливість.
4. Екскурсія до театральної костюмерної.

Тема 6. Гармонія — порядок у внутрішньому світі. Врівноваженість, чуйність і чутливість

Врівноваженість як вияв внутрішньої гармонії. Здатність до відчуття прекрасного. Що таке чуйність і чутливість. Ставлення до людей. Очі — дзеркало душі. Що нас приваблює в людині?

Література:

1. Оповідання «Говорити без дозволу не можна» (25, с. 254).
2. Казка «Золотий дотик» (5, с. 76).

Практичні заняття:

1. Колективне складання правил поведінки в школі.
2. Гра-тренінг «Відшукай прекрасне».
3. Гра-тренінг на відчуття дотику «Чудовий мішечок».

Тема 7. Друзі та дружба у житті людини. Тактовність, чесність, щирість, терпимість

Шкільна дружба — на все життя. Вміння розуміти інших. Взаємовідносини хлопчика та дівчинки. Основи дружелюбності: тактовність, чесність, терпимість, щирість. Дружний клас — радісне навчання.

Література:

1. Казка «Маленький принц» (26, с. 80).
2. Оповідання «Чого ти, Юрцю, плачеш?» (25, с. 159).
3. Оповідання «Позбирай її сльози» (25, с. 228).
4. Оповідання «Усмішка» (25, с. 229).
5. Оповідання «Камінь за пазухою» (25, с. 246).
6. Оповідання «Скляне мишеня» (25, с. 252).
7. Казка «Вежливий кролик» (10, с. 12).
8. Оповідання «Щирий друг» (22, с. 91).
9. Сказка о плохом друге (6, с. 123).
10. Казка про країну Теплого Пуху (17, с. 59).

Практичні заняття:

1. Аплікація «Дерево Дружби».
2. Ліплення: теплий пух — що це?
3. Побажання другові (силует з наклеєними серцями).
4. Гра «Мій таємний друг» (малюнки портретів своїх друзів, складання розповідей, виготовлення листівок).
5. Проведення свята Теплого Пуху разом з батьками.

Тема 8. Творчість — що це таке? Допитливість, активність

Що цікавіше — створювати чи руйнувати? Чому ми в дитинстві ламаємо іграшки? Допитливість, активність, прагнення нового — шлях до творчості. Неповторність людини та неповторність її творчості. Що можна зробити своїми руками. Як створювати прекрасне?

Література:

1. Оповідання «Несміливий хлопчик» (25, с. 185).
2. Оповідання «Останнє бажання» (25, с. 232).
3. Оповідання «Корзина с еловыми шишками» (11, кн. II, с. 392).

Практичні заняття:

1. Творчість М. К. Реріха. Поезія гір (11, кн. II, с. 243). Знайомство з картинами. Малюємо гори. Екскурсія на виставку образотворчого мистецтва.
2. Подорож у підводне царство. Відеофільм «Садко». Тематична аплікація.
3. Створення вірша. Спробуємо складати вірші.
4. Музика — подих душі (11, кн. II, с. 362).

Прослуховування музики Бетховена, Ліста, Гріга. Малюємо свої почуття.

Тема 9. Мистецтво праці та відпочинку. Врівноваженість, витривалість, життєрадісність

Відчуття міри та рівноваги. Плоди здорового способу життя: витривалість, життєрадісність. Літні канікули: мрії та плани. Складання плану корисних дій на літо.

Література:

1. Оповідання «Людина з гарячим серцем» (25, с. 97).
2. Мультфільм «Мауглі».
3. Відеофільм про П. К. Іванова.
4. Екологічна тема у мультфільмах про Крокодила Гену: «Туристи», «Фабрика».

Тема 10. Підсумкова подорож програмою курсу

2-й рік навчання

Тема 1. Вступне заняття. Огляд навчальних тем на рік

Тема 2. Світ зовнішній і світ внутрішній — умови злагоди

Який ворог небезпечніший: видимий чи невидимий. Знайомство з якостями характеру. Якості-друзі та якості-вороги. Радість перемоги.

Література:

1. Оповідання «В Храме» (24, с. 84).

Практичні заняття:

1. Складання загадок на позитивні якості людини.
3. Гра-тренінг: місто найкмітливіших.

Тема 3. Якості, які сприяють успішному навчанню

Потяг до знань, віра в себе, допитливість — наші вірні друзі. Пам'ять та спостережливість, їх тренування. Орієнтація в часі.

Література:

1. Сказка о потерянном времени (7, с. 592).
2. Оповідання «Садочок» (16, с. 138).
3. Оповідання «Наблюдательность» (13, с. 14).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на вміння визначати, скільки минуло часу.
2. Конкурс: хто поставить більше запитань до предмета.
3. Проведення конкурсу винахідливих і кмітливих (КВК).

Тема 4. Море людських бажань і хвилі емоцій

Як не затонути в морі бажань і як керувати емоційними хвилями? Бажання корисні і бажання примхливі. Управління емоційними станами. Сила волі та цілеспрямованість. Уміння завершувати розпочате. Вміння радіти труднощам. Почуття гумору. Значення спостережливості у внутрішньому світі.

Література:

1. Оповідання «Вельможні й прості» (16, с. 141).
2. Оповідання «Гвинтик» (25, с. 208).
3. Оповідання «Срібний карбованець» (25, с. 232).

Практичні заняття:

1. Вправи на ритмічне дихання, на зосередження.
2. Малюємо казковий зимовий ліс (на дошці вивішуємо намальовані картини зимового лісу). Подорожуємо в снігове царство матері-природи. Деревя як люди... Чим вони схожі?
3. Гра «Спробуй бути серйозним».

Тема 5. Сни та сновидіння. Мистецтво сну

Як правильно засинати? Як запросити добрий сон? Як поводитися у країні сновидінь? Сни кольорові й сні чорно-білі. Скільки снів можна побачити? День починається з вечора. Як правильно просинатися. Щоденник сновидінь. Сні як птахи.

Практичні заняття:

1. Тематичний графічний диктант.
2. Складаємо разом панно «Птахи у весняному лісі». Одна група дітей вирізає з кольорового паперу дерева, друга — птахів, третя — струмочки, четверта — проліски. Кожна група по черзі наклеює свої вирізані фрагменти на великий аркуш паперу.

Тема 6. Подорож по країні людської фантазії

Політ мрії. Вплив зовнішнього світу на внутрішній. Найвищі цінності внутрішнього світу: совість, сердечність, доброта, здатність до співчуття.

Література:

1. «Мальчик-звезда» (12, с. 317).
2. Оповідання «Господь и апостол Петр» (24, с. 171).
3. Оповідання «Старий рибалка» (22, с. 56).
4. Оповідання «Доброе слово» (25, с. 183).

Практичні заняття:

1. Порятунк країни Фантазії. Перегляд відеофільму «Нескінченна історія» — Частина 2.
2. Малювання: добро і зло. Зображення людини, відображення її характеру. Якого кольору зло? Ворожа сила у казках — Кошій Безсмертний, Людоїд. Якого кольору добро? Образ Богатиря — втілення добра і справедливості.
3. Ліплення: світло й п'ятьма.

Тема 7. Бережіть вікна душі своєї. Творче натхнення

Роль музики, поезії, літератури й телебачення у заповненні чи спустошенні внутрішнього світу. Захист духовного серця.

Література:

1. Музика (11, кн. II, с. 357).

Практичні заняття:

1. Творче натхнення: створення власного твору (вірша, казки чи оповідання).

2. Проведення свята творчості за участю батьків.

Тема 8. Країна дружби

Які вони — справжні друзі? Якості, що допомагають дружити: турбота про друзів, відвертість, щедрість. Якості, що проявляються у критичних ситуаціях: рішучість, сміливість, витривалість, розважливність.

Література:

1. Оповідання «Чотири брати» (16, с. 61).
2. Оповідання «Як пташка одурила діток» (16, с. 258).
3. Оповідання «Несміливий хлопчик» (25, с. 185).
4. Оповідання «В гостях у дядька Матвія» (25, с. 207).
5. Оповідання «Яблуко в осінньому саду» (25, с. 210).
6. Казка «Два жадних медвежонка» (10, с. 13).

Практичні заняття:

1. Моделювання складних ситуацій та пошук шляхів виходу з них.
2. Малювання автопортретів і портретів своїх однокласників.
3. Гра «Мій таємний друг».
4. Написання колективного твору про дружбу.

Тема 9. Літні канікули — час відновлення сил

Що можна встигнути за літо? Як відновити сили? Створення плану корисних і цікавих дій. Уміння ставити мету та визначати шляхи її досягнення.

Література:

1. Оповідання «Як Микита став працюючим» (25, с. 212).
2. Оповідання «Як Марійка поливала дерева» (25, с. 182).
3. Оповідання «Заработанный рубль» (10, с. 17).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: що таке мета; навички її постановки та усвідомлення (на урок, день, тиждень та на літні канікули), вміння отримувати природну радість від досягнутого.
2. Малювання на тему корисного проведення літніх канікул.

Тема 10. Заключне заняття

Огляд вивченого матеріалу. Накреслення індивідуальних і колективних перспектив навчання та розвитку.

3-й рік навчання

Тема 1. Вступне заняття. Огляд навчальних тем на рік

Тема 2. Прагнення досконалості у природі та в житті людини

Шлях до мудрості — розуміння себе та інших. Досконале спілкування — яке воно? Голос, його тембр та інтонації. Слова корисні і пусті, їх вплив на людей. Мистецтво слухати й говорити.

Література:

1. Оповідання «Премудра приповідь» (16, с. 191).

2. Оповідання «Петрусь» (16, с. 74).

3. «Сказка о царевиче Сутасоме» (14, с. 95).

Практичні заняття:

1. Тренінг на вміння розпізнавати душевний стан за інтонацією голосу.
2. Психогімнастика: подив, задоволення, страх, доброзичливість та ін.
3. Пантоміма.
4. Вправи на невербальне спілкування.

Тема 3. Мистецтво мислення. Єдність думки, слова та діла

Як не заблукати в лісі думок. Спрямованість мислення. Мислення людини і тварин. Чи вміють мислити рослини?

Література:

1. Казки про квіти та дерева (11, кн. VII).
2. Розшифровка стародавніх казок (20, с. 45).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: концентрація думки на певному предметі.
2. Зосередження та релаксація. Підраховуємо думки протягом хвилини.
3. Вправи на вміння висловлювати свою думку.
4. Ліплення: глина — жива. Взаємозв'язок форми і розпису. Втілення власної думки в образ. Виготовлення іграшки своїми руками — засіб вираження власної душі.

Тема 4. Моральні заповіді людства — правила життя

Моральні та аморальні вчинки. Добро і зло для себе та інших. Зло перемагає добром. Як робити добро? Що таке «медвежа послуга». Здатність до співчуття.

Література:

1. Оповідання «Любов і жорстокість» (25, с. 227).
2. «Теплий хліб» (7, с. 619).
3. Історія «Сміх і сльози».

Практичні заняття:

1. Елементи гри: допомога сліпому перейти вулицю, допомога потерпілому на воді, порятунок лісу від пожежі, допомога стареньким піднести важкий кошик та ін.
2. Ліплення «Добро і зло».
3. Малювання «Як я можу покращити світ».

Тема 5. Цінність життя. Шляхи його збереження на планеті

Життя — як дарунок Природи. Вдячність за життя. Що таке вбивство. Вбивство живої істоти, його наслідки. Чи існує право на вбивство? Здатність до милосердя. Героїзм і патріотизм. Його прояви в минулому та сучасному.

Література:

1. Оповідання «Заслужена краса» (16, с. 198).
2. Оповідання «Светильник» (24, с. 187).

Практичні заняття:

1. Гра «Охоронці здоров'я».
2. Колективне створення панно: Мати-Земля, Дерево Життя.
3. Створення індивідуального творчого проекту: як зберегти життя на планеті.

Тема 6. Перемога над собою — найвища перемога

Правда та кривда, їх наслідки. Шляхи перемоги над кривдою. Крадіжка, жадібність і заздрість — рідні сестри. Чесність, правдивість, великодушність та повага до інших — надійна зброя. Осуд, засудження інших — шлях до роз'єднання; допомога іншим — шлях до єдності.

Література:

1. Оповідання «Гостини» (25, с. 209).
2. «Принц Готфрид — рыцарь Рождественской звезды» (9).
3. Сказка «Плоды правдивости».

Практичні заняття:

1. Психологічний настрій на тему: «Я казатиму лише правду. Правда — моя сила».
2. Тематичне малювання.

Тема 7. Духовність — звільнення від внутрішніх та зовнішніх ворогів

Наука, релігія, мистецтво та філософія про людську досконалість. Накреслення індивідуальної програми духовного самовдосконалення.

Література:

1. Оповідання «Платок святої Вероники» (24, с. 102).
2. Знайомство з Азбукою Мудрості (11, кн. V).

Тема 8. Дорослі та діти, їх взаємини

Передача найкращого досвіду та знань — зв'язок поколінь. Самовідданість батьків та вдячність дітей. Самостійність та відповідальність. Любов до себе, батьків, країни, людства, всіх живих істот. Вміння знаходити прекрасне в кожній людині.

Література:

1. Оповідання «Солом'яні брилі» (25, с. 179).
2. Оповідання «Забава» (16, с. 260).
3. Оповідання «Найласкавіші руки» (25, с. 81).
4. Оповідання «Сьома дочка» (25, с. 85).
5. Оповідання «Мамин кавун» (25, с. 162).

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: даруємо іншим частинку свого доброго серця. На вирізаних із кольорового паперу серцях пишемо найкращі побажання своїм друзям.

2. Складання списку справ, які роблять мамині руки за день.
3. Складання колективного звернення до батьків.

Тема 9. Гармонічний розвиток упродовж життя

Приклади гармонії у природі, мистецтві, людському житті. Цінність і неповторність кожної живої істоти. Сенс життя людини та людства, всіх живих істот. Особистий досвід — скарбниця Всесвіту.

Тематична дискусія.

Підсумкова подорож по курсу.

Тема 10. Заключне заняття

Огляд вивченого матеріалу. Накреслення індивідуальних і колективних перспектив навчання та розвитку.

Література до курсу

1. **Амонашвили Ш. А.** Здравствуйте, дети!: Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1983. — 208 с., ил.
2. **Амонашвили Ш. А.** Как живете, дети?: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1986. — 176 с.
3. **Амонашвили Ш. А.** Единство цели: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1987. — 208 с.
4. **Бажов П. П.** Малахитовая шкатулка. — М.: Правда, 1980.
5. **Владко В.** Чарівні оповідання. — К.: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1962.
6. **Волшебная чаша.** Для мл. и ср. возраста. — Л.: Детская литература, 1964.
7. **Городок в табакерке.** — М.: Правда, 1989. — 656 с.
8. **Горяева Н. А.** Первые шаги в мире искусства: Из опыта работы: Кн. для учителя — М.: Просвещение, 1991. — 159 с.
9. **Гурская Г.** О принце Готфриде, рыцаре Рождественской звезды: Повесть /Пер. с польск. Г. Языковой: Рис. Н. Протасова. — Одесса: Два Слона, 1994. — 160 с.
10. **Зубарева Е. Е., Перский Л. Р.** Стихи, рассказы, сказки... Кн. для внеклас. чтения мл. школьников. — М.: Просвещение, 1981.
11. **Лопатина А., Скребцова М.** Книга для занятий по духовному воспитанию (Книга I–VIII) — М.: АО «Солид», 1996.
12. **Мальчик-звезда.** Литературные сказки зарубежных писателей. — М.: Дет. лит., 1982.
13. **Мирга Синтимбрюну.** Тому, кто найдет благодарность. — Изд-во «ИОН КРЯНГЭ», Румыния, 1981.
14. **Миркина З. А.** Три огня. — Изд-во «Аримойя», 1991.
15. **Мифы древней Греции.** — К.: Муза, 1993.
16. **Молода Україна:** Вірші, оповідання, казки, байки, загадки: для мол. та серед. шк. віку. — К.: Веселка, 1993.

17. **«Один дома».** Развитие социальной компетентности и положительной самооценки у детей дошкольного возраста. – ООО «ЛИПС», 1996. – 64 с.
18. **Осеев В.** Волшебное слово. Сказка. – К.: Радуга, 1982.
19. **Помиткіна Л. В.** Взаємодія психолога і вчителя як умова творчого зростання особистості учня / Творча особистість у системі неперервної освіти: Матеріали Міжнародної наукової конференції 16–17 травня 2000 р. // За ред. С. О. Сисоєвої і О. Г. Романовського. – Харків: ХДПУ, 2000. – С. 293.
20. **Помиткін Е. О.** Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
21. **Помиткін Е. О.** «Перетворення»: ігрова діагностично-корекційна методика свідомого удосконалення особистості в колективі – К.: ДАККО, 1997. – 14 с.
22. **Рідна школа:** Вірші, оповідання, казки, загадки, приказки: Для мол. шк. віку. – К.: Веселка, 1993.
23. **Секрет счастья:** Сказки о труде: Для дошк. и младш. шк. возраста / Сост. А. И. Гурский: Мн.: Юнацтво, 1988.
24. **Лагерлеф С.** Сказания о Христе. – М.: Из-во МГУ, 1990.
25. **Сухомлинский В. О.** Чиста криниця: Казки, оповідання, етюди: Для сімейного читання. – К.: Веселка, 1993.
26. **Экзюпери А.** Маленький принц. Сказка. – Новосибирск: СО «ДЛ», «Мангазея». 1993 – 112 с.

**ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ
«12 ШЛЯХІВ ДУХОВНОСТІ»
для учнів 5-6 класів**

Пояснювальна записка

Актуальність курсу зумовлена необхідністю передачі молоді духовного спадку людства та утвердження духовності як стратегічного орієнтиру для системи освіти і суспільства взагалі. Відомо, що у людській свідомості місце ідеалів не буває порожнім і за відсутністю орієнтації на духовні цінності їх місце заповнюється негативним змістом. Особливий вплив ця тенденція має на підростаюче покоління, наслідком чого є значне підвищення рівня правопорушень серед підлітків. Внутрішня емоційна енергія дітей потребує спрямування через творчість на адекватну духовну самореалізацію у соціумі.

Мета спецкурсу полягає в активізації процесу духовного розвитку, формуванні духовних цінностей та ідеалів. Під час проведення занять передбачається розвиток у школярів таких духовних якостей, як здатність до відповідальності за зміст свого життя, розуміння та врахування інтересів і потреб інших людей, прагнення до

самовдосконалення. Програма спецкурсу допомагає школярам пізнати свій духовний шлях, відчути власну неповторність у Всесвіті.

Шляхи реалізації програми складаються у певну систему теоретичних і практичних заходів, що сприяють духовному становленню учнів. Для активізації у школярів потреби в духовному розвитку використовується механізм природного інтересу до визначних людей в історії людства, які досягли високого рівня духовності. Знайомство з героїчним і цікавим життям таких відомих постатей, як Піфагор, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, мати Тереза та ін. сприяє самоідентифікації дітей з видатними особистостями.

Кожне окреме заняття побудовано за принципом динамізму навантаження та відпочинку, що підвищує працездатність школярів, поліпшує сприйняття навчального матеріалу. У програмі активно використовуються елементи театральної педагогіки, коли учні готують костюми і режисують постановки окремих епізодів життя духовних лідерів, складають і розгадують тематичні кросворди, заносять до «зошити мудрості» мудрі вислови.

Вивчення кожної теми завершується практикою — доброю справою для батьків, друзів, вчителів та ін. Значна увага приділяється вмінню концентрувати увагу та подальшій релаксації. Концентруючи увагу на конкретних явищах і предметах, учні вчать долати вплив факторів, що заважають зосередженню, а потім переходять до зосередження на абстрактних термінах, наведених у програмі курсу. Замислюючись над такими духовними поняттями, як Віра, Любов, Безмежність, а потім записуючи власні визначення, учень має змогу порівнювати свої думки з поглядами інших, що допомагає в процесі самопізнання. Для цілеспрямованого розвитку уваги, пам'яті й образного мислення використовуються елементи аутогенного тренування, гармонійно поєднані з основними темами занять.

Програма другого року навчання «Космічні легенди» допомагає учням досягнути духовний розвиток не тільки в індивідуальному, але й в історично-еволюційному плані. Вивчення матеріалу спрямовує мислення учнів на сприйняття людини не лише як земної, а й космічної людини, активізує мрії, фантазію, абстрактне мислення.

Вимоги до викладача зводяться до його фахової компетентності, високого духовного потенціалу, здатності до розуміння індивідуальних потреб учнів і вміння активізувати в них зацікавленість, прагнення до духовного розвитку.

Спецкурс «12 шляхів духовності» можна застосовувати в загальній системі заходів з естетичного, морального та психологічного напрямів навчання й виховання, доповнюючи методиками «Здійснення бажань», «Перетворення».

Орієнтовний тематичний план спецкурсу «12 шляхів духовності»*1-й рік навчання*

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття	1	1	-
2. Духовні знання і традиції духовних випробувань в історії людства	2	1	1
3. Шлях мудрості та турботи про інших. Рам	2	2	-
4. Шлях справедливості та героїзму. Кришна	3	2	1
5. Шлях волі та цілеспрямованості. Мойсей	1	1	-
6. Шлях служіння через мистецтво. Орфей	2	1	1
7. Шлях до духовності через науку. Піфагор	2	2	-
8. Шлях самоусвідомлення та співчуття всім живим істотам. Будда	3	2	1
9. Творчий шлях осягнення добра та краси. Платон	2	2	-
10. Шлях любові. Ісус Христос	2	2	-
11. Шлях служіння через подвижництво. Сергій Радонежський	5	3	2
12. Філософський шлях до духовності Г. С. Сковороди	4	3	1
13. Шлях оздоровлення та єднання з природою. П. К. Іванов	2	2	-
14. Шлях допомоги нужденним. Мати Тереза	2	2	-
15. Загальнолюдські духовні цінності у XXI сторіччі	1	1	-
16. Міжнародні центри духовності	2	1	1
17. Підсумкове заняття	1	1	-
Загалом:	37	29	8

Для визначення ефективності курсу використовувалася діагностична методика «Здійснення бажань» (див. результати у розділі 3 та додатку Б).

«Космічні легенди»*2-й рік навчання*

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Духовні літературні джерела про зародження Всесвіту	3	2	1
2. Стародавні цивілізації в історії людства	5	4	1
3. Легенди про духовну багатомірність людини	4	3	1
4. Космічні закони духу	2	2	-
5. Добро та зло у космічному масштабі	5	4	1
6. Легенди про очищення вогнем	3	2	1
7. Духовне майбутнє людства	3	2	1
8. Легенди про розширення можливостей людини	5	3	2
9. Шлюб як духовний союз	1	1	-
10. Духовні погляди видатних філософів і мислителів XIX–XX ст.	1	1	-
11. Стародавнє вчення про перехрестя	2	1	1
12. Духовна скарбниця українського народу	2	2	-
13. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	37	28	9

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ «12 ШЛЯХІВ ДУХОВНОСТІ»*1-й рік навчання***1. Вступне заняття**

Предмет «Психологія духовного розвитку», його мета і особливості. Місце та роль людини у Всесвіті як у єдиному організмі. Залежність людини від природи і залежність природи від людини. Унікальність кожної людини та необхідність самопізнання для реалізації себе у навколишньому світі.

Вступне анкетування.

2. Духовні знання і традиції духовних випробувань в історії людства

Традиції духовних випробувань у Стародавньому Єгипті. Таємниця символіки сфінкса. Шлях чужоземця до Єгипту, вирішальна розмова з Ієрофантом, святилище храму Озіріса. Випробування та посвячення у таємну мудрість. Єгипетська книга мудрості.

Інсценування духовних випробувань.

3. Шлях мудрості та турботи про інших. Рама

Пробудження духовного вогнища у народів Стародавньої Скіфії. Життя стародавніх друїдів. Дитинство Рама, епідемія чуми. Рама лікує хворих і забороняє людські жертвоприношення. Прихильники та супротивники Рама, його пророцький сон про духовну місію. Перехід до Кавказу і прояв духовної мудрості Рама. Відмова від влади над світом. Закон Рама про рівність переможців і переможених.

Практична робота

Малюємо країну Рама. Складання тематичного кросворду. Оформлення зошиту мудрості. Про кого ми здатні турбуватися?

4. Шлях справедливості й героїзму. Крішна

Култ Сонця і култ Місяця в народній традиції. Вплив святих волхвів на царів. Народження Крішни та його перші героїчні пригоди. Навчання Крішни у мудреця. Боротьба Крішни за справедливість й звільнення народів. Зустріч Крішни зі старим другом.

Практична робота

Розвиток зосередженості на конкретному предметі.

Тематична дискусія: Як стати справжнім героєм?

Написання твору «Мій героїчний вчинок».

5. Шлях волі та цілеспрямованості. Мойсей

Пророки та пророцтва в історії людства. Духовна місія Стародавнього Ізраїлю. Юність та посвячення Мойсея. Ритуал духовного очищення у Мадіамському храмі. Печера Сервала, будівництво Ковчегу. Смерть Мойсея. Десять основних законів Старого заповіту.

Практична робота

Проведення письмової роботи на тему: «Сила волі. Які з 10 заповідей мені виконувати легко, а які — важко?».

6. Шлях служіння через мистецтво. Орфей

Дитинство Орфея, незвичайний вплив його мистецтва на людей. Навчання Орфея та посвячення у храмах Єгипту. Повернення на батьківщину і духовна місія Орфея. Легенда про Діоніса та Персефону, Орфея та Евридіку. Розмова Орфея з фракійцями. Помста Аглаоніси. Значення смерті Орфея для Греції.

Практична робота

Створення колективного сценарію фільму про аргонавтів.

7. Шлях до духовності через науку. Піфагор

Сім'я Піфагора, пророцтво піфії про народження незвичайної дитини. Дитинство Піфагора та рання схильність до науки. Таємниця символіки храму, яку розгадав Піфагор. Навчання у Вавілоні, поява Піфагора у Дельфах. Створення ордена та школи Піфагора. Випробування і відбір учнів, наука чисел, чотири ступені розвитку людини. Піфагор і Феано. Зрада Кілона, що призвела до загибелі Піфагора.

Духовна єдність учнів та їх подальша доля. Духовне вчення у «Золотих віршах» Піфагора.

Практична робота

Моделювання іспитів для вступу до школи Піфагора.

Проведення дискусії «Які якості допомагали майбутнім учням успішно долати іспити та випробування під час вступу до школи Піфагора?»

Вправи на розвиток інтуїтивного мислення. Розшифровка цифр.

8. Шлях самоусвідомлення та співчуття всім живим істотам. Будда

Дитинство Гаутами Будди, риси його характеру. Чотири зустрічі, що змінили життя принца. Мандрювання і дивні видіння, перемога у випробуваннях. Свідомість Будди, повернення до палацу, розмова з батьком та дружиною. Легенда про те, як зневажили Будду. Легенда про зустріч із розбійником.

Практична робота

Письмово перелічити власні бажання та визначити, якими з них ми можемо керувати.

Відеофільм «Маленький Будда».

9. Творчий шлях осягнення добра та краси. Платон

Молодість Платона та перша зустріч із Сократом. Останній бенкет у будинку Платона. Суд над Сократом. Знайомство Платона з піфагорійцями та заснування ним Афіньської Академії. Основи духовного вчення Платона: шлях до істини через красу та добро. Технічні винаходи Платона.

Практична робота

Пошук прекрасного у зовнішньому та внутрішньому світі.

10. Шлях любові. Ісус Христос

Легенди про надзвичайні здібності Ісуса у дитинстві та його дивні пригоди. Сорокаденний піст, роздуми та видіння Ісуса Христа. «Золоте правило» Ісуса, спасіння грішниці від каміння та її подальша доля. Розмова Ісуса з багатим юнаком. Притчі, їх символізм. Нагірна проповідь. Цілительські здібності Ісуса, умови одужання хворих. Навчання найближчих учнів-апостолів.

Основи духовного вчення. Свідчення про смерть і воскресіння Ісуса. Сучасні дослідження Туринської плащаниці.

Практична робота

Освоєння методики колективного зосередження на духовних поняттях із подальшим записом їх можливого визначення: Відвертість, Краса, Чистота, Віра, Надія, Любов, Терпіння, Радість. Тематична екскурсія до пам'яток християнської культури, розшифрування стародавньої символіки.

Відеофільм «Ісус із Назарету».

11. Шлях служіння через подвижництво. Сергій Радонежський

Дитинство Сергія Радонежського, його труднощі у навчанні, зустріч з старцем. Внутрішній світ юнака. Прийняття рішення жити в лісовій хащі, духовні випробування. Перші учні Сергія, праця у старця Даниїла, відновлення висохлого джерела, зустріч із землеробом. Прояв духовної сили Сергія: зцілення хворих, випадок із єпископом Константинопольським. Благословення князю Дмитрію Донському, грамота, що була надіслана Сергієм на поле битви. Передбачення Сергія та незвичайні явища під час служіння Літургії. Останні дні Сергія Радонежського.

Практична робота

Освоєння методики зосередження на духовних поняттях з подальшим записом їх можливого значення: Простота, Сердечність, Мудрість, Святість, Духовна сила, Багатовимірність, Безмежність.

12. Філософський шлях до духовності Г. С. Сковороди

Дитинство Григорія Сковороди, риси характеру і потяг до філософії. Навчання у Києво-Могилянській Академії, розроблення власного курсу лекцій. Робота у Харківському колегіумі, звинувачення у вільнодумстві. Філософські твори Г. С. Сковороди про «Вселенську віру», про символізм Біблії та про духовне лицемірство. Пророцтва і смерть Г. Сковороди.

Практична робота

Працюємо із зошитом мудрості: Які вислови філософа Вам сподобалися особливо?

13. Шлях оздоровлення та єднання з природою. П. К. Іванов

Життєвий шлях П. К. Іванова: дитинство та юність. Сон, який змінив його долю та переконання. Участь у Великій Вітчизняній війні. Система самовдосконалення, її психологічні, медичні та філософські аспекти. Тематичний відеофільм.

14. Шлях допомоги нужденним. Мати Тереза

Народження Агнес Гонджі в родині албанського будівельника. Закінчення школи і вибір діяльності. Перша подорож до Індії. Прийняття духовного імені Терези. Голос, що звучав зсередини. Допомога бідним через просвіту. Подарунок Терезі від папи римського Павла IV. Вручення Нобелівської премії. Дивовижні випадки з життя матері Терези.

Тематична дискусія: Хто потребує нашої уваги і турботи сьогодні?

15. Загальнолюдські духовні цінності у XXI сторіччі

Потреби людини у духовному розвитку, шлях до їх усвідомлення і задоволення у суспільному житті. Гуманістичні, естетичні, екологічні цінності, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації. Можливості духовного вдосконалення людини та людства.

16. Міжнародні центри духовності

Міжнародне товариство Реріхів, діяльність українського відділення, духовна спадщина родини Реріхів. Діяльність міжнародного центру «Юнівер». Подорож по Юнівер-Всесвіту, методика «Маленький принц». Духовний календар на кожний день. Програма «Мистецтво стати і бути людиною». Діяльність міжнародного центру Шрі Чінмоя.

Практична робота

Створення духовної карти сучасного світу.

17. Підсумкове заняття

Огляд курсу, підбиття підсумків. Тематичний відеофільм.

2-й рік навчання

«Космічні легенди»

1. Духовні літературні джерела про зародження Всесвіту

Стародавні літературні пам'ятки — Біблія, Коран, Бхагавад-Гіта про зародження Всесвіту. Розкриття релігійного символізму у космічних легендах: «Дні й Ночі» Космосу, єдність Всесвіту. Стародавні та сучасні уявлення про походження Всесвіту.

Космічні ступені життя: елементарне, мінеральне, рослинне, тваринне та людське царства природи. Випромінювання Місяця, його вплив на стан людини.

Практична робота

Гармонізація індивідуальної активності відповідно до фаз Місяця.

Набуття навичок узгодження власного пульсу з ритмом дихання.

Розширення свідомості через медитативне зосередження «Я — Всесвіт».

2. Стародавні цивілізації в історії людства

Легенди про появу людства. Міф про Лемурію: боротьба лемурійців із тваринним світом. Затоплення материка. Сказання про Атлантиду: розквіт Атлантиди, культура та цивілізація, символізм науки та релігії атлантів, дослідження агрономічних шкіл, місто Золотих воріт. Духовний занепад і загибель Атлантиди, Всесвітній Потоп. Відображення цих подій у світових релігіях. Таємниці статуй, знайдених на острові Пасхи, та п'яти символічних статуй біля міста Бам'ян.

Практична робота

Психологічна гра: врятування світу представниками різних цивілізацій.

Легенди про духовну багатовимірність людини

Цінності людського життя: досвід, знання, розвиток душевних якостей. Мандрівка світом людських емоцій, закономірності цього світу. Мандрівка інтелектуальним світом людини. Людське «Я», совість, свідомість та інтуїція. Розвиток свідомості, талантів і здібностей.

Практична робота

Формування навичок релаксації та візуалізації.

Визначення шляхів особистого самовдосконалення учнів.

4. Космічні закони духу

Легенда про вічне життя. Розвиток людської душі. Легенда про вічну любов. Пам'ять серця та його оздоровлення. Закон космічної справедливості. Людська воля і людська доля. Ланцюги, що зв'язують людину, створені самою людиною. Духовні закони розвитку та прискорення людської еволюції.

5. Добро та зло у космічному масштабі

Мета людської еволюції. Хвороби нашої планети. Взаємозв'язок між людською безрозсудливою діяльністю та космічними катаклізмами. Наслідки розвитку інтелекту на шкоду духовності. Дієвість людської думки. Технократичний розвиток цивілізації. Цілюща сила світлих думок. Три незримі битви, в яких бере участь людина: битва між волею людини та потоком зовнішніх обставин, битва між творчістю й хаосом, битва між особистими недоліками та світлими прагненнями людини. Значення чутливості та спостережливості.

Практична робота

Набуття навичок почергової концентрації уваги на зовнішньому та внутрішньому світі, «генерація» світлих думок.

6. Легенди про очищення вогнем

Народні уявлення про вогонь людської думки та вогонь творчості. Символізм безперервності вогню у народних культурах. Вогняна еволюція людства. Вогонь любові, серця, героїзму — принципи побудови майбутнього світу. Легенда про Скарб Світу, його мандрування по землі та вплив на людську свідомість.

Практична робота

Завдання: «Спробуйте описати закономірності прояву «духовного вогню», що траплялися у Вашому житті, житті Ваших знайомих чи видатних людей історії».

7. Духовне майбутнє людства

Легенда про участь зірок у нашому житті. Космічні випромінювання та їх вплив на планету. Духовне майбутнє людства, наука майбутнього. Використання енергій сонячного випромінювання. Пророцтва про космічну еру людства, пошук нових шляхів людської еволюції. Значення культурного розвитку людини. Сказання про Матір Світу. Міфи про походження гір і блискавки. Закон рівноваги чоловічого та жіночого потенціалів.

Практична робота

Дискусія на тему: «Людина майбутнього — якою їй бути?»

8. Легенди про розширення можливостей людини

Легенди про життя далеких світів. Стереотипність мислення та безмежний політ людського духу. Сон як частина буття. Шкідливість спиритизму та медіумізму. Основи творчої думки, напруження свідомості. Радість та любов — шлях до майбутнього. Трансформація власного життя, духовна співпраця. Духовні здатності та шляхи їх досягнення: «космічна свідомість», упорядкування думок, виховання серця. Казка про людське серце. Духовна еволюція людини та людства.

Практична робота

Оволодіння практичними методами упорядкування власних думок, надання процесу мислення творчої спрямованості, сприйняття та посилення концентрованої думки.

9. Шлюб як духовний союз

Християнські уявлення про сімейні взаємовідносини. Єдність поглядів і прагнень подружжя. «Жива Етика» про космічну роль сімейного союзу. Аналіз причин недовговічності сімейного життя. Постійний духовний розвиток — шлях до постійного взаєморозуміння.

10. Духовні погляди видатних філософів та мислителів XIX–XX століть

Єдність духовних ідей у світосприйнятті Г. Сковороди, Т. Шевченка, В. Вернадського, О. Блаватської, Л. Толстого, А. Лосева, М. Бердяєва: розуміння місця і ролі людини в єдиному організмі Всесвіту, прискорення еволюції свідомості людства.

11. Стародавнє вчення про Перехрестя

Структура Перехрестя, символічне значення вертикалі та горизонталі, їх поєднання. Перебіг духовної еволюції людини згідно із законами Перехрестя. Розташування стародавніх знаків та їх символічне значення.

Практична робота

Освоєння принципів розшифрування стародавніх духовних знаків за допомогою таблиці «Перехрестя життя». Відеофільм «Безкінечна історія».

12. Духовна скарбниця українського народу

Українські народні казки, їх вплив на людську свідомість і підсвідомість. Українські народні обряди та звичаї, їх значення з релігійної та наукової позицій. Духовні ідеї у видатних творах українського мистецтва.

13. Заключне заняття

Заключний огляд курсу. Обмін досвідом, враженнями та ідеями.

Заключне анкетування. Тематичний відеофільм.

Апробація спецкурсу «12 шляхів духовності» здійснювалася на базі київських загальноосвітніх шкіл №№60, 221, гімназії №153 ім. О. С. Пушкіна, Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського району м. Києва. За допомогою діагностичної методики «Здійснення бажань»,

анкетування та спостережень було підтверджено позитивний вплив спецкурсу на духовний розвиток учнів.

Зокрема, зафіксовано позитивні зміни у спрямованості особистості від базових потреб до цінностей самовдосконалення та самореалізації. Виявлено, що високий початковий рівень духовного розвитку необов'язково стає умовою його подальшого стрімкого зростання. У процесі духовного зростання особистість виявляє інтерес до прикладів духовності й гуманізму в історії людства, і поступово здійснює перехід від об'єктивних загальнолюдських духовних ідеалів і цінностей до формування відповідних особистісних якостей.

4.5. Розробка та апробація духовно орієнтованих тренінгових занять у роботі з учнями 6–7 класів

Якщо до 7–12 років формування особистості відбувається переважно через ознайомлення її з системою знань, досвіду дорослих, то після 12-річчя у дитини дедалі більше актуалізуються такі підструктури особистості, як самосвідомість, спрямованість, характер. Для учнів 6–7 класів надзвичайно важливою є думка про них інших і, зокрема, однокласників. Залежність від чийсь думки може справляти стимулюючий вплив на особистість учня, якщо ця думка не містить негативного емоційного потенціалу й учень бачить перспективи та напрями власного розвитку. Ця ж сама залежність може справляти негативний вплив, коли думка товаришів виражена у некоректній формі, спрямована на підкреслення суто негативних рис особистості, а сам учень, якому вона адресована, не бачить перспектив самовдосконалення. Отже, прагнення до самопізнання та самовдосконалення може бути активізовано через створення сприятливої для цього психологічної атмосфери у колективі школярів завдяки використанню духовно орієнтованих тренінгових занять.

Серед типових труднощів проведення психологічних тренінгів у шкільних умовах — велика кількість учнів у класах (оптимальним для тренінгової групи є кількість близько 8–12 учасників) та епізодичність психологічного впливу на школярів. У сучасній школі, де один психолог нерідко вимушений працювати з 1–2 тис. учнів, батьків і вчителів, для успішного тренінгу духовних якостей старшокласників необхідна методика, якою, по-перше, було б охоплено значну частину учнів, і по-друге, щоб вона мала не тимчасовий, а довгостроковий, стратегічний характер.

Однією з спроб подолати на практиці вказані труднощі є подана нижче методика самовдосконалення особистості в колективі «Перетворення», призначена для учнів середніх і старших класів.

Її застосування дає змогу створити в колективі класу та школи в цілому психологічні умови, сприятливі для духовного розвитку учнів.

Методика «Перетворення»

Пояснювальна записка

Духовний розвиток особистості — це постійний рух до самопізнання та самовдосконалення. При цьому нерідко перед особистістю постає проблема правильного визначення напрямів саморозвитку. Таке визначення потребує безпомилкової самооцінки, бездоганного знання себе. Проте у реальному житті ми насамперед докладніше розглядаємо інших, знаходячи в оточуючих свій віддзеркалений образ. Стара приказка: «Наші близькі — наші вороги» виникла на підставі того факту, що на жертву «добрим стосункам» та спокійному життю ми нерідко приносимо свою відвертість, залишаючи все невисловлене у власних думках. Але залишене в думках впливає на нашу поведінку... Отже, необхідно знайти спосіб, не ображаючи інших, висловлювати та коригувати власне бачення себе та оточуючих.

Методика «Перетворення» допомагає учасникам керувати процесом позитивного самоперетворення та здійснювати допомогу іншим у конкретизації напрямів самовдосконалення. До складу методики входить шість послідовних етапів.

Призначення елементів методики

Мотиваційна частина — активізує бажання учнів гармонізувати свій внутрішній світ, сприяє усвідомленню масштабності й важливості процесу самовдосконалення.

1-й етап — розминка — використовується як психологічний настрій на подальшу діяльність, допомагає врівноваженню «ціннісної шкали» між позитивними та негативними особистісними якостями.

2-й етап — визначення цінних особистісних якостей — сприяє баченню позитивного в кожній людині та вмінню сформулювати це позитивне. Визначення необхідних якостей конкретизує напрями розвитку особистості, певною мірою знешкоджує внутрішні не виказані протиріччя у взаєминах.

3-й етап — погодження результатів та їх фіксація у підсумковій анкеті — дає можливість досягти згоди між учасниками щодо визначених якостей.

4-й етап — моделювання ситуацій прояву необхідної якості — сприяє рефлексії необхідної якості та способів її прояву у поведінці.

5-й етап — оцінювання досягнення необхідної якості — надає процесу самовдосконалення особистості системності та безперервності, допомагає відстеженню динаміки цього процесу, об'єднує всіх учасників через взаємодопомогу.

Забезпечення системності і безперервності активізації процесу самовдосконалення особистості в колективі можна вважати головною особливістю даної методики. Це досягається завдяки застосуванню кваліметричного підходу до оцінювання рівня розвитку необхідних людині якостей.

Практика показує, що методика «Перетворення» є досить універсальною і може використовуватись як у колективах учнів, студентів, так і в професійних колективах.

Мотиваційна частина

У Всесвіті все прагне досконалості. Маленька частинка води і величезна планета «намагаються» досягти сферичної форми, бо така форма досконаліша, а досконалість розширює можливості її носія.

Птахи і риби, удосконалюючи свій політ та вміння плавати, роблять це несвідомо — їх «примушує» життя, природний відбір. Сучасна людина певною мірою відокремилася від природи, однак багатьох людей, які скаржаться на нещасливу долю, життя підштовхує до розвитку складними обставинами — тим, що називають «невдачею», погіршенням здоров'я.

Перед людиною постає вибір: чекати таких підказок чи йти шляхом постійного самовдосконалення? Методика «Перетворення» допоможе тим, хто бажає здійснити подорож внутрішнім світом. Під час цієї подорожі ми можемо дещо втратити. Ми можемо втратити зайве самолюбство та занижену самооцінку, ми можемо втратити безліч тих якостей, що заважають нам ЖИТИ. Свідомо гармонізуючи свій внутрішній світ, свій характер, ми, таким чином, свідомо змінюємо зміст власного життя — нашу долю. Чи треба це робити?

Упродовж тисячоліть людство спрямовувало свою творчість переважно на зовнішній світ. Воно створило «зовнішню цивілізацію» — розвинену хімічну індустрію, техніку, електроніку... Проте зовнішній світ з отруєним повітрям і забрудненими ріками, не став від цього гармонічним. «Можна дати тільки те, що маєш», — проголошує стародавня мудрість. Якщо у внутрішньому світі людини немає гармонії, то як вона може створити гармонію у світі зовнішньому?

Методика «Перетворення» допомагає людині відчинити двері власного внутрішнього світу, поглибити пізнання себе та інших, здійснити необхідні позитивні перетворення.

Інструкція для учасників

Участь у проведенні методики потребує дотримання таких принципів:

1. Доброзичливості. Всі учасники мають бути готові до надання необхідної психологічної підтримки тим, хто її потребує. Подивіться в очі один одному і перевірте наявність доброзичливості.

2. Конфіденціальності, довіри. Все, що відбувається у групі під час проведення методики (особливості поведінки, особисті переживання) не повинно без дозволу учасників виноситися назовні.

3. Усвідомлення мети. Цей принцип передбачає усвідомлення власної потреби у самовдосконаленні та готовність здійснювати тактовну допомогу у визначенні необхідних напрямів самопокращення для інших учасників.

Слід пам'ятати, що найнебезпечнішим ворогом є ворог невидимий. Негативні якості, що заважають нам у житті, часто непомітні для нас і тому ми не маємо змоги перетворювати їх на позитивні. У процесі проведення методики ми допоможемо один одному зробити їх видимими, а це вже значний крок до перемоги. За своєю природою негативні якості мають коріння у біологічних інстинктах. Наприклад, боягузтво — це некерований потяг до самозбереження, а жадібність — не що інше як перебільшена потреба у самозабезпеченні. Тому мудра людина не звинувачує себе та інших у прояві негативних якостей, а вчиться керувати собою у будь-якій ситуації.

1-й етап. Розминка. Розподіліть колектив на 2–3 групи та запропонуйте назвати разом якомога більше позитивних людських якостей, рис характеру.

Необхідно зауважити, що специфіка проведення методики в дитячих колективах потребує більшої емоційності. Так, для школярів доцільно організувати змагання між кількома рядами. Представник кожного ряду може записувати на дошці сформульовані своїми товаришами якості.

Після визначення та привітання переможців, запропонуйте учасникам вибрати з присутніх людину, яку всі добре знають і сформулюйте разом її найкращі особистісні якості. Визначте також якості та риси характеру, що допомогли б цій людині стати більш досконалою. На цьому розминку закінчено.

2-й етап. Визначення цінних і необхідних якостей. Роздайте кожному з учасників анкету встановленого зразка (табл. 4.3). До анкети необхідно занести прізвища (імена) всіх учасників. У разі великої кількості учнів доцільно завчасно розтиражувати анкети із занесеними до неї прізвищами. Запропонуйте учасникам записати напроти кожного прізвища (в тому числі і собі) одну позитивну якість, яка в цій людині здається найціннішою, а потім занести одну найнеобхіднішу якість, яку насамперед слід розвинути. При цьому можна користуватися зведеним переліком типових позитивних якостей, який доцільно вивісити на дошці (табл. 4.4).

3-й етап. Погодження результатів. Після визначення цінних і необхідних якостей слід зібрати заповнені анкети і запропонувати

колективу обрати серед присутніх найоб'єктивнішого учасника — йому належить роль головного радника (за згодою всіх учасників цю роль може брати на себе також психолог або класний керівник).

Називаючи прізвище першого за списком учасника, радник зачитує всі цінні якості, визначені для названої людини іншими (і самим учнем). При цьому не слід оголошувати авторів заповнених анкет.

Табл. 4.3

Анкета для визначення особистісних якостей

№	Прізвище, ім'я	Цінна особистісна якість	Необхідна особистісна якість	Рівень досягнення			
				А	Б	В	Г
1							
2							
3							

А. Необхідна особистісна якість розвинена у достатньою мірою.

Б. Необхідна якість розвинена частково.

В. Спроби розвитку необхідної якості не приводять до успіху.

Г. Необхідна особистісна якість не розвинена, прагнення до її розвитку відсутнє.

Табл. 4.4

Перелік типових позитивних особистісних якостей

Активність	Життєрадісність	Самостійність
Бережливість	Кмітливість	Сердечність
Ввічливість	Майстерність	Серйозність
Великодушність	Мудрість	Сила фізична
Відвертість	Надійність	Сміливість
Віра в себе	Наполегливість	Сором'язливість
Вірність	Ніжність	Співчуття
Витривалість	Незвичайність	Спостережливість
Вміння завершувати	Охайність	Стриманість
Вміння переконувати	Повага до інших	Тактовність
Вміння розуміти інших	Почуття відповідальності	Терплячість
Вміння поступатися	Почуття гумору	Терпимість
Врівноваженість	Правдивість	Турбота про людей
Дисциплінованість	Прагнення до знань	Уважність
Доброта	Працелюбність	Цілеспрямованість
Довіра до людей	Пунктуальність	Чесність
Дружелюбність	Рішучість	Щирість

Уважно вислухавши та визначивши, яка саме цінна якість «переважає» для першого учасника, радник оголошує її та заносить до підсумкової анкети (такого самого зразка) навпроти прізвища даного учасника. Так, окремі суб'єктивні оцінки школярів у своїй сумі складають досить об'єктивну думку колективу в цілому. Далі радник називає прізвища інших учасників та визначає разом з усіма притаманну для кожного з них цінну якість.

Аналогічно радник визначає та фіксує якість, необхідну кожному з учасників. У разі незгоди учнів радник повинен розглянути апеляцію. Після заповнення підсумкової анкети учасники можуть по черзі подякувати присутнім за відвертість.

Психолог чи вчитель оголошує учням правила самовдосконалення:

Дізнавшись про свою цінну якість, ставтеся до неї як до власного надбання.

Щоб набути необхідної Вам якості, концентруйтеся на тому, що з кожним днем вона стає дедалі більш властивою для Вас.

4-й етап. Моделювання ситуацій прояву необхідних якостей.

Учасникам пропонується написати записки, адресовані один одному, не підписуючись (кожен може написати від однієї до кількох записок). У записках повинен міститися опис конкретної ситуації, в якій той, кому адресована записка, має зіграти задану роль (див. приклади нижче). Роль і ситуація мають сприяти розвитку необхідної цій людині особистісної якості, занесеної до підсумкової анкети. Для створення заданої ситуації кожен може запрошувати будь-кого з учасників. Психолог має сприяти тому, щоб усі учні отримали записки і, виходячи на імітовану сцену, мали нагоду проявити необхідну якість та емоційно закріпити особливості її прояву.

Після завершення цього етапу слід підкреслити цінність інформації та досвіду, здобутих кожним учасником.

Приклади змісту записок, адресованих старшокласникам і вчителям

Необхідна особистісна якість — *почуття гумору*. Ситуація:

1. Анжело, уяви собі, що до тебе у вікно постукали інопланетяни і запросили тебе здійснити екскурсію на свою планету. Твої дії...

2. Необхідна якість — *рішучість*. Ситуація:

Андрію Васильовичу, Ви знову запізнюєтесь на роботу. Трамваї переповнені, а тролейбуси один за одним їдуть до парку. Проявіть рішучість.

3. Необхідна особистісна якість — *відвертість*. Ситуація:

Сергію, ти отримав двійку з контрольної по алгебрі. Батьки ще нічого не знають, але ти мусиш сказати їм правду.

4. Необхідна особистісна якість — *зібраність*. Ситуація:

Наталю, уяви, що ти їдеш у поїзді, дрімаєш. Речі розкидані по всьому купе. Входить провідник і каже: «Швиденько збирайтесь — Ваша зупинка!»

5. Необхідна особистісна якість — *терплячість*. Ситуація:

Сашко, ти прийшов ловити рибу на ставок. Біля тебе галасують діти, риба не ловиться, але ти не відводиш погляду від поплавка.

6. Необхідна особистісна якість — *активність у спілкуванні*. Ситуація:

Георгію, уяви себе на дискотечі. Приємна музика, дівчата. Прояви активність.

7. Необхідна особистісна якість — *терпимість*. Ситуація:

Галино Іванівно, Ваш син приходять додому із сережкою у вусі та розмальованим у зелений колір волоссям. Продемонструйте терпимість.

8. Необхідна особистісна якість — *турбота про людей*. Ситуація:

Андрію, всі учні класу завітали до тебе в гості без попередження. Дома їсти нема чого. Прояви турботу про інших.

9. Необхідна особистісна якість — *уважність*. Ситуація:

Юліє, вчитель хімії на уроці розповідає про валентність хімічних елементів. На дворі весна. Учні галасують і не дають тобі зосередитися. Спробуй бути уважною.

10. Необхідна особистісна якість — *уміння переконувати*. Ситуація:

Сергію, твій маленький братик пропонує тобі розібрати телевізор. Переконай його, що цього робити не слід.

5-й етап. Оцінювання досягнень. Підсумкова анкета зберігається протягом півріччя (року). Надалі для відстеження динаміки особистісного розвитку учнів і визначення нових напрямів самовдосконалення можна провести наступне анкетування. З цією метою кожному з учасників роздають копію підсумкової анкети. Увага учнів звертається на значення чотирилітерного коду навпроти кожного прізвища (табл. 4.3.).

Щоб визначити рівень досягнення (розвитку) необхідної якості, учасники окреслюють одну з чотирьох літер навпроти кожного прізвища. Так, якщо особистісна якість розвинена достатньою мірою, необхідно позначити літеру А.

Під час обробки заповнених учнями анкет використовується кваліметричний спосіб оцінювання результатів [145]. Застосування кваліметричного підходу дає можливість розглядати якісні показники у кількісному, цифровому виразі. У даному разі найвища оцінка призначається учню іншими учасниками (і ним самим) у випадку, якщо необхідна особистісна якість розвинена достатньою мірою (див. анкету). Кожній з літер на анкеті надається відповідне числове значення (кількість балів): А — 5 балів; Б — 4; В — 3; і Г — 2 бали.

Для підрахунку рівня досягнення необхідної якості слід скласти бали, отримані певним учасником (сумарний бал усіх анкет) та розподілити отриману суму на кількість анкет, тобто, знайти середнє арифметичне. Отримані результати можуть бути занесені психологом у картку розвитку особистості та повідомлені кожному учасникові окремо чи колективу загалом, залежно від побажання учасників.

Надалі, отримані дані використовуються психологом у процесі консультаційної роботи з учнями, батьками. Якщо у класі панує сприятливий психологічний мікроклімат, отримані дані можуть складати рейтингову таблицю, що регулярно оновлюватиметься.

Після підбиття підсумків, відразу або через певний час, можна повернутися до першого (чи другого) етапів методики, що забезпечить учасникам безперервність взаємодопомоги у процесі свідомого самовдосконалення.

Апробація методики в ряді київських шкіл та закладів поза-шкільної освіти (ліцеї «Поділ», ЗНЗ №№ 165, 221, Республіканському еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді та Палаці творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м. Києва) підтвердила її ефективність. Впровадження методики показало цікаві закономірності: школярам набагато легше знаходити як у собі, так і в інших негативні якості, ніж позитивні. Очевидно, це явище пов'язане з тим, що в дитинстві більшість чує від батьків зауваження негативного характеру («який ти в мене неслухняний, неухажний, неохайний» і т. п.). Як наслідок, у школярів нерідко спостерігається занижена самооцінка, негативний «я»-образ, вони звикають бачити, перш за все, негативне в собі та інших. Методика «Перетворення» значною мірою допомагає учням помічати й висловлювати позитивне.

Застосування методики активізувало також консультаційну роботу шкільного психолога, оскільки у багатьох учнів виникло бажання дізнатися про шляхи досягнення необхідної їм позитивної якості. Повторне анкетування (через півріччя) засвідчило, що навіть ті учні, які не відвідували психолога, певною мірою оволоділи необхідними їм якостями. Таку тенденцію можна пояснити зміною спрямованості мислення школярів, зосередженістю на необхідній позитивній якості. Співбесіди з учнями підтвердили, що протягом півріччя вони не забували про необхідну їм якість, згадували про ситуації її прояву. Таким чином, методика сприяє активізації процесу самопізнання та самовдосконалення учнів, що є невід'ємною частиною їх духовного зростання.

За своєю будовою запропонована методика є досить відкритою і гнучкою. Вона може використовуватися як у загальному складі, так і частинами, поелементно. Наприклад, у тимчасових колективах можна обмежитися проведенням трьох або чотирьох її етапів.

Як показує практика, максимальна ефективність від проведення методики досягається в умовах панування в колективі психологічної атмосфери доброзичливості та взаємопідтримки серед учасників. Результативність методики підвищується за умов поєднання її зі спецкурсами духовної спрямованості, заходами розвитку творчого та духовного потенціалу особистості.

4.6. Активізація творчого та духовного потенціалу особистості в процесі становлення професійних орієнтацій старшокласників

Сучасні дослідники вікового становлення особистості відзначають підвищення інтелектуальної активності учнів 8–9 класів, активізацію самосвідомості молоді на цьому віковому етапі. Психологічні механізми особистісного розвитку спонукають молодь до самопрояву, самореалізації. Учні більше не хочуть бути споживачами інформації, чужого досвіду. В яке русло буде спрямована могутня енергія самопрояву?

Цей період потребує створення у навчальних закладах психолого-педагогічних умов для творчості школярів. Це, передусім, робота різноманітних гуртків, секцій, шкільного театру, проведення регулярних виставок індивідуальної та колективної творчості учнівської молоді. За таких умов шкільне життя стає цікавим, змістовним; підлітки не шукатимуть самопрояву в асоціальній поведінці та злочинній діяльності.

Досвідчені психологи знають, що одним із засобів корекції поведінки підлітків є розвиток їх професійних інтересів. Мрії про майбутню професійну діяльність активізують саморозвиток учнів, пробуджують в уяві молоді перспективи дорослого життя. Саме цей психологічний механізм закладений в основі запропонованої далі методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Методика проведення школярами творчих авторських уроків

В основі запропонованої методики покладено принципи пізнавальної діяльності та творчої самореалізації особистості, що сприяє розвитку професійної орієнтації старшокласників. Згідно з методикою кожен учень протягом року обирає для себе особистий приклад творчої самореалізації, готує міні-урок для однокласників і проводить його протягом 15–30 хвилин за таким алгоритмом:

— Визначити, про яку систему професійної орієнтації буде йти мова (Людина — Людина, Людина — Техніка, Людина — Знак, Людина — Художній образ, Людина — Природа).

— Проасоціювати свої інтереси з обраною за приклад людиною: чому обрана саме ця особистість, чим вона здається привабливою, близькою?

— Коротко розповісти про найцікавіші події на життєвому шляху обраної особистості.

— Акцентувати увагу на тому, як ця особистість прийшла до свого винаходу, твору, досягла певного рівня професійної майстерності.

— Продемонструвати найбільш вражаючий фрагмент твору або

винахід (поставити музичний запис, накреслити на дошці схему пристрою, показати копію картини тощо).

— Дати творче завдання для всіх учнів класу (провести гру, дати завдання на розв'язання загадки, таємниці, кросворда тощо).

— Відповісти на поставлені учнями запитання.

— Отримати колективну оцінку.

Оцінка за підготовлений та проведений міні-урок визначається учнями і вчителем спільно та має ґрунтуватися на таких показниках як:

1. Відповідність професійного шляху обраної особистості визначеному учнем напряму професійної орієнтації.

2. Рівень підготовленості матеріалу.

3. Вміння донести матеріал до слухачів, зацікавити їх.

4. Рівень цікавості творчих завдань, відповідей на запитання тощо.

Професійна спрямованість учнів визначається за допомогою диференційно-діагностичного опитувальника інтересів Е. Клімова або опитувальника професійної готовності Л. Карбадової [147]. У ході професійного самовизначення, вибору теми авторського уроку та його безпосередньої підготовки учні радяться з батьками, консультуються з психологом, вчителями та бібліотекарем школи.

Для активізації процесу професійного самовизначення школярів протягом року на заняття до учнів запрошуються їх батьки (також батьки учнів інших класів), які є представниками різних професійних напрямів: актори, економісти, літературознавці, лікарі, юристи, художники, барди, психологи, винахідники, підприємці, дресирувальники тощо. Вони розповідають про специфіку своєї роботи, вимоги до представників професії, дають поради учням, які зацікавилися цим напрямом професійної діяльності. Така спільна навчальна діяльність сприяє зміцненню взаємин між батьками та школою, підвищує авторитет батьків.

Відомості про апробацію методики. Результати апробації методики в київських школах підтвердили її ефективність щодо розвитку творчого та духовного потенціалу, формування професійних орієнтацій учнів. Для прикладу показники професійної спрямованості учнів 8-А класу ЗНЗ № 221 та теми їх авторських уроків подано у таблиці 4.5.

Аналіз результатів впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків за допомогою розробленої моделі високодуховної особистості (додаток А) показав, що її застосування активізує потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворюючі, результативні та емоційно-почуттєві компоненти діяльнісного виміру. Принципово новим елементом, застосованим у методиці, є набуття учнями психолого-педагогічних навичок у процесі підготовки та проведення авторських уроків.

Дослідження подальших життєвих шляхів учнів показало, що більшість із них обрало профіль подальшого навчання у ВНЗ відповідно до визначених професійних інтересів. Це підтверджує правильність обраного підходу та результативність методики.

Табл. 4.5

Приклади професійної спрямованості учнів 8-А класу ЗНЗ №221 і теми їх авторських уроків

Показники професійної спрямованості: Учень:	Природа	Техніка	Людина	Знак	Художній образ	Тема авторського уроку
Б. Ганна	4	-	5	-	8	Поетеса Ганна Ахматова
Б. Вікторія	6	-	-	6	6	Винахідник Г. Б. Бухман
Д. Артур	5	-	-	6	6	Художник Сальвадор Далі
З. Євген	-	7	-	5	4	Леонардо да Вінчі
К. Антон	-	5	5	4	-	Мореплавець Амундсен
К. Ганна	7	-	4	4	4	Вчений М. Коперник
Л. Роман	4	4	4	6	-	Письменник Ф. Достоєвський
Л. Максим	2	7	4	6	2	Авіаконструктор О. Антонов
М. Олексій	2	3	6	8	2	Письменник А. П. Чехов
П. Лідія	-	5	5	6	5	Просвітниця Єкатерина Дашкова
Р. Яна	5	-	4	6	7	Письменник К. Паустовський
С. Артем	3	4	1	3	6	Музиканти «Айрон Мейден»
Т. Тетяна	5	2	7	1	7	Психолог О. Леві
Ц. Ярослава	4	-	5	-	5	Поет Ф. І. Тютчев
Ч. Іван	1	3	6	3	7	Просвітник, вчений і винахідник М. В. Ломоносов
Ш. Артур	4	3	5	6	-	Вчений і поет Піфагор
Ю. Максим	3	2	6	3	6	Композитор Л. Бетховен

Вивчення наукової психології як фактор активізації процесу духовного розвитку старшокласників

Випускні 10–11 класи є особливими для світосприйняття учнів. Більшість вчителів ставиться до випускників як до дорослих людей. Учні більше усвідомлюють відповідальність за поведінку та вчинки,

шукають тих знань, які дійсно будуть корисними у самостійному житті. Вони також замислюються над особистісними якостями, що необхідні для успішної самореалізації в сучасному світі. Зважаючи на це, до складу психолого-педагогічної технології забезпечення духовного зростання молоді включено спецкурс «Життєвий вибір» для старшокласників і студентської молоді. Життєвий вибір — це не одномоментний акт, а процес постійного самовизначення та прийняття рішень, в якому особистість перебуває протягом усього свідомого життя.

Програма спецкурсу «Життєвий вибір»

Пояснювальна записка

Актуальність спецкурсу зумовлена потребами старшокласників і студентів у психологічних знаннях, вміннях і навичках, необхідних у дорослому житті. Ці знання повинні мати випереджаючий характер і виконувати роль наступної ступені перспективного розвитку особистості.

Мета спецкурсу полягає у наданні старшокласникам можливості оволодіти основами психологічних знань, необхідними для активної самореалізації та здійснення важливих життєвих виборів, знаходження свого місця у соціумі та проектування майбутнього життя.

Шляхи реалізації програми складаються у систему теоретичних і практичних заходів, що сприяють особистісному розвитку учнів. У ході занять актуалізується важливість прийняття правильних рішень, здійснення життєвих виборів, зокрема: вибору способу життя, друзів, професії, вибору між творчістю та споживацтвом, духовністю й бездуховністю тощо. Прагнення до здійснення правильних життєвих виборів становить основу і мотив оволодіння психологічними знаннями.

Побудова програми курсу враховує психологічні потреби учнів у спілкуванні, пізнанні та самовдосконаленні. Кожна тема спрямована на ознайомлення учнів з необхідною інформацією, містить діагностику розвитку особистісних характеристик школярів та елементи психологічного тренінгу.

Тематичний план розрахований на 2 роки навчання (40 та 38 годин щорічно). Вимоги до викладача зводяться до його фахової компетентності, високого рівня психологічної та духовної культури. Важливе значення надається особистості викладача, який своїм прикладом має підтвердити правильність зроблених життєвих виборів.

Орієнтовний тематичний план спецкурсу «Життєвий вибір»
Частина 1

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття. Знайомство з програмою	1	1	-
2. Життєві вибори та їх значення для подальшої долі людини	2	1	1
3. Умови здійснення правильних виборів: самопізнання та самовдосконалення	2	1	1
4. Сучасні та стародавні уявлення про будову людини та її можливості	3	2	1
5. Вибір між здоров'ям та хворобами. Психологічні причини хвороб	3	2	2
6. Психофізіологія людини. Темперамент, його врахування	4	2	2
7. Емоційне здоров'я: саногенні та патогенні емоції	2	1	1
8. Мистецтво управління емоціями та бажаннями. Врівноваженість, емоційність і беземоційність	4	2	2
9. Діагностика і розвиток емоційного світу людини	4	1	2
10. Вибір друзів. Спілкування особистості	4	2	2
11. Стиль спілкування	2	1	1
12. Вибір мети та стилю життя: творчість або споживацтво	4	3	1
13. Діагностика і розвиток творчих здібностей	4	2	2
14. Підсумкове заняття	1	1	1
Загалом:	40	22	18

Апробація спецкурсу здійснювалася на базі київської гімназії №153 ім. О. С. Пушкіна і Національного університету культури та мистецтв. Найбільший ефект досягався з тією категорією учнів і студентів, яким уже довелося робити важливі життєві вибори, і які вже усвідомили відповідальність за прийняття правильних або

Орієнтовний тематичний план спецкурсу «Життєвий вибір»
Частина 2

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття.	1	1	-
2. Вибір професії. Світ професій	2	1	1
3. Бажання, схильності та здібності у виборі професії	4	1	3
4. Накреслення професійних перспектив	2	1	1
5. Інтелектуальна сфера людини, її закони	2	2	-
6. Увага та уважність	2	1	1
7. Пам'ять	2	1	1
8. Мислення	3	2	1
9. Духовна сфера особистості. Духовність як потреба еволюційного і соціального розвитку людини	3	2	1
10. Компоненти духовної сфери особистості: ідеали, смисли, цінності, досвід	3	1	2
11. Діагностика духовного розвитку особистості. Визначення ціннісних орієнтацій та духовного потенціалу особистості	4	1	3
12. Прояви духовних якостей особистості у повсякденному житті. Духовна самореалізація особистості	2	1	1
13. Духовні основи сім'ї. Психологія пошуку своєї половини. Психологічні критерії вибору	4	1	3
14. Умови щасливого шлюбу	3	1	2
15. Підсумкове заняття	1	1	-
Загалом:	40	22	18

невірних рішень. Серед школярів — це діти, які переходили з класу в клас, обирали профіль навчання. Деяким з учнів доводилося вирішувати в дитинстві, з ким жити після розлучення батьків.

Студентське життя оцінювалося юнаками та дівчатами як більш самостійне, наповнене свободою та необхідністю виборів. За опитуванням, проведеним серед студентів, найвідповідальнішим вибором більшість визначили вибір ВНЗ та майбутньої професії.

Проте одружені студенти на перше місце поставили вибір супутника життя. Важливим також визначено вибір, чи жити далі з батьками, чи окремо (у гуртожитку або наймати житло). На старших курсах студенти все частіше замислюються над проблемою успішного працевлаштування після закінчення навчання або паралельно з ним.

Більш високі філософські вибори (духовність чи бездуховність, творчість або споживацтво) були актуальними приблизно для третини опитаних. Очевидно, ці проблеми є перспективними для учнівської та студентської молоді.

4.7. Моделювання психолого-педагогічних умов для духовної самореалізації майбутнього професіонала

Аналізуючи вікові особливості старшокласників і студентської молоді, слід відзначити, що однією з провідних особистісних потреб цієї вікової категорії є потреба самореалізації. Юнаки та дівчата всерйоз замислюються над вибором професії, можливими умовами праці та власними здібностями. Потреба самореалізації є протилежною потребі самозабезпечення, що домінує у поведінці дитини. Спочатку дитина потребує від дорослих уваги, турботи, піклування, однак підростаючи, молода людина прагне утвердити власну самостійність, значущість, реалізувати свій особистісний потенціал. Спрямованість самореалізації молоді може бути суспільно корисною, а може мати й асоціальний характер. Порівняно з минулим, соціально-психологічні умови розвитку сучасної української молоді мають істотні відмінності, серед яких:

- свобода від «сімейного тиску» та, водночас, нестача уваги батьків;
- доступність інформації та переважно несприятливий вплив засобів телекомунікації;
- надання переваги недрукованим засобам інформації;
- значна інформаційна обізнаність і відсутність як професійних, так і соціальних навичок самореалізації.

У минулі десятиріччя потреба в самореалізації учнівської молоді задовольнялася через участь у корисних справах піонерів, комсомольців, тимурівців. Діяльність цих організацій була соціально спрямованою і приносила чимало позитивних наслідків. На сьогодні цінності споживацтва та егоцентричні орієнтири в суспільній свідомості ускладнюють процес духовної самореалізації молоді, а без набуття відповідного досвіду духовний потенціал залишається нерезалізованим. На практиці потреба в наданні учням можливості збагатити й реалізувати свій духовний потенціал вимагає розробки й впровадження спеціальних творчих особистісних проєктів

духовного спрямування, участь у яких дає змогу залучитися до суспільно корисної діяльності. Розробка таких проєктів має здійснюватися за участю самих учнів, враховувати їх потреби, бажання, інтереси та цінності. Тобто з відносно пасивного спостерігача, споживача наданої інформації та чужого досвіду учень поступово перетворюється на соціально активну творчу особистість, яка прагне змінити світ на краще. Така зміна позиції підвищує самооцінку, допомагає відчутти себе потрібним, а отже — дорослим.

Слід зазначити, що метод проєктів дедалі активніше входить у простір сучасної освіти, адже він особливим чином поєднує психолого-педагогічну теорію і практику, розкриває перспективи для творчої, конструктивної діяльності. Серед сучасних дослідників цього методу можна назвати таких вчених, як Л. М. Вашенко, С. Б. Кримський, І. Г. Єрмаков, О. В. Онопрієнко, В. В. Рибалка, Г. С. Сазоненко, С. О. Сисоєва, Л. В. Сохань та ін. [274].

Проєкти духовної самореалізації учнівської молоді мають виражену специфіку. Зокрема, це орієнтація на систему духовних цінностей: гуманістичних, естетичних, екологічних, цінностей пізнання, самовдосконалення та самореалізації. Нижче подано 3 варіанти здійснення подібних проєктів, у яких автор виступав як науковий консультант.

Проєкт духовної допомоги школярів вихованцям дитячого притулку

Мета проєкту: оволодіння учнями старших класів досвідом надання духовної допомоги потребуючим. Духовна допомога проявляється у здатності свідомо ділитися увагою, доброзичливістю, любов'ю, тобто духовними силами. Духовні сили мають у достатку ті, хто отримав їх від батьків, близьких, друзів, вчителів. Це, зокрема, учні старших класів, які вивчали спецкурси «12 шляхів духовності» та «Життєвий вибір» (група 1). Духовної підтримки потребують ті, хто не отримав її достатньою мірою у сім'ї або втратив через складні життєві обставини. Це, зокрема, діти, які опинилися в дитячому притулку (група 2).

Спосіб передачі духовних сил — створення спільного ціннісного простору між групами школярів і вихованців притулку через цілеспрямоване спілкування під керівництвом психолога.

Етапи здійснення проєкту

І. Потребово-мотиваційний. На цьому етапі необхідно активізувати у школярів такі потреби і бажання, зафіксовані у теоретичній моделі високодуховної особистості (додаток А):

- потреба у духовному спілкуванні;
- потреба у духовному співробітництві з однодумцями;
- бажання бути потрібним і корисним світу, людству, країні, близьким;

- бажання різнобічно покращувати себе;
- бажання знаходити в соціумі власне місце для принесення максимальної користі, для виконання життєво важливої місії;
- потреба в самоорганізації;
- потреба в набутті духовного досвіду.

Активізація цих потреб і бажань досягалася завдяки вивченню школярами духовно спрямованих спецкурсів, залученню старшокласників до участі у методиках «Перетворення», «Здійснення бажань» тощо.

II. Інформаційно-пізнавальний. Сформовані на попередньому етапі потреби та бажання старшокласників вимагають подальшого розвитку і закріплення, зокрема, у таких здатностях та інтересах:

- здатність до пошуку нових форм спілкування;
- здатність до сприйняття духовних ідей та проектів у процесі спілкування в колективі;
- інтерес до прикладів гуманізму в історії людства;
- інтерес до прикладів самореалізації високодуховних людей;
- здатність до самоусвідомлення власних позитивних якостей та якостей, що перешкоджають духовному прогресу;
- здатність до інтроспекції, самоспоглядання;
- здатність розпізнавати й відрізняти духовний досвід від псевдодуховного;
- здатність у будь-яких явищах помічати внутрішній смисл, встановлювати зв'язки другорядних подій з головними.

Активізація і розвиток цих здатностей та інтересів досягається завдяки проведенню з старшокласниками цілеспрямованих бесід, тематичних дискусій. У процесі спілкування психолог ставить перед учнями завдання пошуку шляхів самореалізації, допомоги потребуючим, інформує школярів про відомі приклади гуманістичної діяльності й пропонує знайти власні шляхи самореалізації у суспільно-корисній праці. Перевага віддається розгляду та обговоренню програм колективної допомоги потребуючим. Під час обговорення школярі, як правило, аналізують соціальне та матеріальне становище різних верств населення і співвідносять свої можливості з соціальними запитами потребуючих.

III. Цілеутворюючий етап. На цьому етапі увага приділяється розвитку таких здатностей і схильностей старшокласників:

- здатність до систематизації духовних знань, різних філософських чи психологічних підходів;
- здатність до сприйняття нестандартних ідей, думок, які висловлюють партнери зі спілкування;
- здатність бачити цінне у поглядах кожного та накреслення єдиної мети, спільного задуму, проекту.

- здатність співвідносити отриману в процесі контакту інформацію з власними поглядами, духовними ідеалами, життєвою метою;
- здатність відрізняти справжній гуманізм від показного;
- схильність до розгляду власних ідей, планів з точки зору своєї місії у житті;
- здатність до систематизації власного та загальнолюдського духовного досвіду;
- здатність передбачати наслідки своїх дій, поведінки, бачити перспективи починань;
- здатність до творчого аналізу проблем, ситуацій, подій життя.

Психолог має об'єднати школярів навколо ідеї допомоги безпритульним дітям, структурувати висловлені учнями думки та пропозиції навколо цієї теми. У процесі спілкування важливо підкреслити цінність думки кожного учня, її важливість для створення та здійснення спільного проекту. Такий підхід сприяє усвідомленню старшокласниками (група 1) мети проекту й допомагає спільному визначенню тактики і стратегії його проведення, можливих наслідків. Психолог має показати, що навіть такий «незначний» захід, як зустріч і відверте цілеспрямоване спілкування з безпритульними дітьми, може змінити світосприйняття (а отже, і долю) дітей групи 2. Таким чином група 1 цілеспрямовано допомагає позитивним змінам у нашому спільному світі.

На цьому етапі дітей групи 2 інформують про зустріч, що планується. Вихованці притулку готуються до прийому гостей. За бажанням дітей можливе виготовлення своїми руками різноманітних подарунків, сувенірів.

IV. Результативний. На цьому етапі здійснюється активний розвиток у старшокласників таких компонентів діяльнісного виміру структури особистості:

- здатність до передачі духовних знань, досвіду, до надання духовної допомоги потребуючим у різних формах спілкування;
- здатність створювати і підтримувати в колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці;
- здатність турбуватися про людей, відсутність егоцентризму;
- потяг до покращення світу;
- прагнення наповнювати кожен день життя змістом, максимально корисним для себе та світу, реалізація себе у різних видах діяльності, соціальної поведінки;
- сердечність, великодушність, доброта;
- здатність контролювати свої думки, емоційний стан, слова, дії;
- готовність виносити самостійні моральні судження, здатність бачити ситуацію ззовні, з позиції мудрості, любові;
- здатність свідомого керування увагою;

— здатність розпочати, продовжити та завершити певний етап духовного зростання.

Між учасниками проекту створюється ситуація знайомства і спілкування в формі інтерв'ю на визначені теми. Учасники сідають у коло і під керівництвом психолога по чергово висловлюються на завчасно окреслені теми. Темі підпорядковано специфіці процесу розвитку свідомості людини, і кожна наступна окреслює зону найближчого ціннісного розвитку для попередньої. Для зразка нижче наведемо можливі теми для спілкування: моє ім'я, улюблене заняття; які риси я ціную в друзях? Як покращити світ? Мої плани на майбутнє.

Спілкування може завершитися спільним переглядом відеофільму духовної спрямованості, створенням колективного малюнка, чаюванням.

Можливі позитивні наслідки здійснення проекту:

- 1) психологічне розкриття учасників, встановлення емоційного контакту між групами;
- 2) усвідомлення учасниками власного способу бачення світу, мети життя;
- 3) утвердження позитивних цінностей, вищих смислів, отримання духовного досвіду учнями групи 1;
- 4) розширення свідомості дітей групи 2 через ознайомлення з іншим способом світосприйняття;
- 5) об'єднання колективів кожної з груп на основі міжособистісного спілкування та спільної діяльності.

Можливі негативні наслідки здійснення проекту:

1) У разі недостатньої підготовленості старшокласників групи А, некваліфікованого психологічного забезпечення процедури проведення зустрічі школярі можуть потрапити в психологічну залежність від безпритульних, які спекулюють на своєму становищі.

2) Активна асоціальна поведінка учасників групи 2 може призвести до переваги негативного досвіду в спілкуванні. Для запобігання таким явищам учасники групи 1 мають бути старшими за учасників групи 2. У процесі спілкування може виявитися необхідною присутність вихователів притулку.

Планування подальших спільних заходів має відбуватися на основі отриманих результатів, визначених усіма учасниками проекту.

За програмою проекту навесні 1998 р. було організовано зустріч учнів 7(11)-Г класу київської гімназії № 153 ім. О. С. Пушкіна, які вивчали спецкурс «Життєвий вибір», і різновікової групи вихованців київського міського дитячого притулку. Протягом підготовчих занять у старшокласників активізувалося бажання допомогти дітям, які

потребують уваги та доброзичливості. Увага акцентувалася на тому, що допомога іншим є проявом духовної сили людини. Після підготовчої бесіди всі учні одностайно прийняли рішення взяти участь у проекті духовної допомоги дітям. Активно обговорювалася тактика проведення зустрічі. Зокрема, було відкинуто варіант презентації дітям іграшок та побутових речей. Старшокласники зійшлися на думці, які матеріальні речі, прийняті від однолітків, можуть принизити гідність дітей, поставити їх у певну залежність. Спільно було визначено теми для створення позитивного ціннісного простору. Усвідомлення причетності до «справжнього» духовного діла об'єднало колектив, підвищило відповідальність кожного за власні пропозиції.

По дорозі до притулку поведінка старшокласників не відрізнялася від звичайної, але перед входом у будинок багатьох охопило хвилювання. Більш за все учні боялися, що побачивши добре одягнених ровесників, діти притулку будуть засмучені своєю долею, життям без сім'ї та батьків. Учні дійшли до висновку, що треба не протиставляти себе дітям, а створити атмосферу довіри і єдності, не втрачаючи при цьому власної ціннісної орієнтації.

У залі для проведення зустрічі стільці розмістили колом, зважаючи на кількість учасників (16 старшокласників і 12 дітей притулку). Спочатку вихованці притулку не дивилися в очі гостей і між групами відчувалося певне напруження. Після пояснення мети зустрічі почалося знайомство учасників. Найстарший з дітей притулку (Володя) відразу ж почав психологічну розвідку, щоб з'ясувати «справжню» мету приходу гостей. Він полишив порядок знайомства і став виголошувати типові фрази про те, що годують їх добре, що всюди чисто, вихователі уважні і т. п. Однак скоро він побачив, що прихід гостей — зовсім не формальна акція. Старшокласники натхненно розповідали про свої захоплення: написання віршів, улюблену музику, танці, книжки, малювання. Поступово вихованці притулку почали несміливо висловлювати власні точки зору, розкривати свій внутрішній світ.

Тоді Володя зробив ще одну спробу класифікувати прихід гостей, цього разу як виступ самодіяльності. Він пропонував старшокласникам станцювати танок, наспівати улюблену музику. Школярам було відомо, що самодіяльні колективи досить часто відвідували цей заклад. Усвідомлення мети проекту допомогло їм продовжити цілеспрямоване спілкування.

Спектр цінностей дітей притулку виявився значно біднішим — їх улюблені заняття зводилися до футболу, малювання та перегляду телепередач. Разом з цим, діти притулку по-дорослому помічали й висловлювали найбільш суттєве. Так, одній старшокласниці було зроблено зауваження, що, зважаючи на її фігуру, доцільно до кола її

захоплень включити танці чи заняття спортом. Іншому учневі, який не повністю контролював своє зверхнє ставлення до оточуючих, діти притулку порадили працювати над власним характером. Дівчата класу підтримали вихованців притулку і висловили свої думки з цього приводу. Така відвертість зробила спілкування більш активним, жвавим. Обговорювалися якості, притаманні справжньому другу, визначалися шляхи покращення світу.

Наприкінці, на питання чи потрібно продовжувати подібні зустрічі обидві групи відповіли схвально. На зворотному шляху старшокласники запропонували зупинитися і підбити підсумки. Жоден учень не залишився байдужим. За позитивні моменти було відзначено такі:

- 1) вдалося створити атмосферу порозуміння, довіри;
- 2) діти притулку не замкнулися у собі, а висловили власні мрії, прагнення;
- 3) значною мірою вдалося спрямувати спілкування на духовні цінності;
- 4) кожен з учасників отримав певний духовний досвід.

За фактори, що перешкоджали досягненню мети, було визначено:

- 1) настороженість дітей притулку на початку спілкування;
- 2) недовготривалу увагу наймолодших вихованців притулку.

Емоційний стан старшокласників на зворотному шляху значно відрізнявся від того, що був по дорозі у притулок. Кожен зі школярів був зосереджений, розмови велися про отриманий досвід, аналізувалися складні ситуації, що виникали в процесі здійснення проекту. Пропонувалося повторити зустріч із старшими дітьми. За виразом одного з учнів, «кожен пишався участю хоч і в маленькій, але у справді корисній справі». Анкетування, проведене серед вихованців притулку, включало в себе такі запитання:

- 1) Що Вам найбільше запам'яталося на зустрічі з школярами?
- 2) Що корисного дала Вам зустріч?
- 3) Чи потрібно робити такі зустрічі і як часто?
- 4) Чим можна було б покращити такі зустрічі?

У відповідях на анкеті 80% дітей відповіли, що найбільше їм запам'яталося обговорення теми «як покращити світ?» Корисним для себе діти визначили можливість висловитися та зрозуміти один одного. Вихованці притулку одностайно відповіли, що такі зустрічі слід проводити постійно. Покращити зустрічі, на думку дітей, можливо поглибленням спілкування, урізноманітненням його форм.

Анкетування, проведене серед школярів, включало такі запитання:

- 1) Чому Ви прийняли рішення відвідати дитячий притулок?
- 2) Що найбільш цінного Ви побачили під час зустрічі?

3) Які почуття до дітей притулку Ви мали до і після зустрічі?

4) Чи маєте Ви бажання брати участь у таких заходах?

Мотивом для відвідання притулку для 40% школярів було бажання допомогти дітям. Приблизно 30% старшокласників керувалися бажанням пізнати інше, незвичне життя. Серед відповідей зустрічалося також бажання випробувати себе у незвичайній ситуації, отримати духовний досвід.

Найбільш цінним школярі, в основному, визначили спільне створення психологічної атмосфери довіри, відвертості під час спілкування. До зустрічі з вихованцями притулку старшокласники уявляли цих дітей зовсім не схожими на себе (дехто — агресивними, жорстокими). Після відвідання притулку враження істотно змінилися, про що свідчать відповіді на анкеті:

— Оля Р.: «Я зробила висновок, що в цих дітях закладено великий потенціал, вони дуже талановиті»;

— Аня Б.: «Я зрозуміла, що ці діти не погані, а розумні й добрі»;

— Дмитро Л.: «Ця зустріч пробудила в мені бажання колективної допомоги, стала приводом замислитися над іншим життям. Це загалом добрі й хороші діти. Мені здається, що наша увага до них допоможе їм залишитися такими. І ще: вони все схоплюють нальоту, все відчують»;

— Марина Ц.: «Я зрозуміла, що для цих дітей важливе не лише фізичне тепло й дах над головою, а й доброта, любов, підтримка»;

— Олексій А.: «Я побачив у притулку дітей, які відрізняються від нас тільки інтелектуальним розвитком і соціальним становищем»;

— Ганна Ч.: «Ці діти дуже розумні й навіть виховані. Інтуїтивно вони відчують все: обман, ненависть, жалість»;

— Надія С.: «Я зрозуміла, що ці діти не так сильно відрізняються від нас, як я думала раніше. В них ще багато доброзичливості, тепла»;

— Марина Є.: «Я розцінювала цю зустріч як досвід для себе, і дуже сильно хотіла принести добро дітям, а головне для мене те, що вони відчували це добро»;

— Марго Ч.: «Я відчула відвертість, прагнення та пошук любові, розуміння»;

— Олена Л.: «Мені здавалося, що діти будуть озлоблені, але після зустрічі зрозуміла, що вони добрі та відверті»;

— Алла І.: «У цих дітей дуже розвинені почуття. Вони дуже активні у спілкуванні. Вони хочуть говорити й говорити...»;

— Євген С.: «Для мене сенс життя став більш зрозумілим»;

— Юля Г.: «У процесі спілкування з цими дітьми я зрозуміла, що головне для них — доброзичливе ставлення, відвертість і розуміння, тому що ці діти відчують усе».

Учасники проекту висловилися за продовження подібних зустрічей. Аналіз представленого експериментального матеріалу дозволяє зробити висновки про:

- 1) зміну світоглядних характеристик старшокласників;
- 2) утвердження гуманістичної спрямованості особистості;
- 3) отримання школярами досвіду духовної самореалізації.

Враження від своїх відвідин дитячого притулку старшокласники виклали в окремому розділі створеної книги (Отражение / А. Асташев, А. Буртан, О. Белонина и др. — К., 1998 — 76 с.).

Творчий духовно орієнтований проект «Зустріч поколінь»

Мета проекту: створення психолого-педагогічних умов для обміну життєвим досвідом, поглядами та цінностями між ветеранами сцени та гімназистами. З боку гімназистів передбачалася активізація інтересу, потреби в мудрості, у здійсненні посильної допомоги старшому поколінню, у духовній самореалізації.

До участі у проекті залучався колектив 6 (10) гуманітарного класу київської гімназії №153 у складі 22 учнів. З боку ветеранів сцени активну участь у проекті брали 12 осіб, серед яких:

Шовковий Ярослав Андрійович — у минулому провідний соліст Львівського, Свердловського, Одеського, Казахського та Киргизького оперних театрів;

Сеннікова Раїса Денисівна — викладач історії театру Інституту театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого;

Бедненко Борис Миколайович — соліст балету Львівського оперного театру;

Ліна Біленька — дитяча письменниця, та інші діячі культури і мистецтв.

Етапи здійснення проекту

I. Потребово-мотиваційний. На даному етапі здійснювалась активізація у молоді таких потреб, бажань і прагнень, як:

- потреба в сприйнятті й передачі духовного досвіду під час спілкування;
- бажання відновити втрачені зв'язки між поколіннями;
- прагнення самовдосконалення;
- бажання знайти в соціумі власне місце для принесення максимальної користі, для виконання життєво важливої місії.

II. Інформаційно-пізнавальний. На цьому етапі учням була повідомлена інформація про існування Будинку ветеранів сцени та про умови проживання пенсіонерів, які присвятили своє життя служінню мистецтву. Адміністрація Будинку також повідомила про потребу

наведення ладу на присадибній ділянці навколо будинку. Необхідно було скопати землю, обрізати садові дерева, прибрати сміття тощо. Ця робота була непосильною для пенсіонерів.

III. Цілеутворюючий етап. На цьому етапі необхідно було об'єднати учнів навколо ідеї допомоги ветеранам сцени, структурувати висловлені учнями думки та пропозиції щодо цієї теми. Було вирішено, що в процесі зустрічі будуть обговорюватися найактуальніші проблеми людського життя: життєві смисли, цінності, перемоги та помилки. Головне — приділити увагу пристарілим, надати пенсіонерам можливість висловитися й бути вислуханими.

Для отримання згоди на проведення зустрічі спільно з активом класу було здійснено окрему поїздку до Будинку ветеранів сцени. Пенсіонери радо відгукнулися на пропозицію, активно включилися в обговорення умов її проведення.

IV. Результативний етап. На цьому етапі здійснюється активний розвиток у старшокласників таких компонентів духовно орієнтованої діяльності:

- здатність до надання духовної допомоги потребуючим у різних формах спілкування;
- здатність створювати й підтримувати в колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці;
- сердечність, великодушність, доброта;
- здатність контролювати свої думки, емоційні стани, слова, дії;
- готовність виносити самостійні моральні судження, здатність бачити ситуацію іззовні, з позиції мудрості, любові;
- здатність свідомого керування увагою тощо.

Зустріч випускників гімназії № 153 із мешканцями Будинку ветеранів сцени було здійснено 16. 04. 2003 р. Взаємодія розпочалася з творчої праці гімназистів на присадибній ділянці. Важливо було те, що діти принесли з собою власні садові інструменти, оскільки у розпорядженні Будинку їх не вистачало. Пенсіонери виходили на подвір'я, вітали дітей, дякували їм.

Старшокласники, не відчуваючи примусу, працювали з особливим натхненням. Деякі з них зізнавалися, що вдома батьки не можуть їх примусити працювати на дачі, а тут... Тут все по-іншому. Пам'ятне фотографування учнів з ветеранами посилювало ефект святковості.

Після активної фізичної праці учасники зібралися у невеличкому актовому залі. Учні почали поволі ставити запитання. Ветерани сцени розповідали про свій життєвий шлях, показували старенькі афіші, співали та декламували вірші. Всі присутні неначе стали учасниками єдиної мистецької дії, опинившись одночасно перед театральною сценою та за її кулісами, оскільки артисти розкривали перед слухачами

маловідомі секрети театрального мистецтва.

По дорозі додому старшокласники обговорювали епізоди зустрічі, згадували найбільш пам'ятні моменти. Дві учениці домовилися з ветеранами про наступну зустріч і запропонували однокласникам узяти в ній участь.

Анкетування, проведене серед старшокласників, включало в себе такі запитання:

1. Який найбільш цінний підсумок принесла зустріч особисто Вам?
2. Чи відбулися зміни у Ваших поглядах на життя?
3. Який епізод Вам запам'ятався особливо?
4. Як уплинула зустріч на Ваше особистісне зростання?
5. Яким був загальний вплив зустрічі на колектив класу?

У відповідях на перше запитання анкети учні відповіли, що найцінніший підсумок — збагачення життєвим досвідом, знаннями про майбутнє доросле життя, розумінням, що вибір професії істотно впливає на хід подальшого життя людини.

Наведемо кілька типових відповідей на це запитання.

Ірина П.: «Я зрозуміла, що є люди, які проходять через життя із зіркою, — своєю мрією та долею. Вони вірять у те, що досягнуть бажаного в житті. Дуже добре, що є ще такі мрійливі, сильні та цілеспрямовані люди».

Ольга П.: «Було надзвичайно цікаво побачити людей, яким ми зобов'язані культурним розвитком нашої країни. Бо саме ці люди присвятили своє життя тому, щоб збагатити культуру суспільства».

На друге запитання схвально відповіли 70% гімназистів. Проілюструємо цю тенденцію висловлюванням Анастасії Ч.:

«Я впевнилася, що слід завжди домагатися своєї мети і не зневірятися навіть у самих важких ситуаціях. Ці люди стали для мене прикладом».

Інші 30% відповіли, що все, що відбулося під час зустрічі, лише підтвердило їх попередні погляди на життя.

Серед епізодів, що найбільш запам'яталися, учні називали фрагменти творчих виступів і спогади ветеранів, розповіді про творчу діяльність.

Відповіді про вплив зустрічі на особистісне зростання виявилися суто індивідуальними й неповторними, що ускладнює їх узагальнення. Наведемо лише кілька з них:

Катерина Б.: «Я відчула, що можу змінити світ, що можу дарувати людям позитивні емоції».

Ірина Ш.: «Захотілося якось допомогти цим людям, розвеселити їх, проявити свою турботу. Тепер є бажання й сили робити в житті щось хороше».

Артур У.: «Не можу виокремити нічого позитивного, але й негативно ця зустріч на моє особистісне зростання не вплинула».

На останнє запитання щодо загального впливу зустрічі на колектив класу влучною видається відповідь Тетяни К.: «Стало якось тепліше, всі зрозуміли, що комусь потрібні. Підвищилася свідомість колективу».

Анкетування, проведене серед ветеранів сцени, включало такі запитання:

1. Що найбільш цінне, на Ваш погляд, відбулося під час зустрічі?
2. Ваша головна порада школярам.
3. Від яких життєвих помилок Вам хотілося б застерегти молоде покоління?
4. Ваше побажання школярам.
5. Чи необхідно проводити подібні зустрічі надалі?

У відповідях на перше запитання ветерани повідомили, що найціннішою була сама зустріч поколінь, прояви уваги й зацікавленості. За висловом актриси Клавдії Титівни Мудиянкової, «крапля добра-допомоги, яку принесли школярі людям похилого віку, може змінити світ на краще, а ще зустріч примушує замислитися, як вижити в цьому світі, де безперервно йде боротьба добра і зла? І як сказав А. Ейнштейн, „щоб вижити, нам потрібен інший спосіб мислення...“».

Поетеса Ліна Біленька так охарактеризувала сутність взаємодії ветеранів і молоді:

Повеселіли ветерани, а діти помудрішали.

Зігріті сонечком весняним, всі разом подобришали.

Серед головних порад школярам провідне місце займали моральні настанови: «Завжди залишатися собою, пізнавати й усвідомлювати своє призначення для утвердження життя на землі!», «Любити Бога, Батьків, Батьківщину», «Більше знайомитися не з телевізійним, а з реальним мистецтвом театру».

У більшості відповідей на третє запитання містилося застереження проти вживання наркотиків, алкоголю, тютюну. Ярослав Андрійович Шовковий, зокрема, наголошував на моральній чистоті: «Будьте уважними в інтимних взаєминах. Не інтерес, а тільки любов виправдовує близькість», а Ліна Біленька висловила своє перестереження у віршах:

У житті не легковажте, спершу думайте, все зважте,

Поміркуйте, як вчинити, щоб невтішних сліз не лити.

Серед численних побажань, які ветерани адресували школярам, переважали бажання творчої та особистісної самореалізації, поради радити малому і бути щасливим у житті, «любити життя, а не себе у житті, адже життя — це подарунок, який приносить радість усьому людству!».

Всі ветерани одностайно висловилися за продовження таких зустрічей: «Такі зустрічі — Радість і Добра Надія»;

«Нам спілкуватися не лінь — живе хай дружба поколінь!
 Нам спілкування — як життя, а юнь — це наше майбуття.
 Про майбуття прекрасне мрієм. Хай дружба поколінь міцніє!»

Таким чином, у ході здійснення проекту старшокласники отримали можливість реалізувати власний духовний потенціал у суспільно корисній діяльності, а мешканці Будинку ветеранів сцени відчували свою потрібність як носії мудрості та досвіду, необхідного прийдешнім поколінням.

За результатами зустрічі школярами було створено стінгазету, прикрашену пам'ятними фотознімками.

Проект духовної самореалізації молоді «Психологічна просвіта»

Мета проекту: створення психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовної самореалізації учнів у соціальному середовищі через утвердження естетичних, екологічних і гуманістичних цінностей. Основні етапи розробки та впровадження проекту були наповнені таким змістом:

1. Мотиваційний. На цьому етапі активізувалося бажання учнів принести користь людям, світу, залишити після себе щось цінне, потрібне іншим. Аналізувалися заповітні мрії, бажання (навіть фантастичні), актуалізувалися поняття життєвої мети, сенсу життя.

2. Інформаційно-пізнавальний. Школярам надавалася інформація щодо здійснення творчих проектів духовної самореалізації їхніми попередниками. Учні знайомилися з книгами, творчими роботами і думками випускників минулих років, обговорювали результати відвідування їхніми попередниками дитячого притулку для неповнолітніх та мешканців Будинку ветеранів сцени [306], [426].

3. Цілеутворюючий. На цьому етапі висловлювалися та зіставлялися думки, приймалися рішення щодо змісту і форми реалізації проекту. Спочатку гімназисти пропонували ідею написання колективної книги, апелюючи до того, що це найкращий вияв не лише духовної, а й профільної спрямованості учнів гуманітарного класу. Разом із цим деякі учні висловили сумнів відносно того, що подібна книга допоможе щось змінити на краще, адже наклад подібної праці буде зовсім невеликий. До жвавої дискусії приєдналися навіть ті учні, які на більшості предметів не виявляли активності. Обговорювалися також ідеї різноманітних зустрічей — з дітьми, які не мають батьків, пенсіонерами, які потребують уваги тощо. Після бурхливих дебатів було вирішено зробити те, чого ще не робили попередники, — звернутися до киян та гостей міста з інформацією психологічного спрямування. Ця інформація повинна була принести людям користь, змусити їх замислитися над вічними і в той же час актуальними нині

проблемами життя. Привабливість такого проекту була очевидною для всіх, адже результати акції можна буде спостерігати відразу, в процесі її здійснення.

4. Результативний етап — етап безпосереднього здійснення задуму. Спочатку учні намагалися створити спільне звернення до перехожих, однак тексти, які подобалися одним, не задовольняли своїм змістом або формою інших. Під час дискусії колектив поділився переважно на дві частини, які очолювали два лідери — Аліна й Оля. Дівчата активно пропагували свої варіанти звернення і закликали інших до підтримки. Але значна частина учнів не схотіла бути споживачами інтелектуальної власності дівчат. Виходячи з цього, у результаті обговорення було прийнято рішення, що кожен бажаючий складе свій текст звернення і учні, яким він сподобається, будуть розповсюджувати саме цей варіант. Ось деякі з них:

10 років тому лише нетямуща дитина могла кинути папірець на тротуар. Зараз чимало дорослих дозволяють собі таке. Наше місто, наша планета, наш світ стають дедалі бруднішими. Ми — за чистий світ, а Ви?

Негативні емоції — такі як злість, роздратування й образа, роблять людей нещасливими, скорочують час життя. День позитивних емоцій — це день справжнього здоров'я. Чому б його не прожити сьогодні?

Ви не зобов'язані цього читати! Але ми просимо Вас не бути байдужими. Добрим словом можна вилікувати або заспокоїти людину, а образливим — зруйнувати людську сутність. На жаль, оточуюче суспільство змушує нас одягати маски байдужості, погорди, ненависті. Але якщо ми захочемо зняти цю маску, то побачимо, що люди, спілкуючись із нами, також зміняться. Навіщо ж приносити шкоду тим, кого ми любимо?

Нарешті, в день реалізації проекту учні розташувалися біля метро «Політехнічний інститут» поряд із розповсюджувачами рекламних листівок. Перехожі, у більшості, автоматично брали учнівські звернення, але після першого ж погляду на інформацію здивовано оглядалися, багато хто посміхався, а деякі підходили до гімназистів і доброзичливо спілкувалися. Чимало пенсіонерів хвалили ініціативу дітей, розповідали про власні добрі вчинки у «тимурівських» загонах. Були й такі, які викидали звернення, навіть не проглянувши їх. Частина листівок учні також розклеїли на дошках оголошень біля житлових будинків.

Після розповсюдження звернень відбулося обговорення результатів. Однокласники ділилися свіжими враженнями, висловлювали власні думки. У більшості з них виникло переконання, що їх почули, на них звернули увагу, що їхні заклики були актуальними для громадян. Деякі учні висловлювали впевненість, що світ після цього стане хоч трішки кращим.

Подібні проекти можуть здійснюватися у різних модифікаціях. Серед визначальних умов їх проведення слід назвати підготовленість учнів, координованість психолого-педагогічних зусиль працівників закладів, які беруть у ньому участь, а також високий рівень їх психолого-педагогічної майстерності.

Загалом створення психолого-педагогічних умов духовної самореалізації учнівської молоді є важливим кроком на шляху побудови духовного суспільства в Україні.

4.8. Розвиток професійної майстерності сучасного педагога як умова духовного зростання учнівської молоді

Успішність впровадження розробленої системи психолого-педагогічного забезпечення духовного зростання молоді значною мірою залежить від психолого-педагогічного складу навчальних закладів, від рівня педагогічної майстерності вчителя, викладача, а також від соціально-психологічних умов, сприятливих для реалізації професійної майстерності на практиці. Високий рівень педагогічної майстерності зумовлює успішність професійної діяльності, дозволяє викладачеві реалізувати свій особистісний потенціал в умовах творчої праці, отримувати природне задоволення від спілкування з талановитою молоддю. З іншого боку, для навчального закладу високий рівень педагогічної майстерності викладацького складу є гарантією успішності навчально-виховного процесу, результативності психолого-педагогічної діяльності, конкурентоспроможності у сфері освітніх послуг. Низький рівень майстерності призводить до значних у масштабі суспільства духовних, інтелектуальних та економічних втрат, адже інвестування освітньої галузі повертається державі, насамперед, через результати кваліфікованої праці професіоналів. Зважаючи на це, розвиток особистості педагога, викладача, вчителя і, зокрема, його професійної майстерності є завданням надзвичайної важливості як для суспільства, так і для людства в цілому.

У психологічному аспекті професійна майстерність може розглядатися як результат поєднання розвинених достатньою мірою особистісних характеристик і сформованості такої системи знань, вмінь і навичок, яка в сукупності забезпечує високий рівень

успішності професійної діяльності фахівця. На практиці ця успішність виявляється у багатьох показниках: професійній компетентності, постійному фаховому та особистісному зростанні, мистецтві встановлення добрих взаємин з учнями або студентами тощо.

На відміну від інших видів професійної діяльності, специфіка педагогічної майстерності полягає в тому, що для успішної професійної діяльності особистісні якості викладача мають першочергове значення щодо рівня його обізнаності, професійної компетентності, яку можливо сформувати лише на базі достатнього рівня розвиненості цих якостей.

Вказану особливість легко спостерігати на прикладі, коли улюблений викладач студентів формує і відповідне позитивне ставлення до свого предмета. Ще більше ця тенденція спостерігається в умовах початкової школи, коли перший вчитель стає для учнів «людиною на все життя», а від успішності взаємин із ним залежить успішність встановлення стосунків із дорослими взагалі.

До першорядних факторів, що зумовлюють потенційну здатність досягати високого рівня професійної майстерності, слід віднести відповідність особистісних якостей юнака чи дівчини вимогам педагогічної діяльності. Як правило, ця відповідність встановлюється за допомогою результатів психологічного діагностування, яке проводиться у старших класах і повинно проводитися під час вступу абітурієнтів до училищ, технікумів та ВНЗ. У процесі діагностування виявляється професійна спрямованість особистості та встановлюється відповідність між виявленими показниками і вимогами означеної діяльності (рис. 4.4).

Так, для професії педагога найсприятливішою вважається орієнтація на професії типу Людина-Людина. До цієї професійної спрямованості відносять також професії лікаря, вихователя, психолога і т. д. Ця група професій вимагає від спеціаліста, перш за все, успішної взаємодії з людьми, розвиненої емпатії, гуманістичної спрямованості.

З іншого боку, педагогічна майстерність вимагає вміння керувати голосом, поставою, утримувати увагу дитини, зацікавлювати її, тобто здатностей, притаманних професіям мистецького напрямку. Зважаючи на це, однією з умов досягнення педагогічної майстерності є виражена спрямованість особистості за напрямом Людина-Художній образ.

Крім того, кожний викладач є носієм знань певного профілю, певної галузі людських знань, що також має позначатися на результатах діагностики професійної спрямованості. Наприклад, у викладача мови високими будуть показники за напрямом «Людина-Знакова система», у викладача радіоелектроніки — показники «Людина-Техніка».

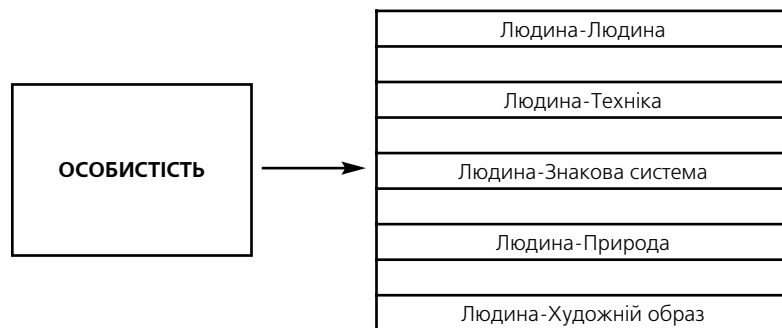

Рис. 4.4. Основні типи професійної спрямованості особистості як психологічний фактор педагогічної майстерності

Здавалося б, індивідуально-психологічні характеристики особистості й сформована професійна спрямованість є достатніми для прогнозу досягнення нею високого рівня педагогічної майстерності. Однак чи були ці здатності розвинені в необхідній мірі? Чи вдалося молодій людині у подальшому примножити отримані від природи таланти?

У подальшому досягнення педагогом вершин педагогічної майстерності вимагає постійного розвитку професійно необхідних якостей та здібностей. Важливою умовою майбутнього професійного успіху слід вважати відповідність уже сформованих особистісних якостей вимогам педагогічної діяльності. Означені вимоги, поєднані в складі професіограми вчителя, викладача, педагога структуровані, як правило, за такими компонентами, як нейродинаміка, психомоторика, сенсорно-перцептивна сфера, інтелектуальні характеристики, емоційно-вольова сфера, характер тощо [345]. Розглянемо приклад такої професіограми (рис. 4.5).

Риси та якості, подані в її складі, притаманні вже сформованій особистості, що однак не виключає їх подальшого розвитку. Наведені характеристики слід було б доповнити показниками духовності, моральності, вимогами до стилю спілкування, комунікативних здібностей тощо. З давнини саме ці якості визначали справжнього Вчителя.

Ретельний відбір майбутніх педагогів — одне з найактуальніших завдань, від якого залежить рівень розвитку суспільства. На жаль, у реальному житті вибір педагогічної професії нерідко зумовлюється невдалим вступом молодого людини до інших ВНЗ або спроможністю батьків пристроїти свого нащадка саме до педагогічного навчального закладу. В цьому випадку професійна діяльність носить, як правило,

The diagram shows a box on the left labeled 'Особистісні якості педагога' with a double-headed arrow pointing to a table with 9 rows. Each row contains a number, a quality, and its corresponding requirements.

1	Нейродинаміка	Підвищені вимоги до врівноваженості, рухливості та сили психічних процесів
2	Психомоторика	Добра координація рухів, швидкість реакції
3	Сенсорно-перцептивна сфера	Правильне сприйняття кольорів та звуків, орієнтація у просторі, значний обсяг зорового сприйняття
4	Пам'ять	Добра довготривала та оперативна пам'ять
5	Увага	Концентрація, переключення та розподіл уваги
6	Мислення	Розвинене наглядно-образне, абстрактно-логічне мислення
7	Інтелект	Розвинений вербальний
8	Емоційно-вольова сфера	Висока емоційна стійкість, емпатичність, добра вольова регуляція
9	Риси характеру	Уважність, спостережливість, акуратність, ідейність, впевненість

Рис. 4.5. Залежність між особистісними якостями педагога та вимогами професіограми

тимчасовий характер, адже перші ж серйозні випробування (конфліктні ситуації з дітьми, труднощі навчально-виховного процесу) визначають невідповідність особистісних характеристик педагога вимогам обраної професії. За таких умов досягнення високого рівня педагогічної майстерності бачиться неможливим.

Вибір педагогічної професії та перші кроки в цьому напрямі є певними етапами самоідентифікації молодого людини з образом «ідеального Вчителя», який в уяві кожної молодого людини є своїм. Наближення до цього образу потребує трансформації внутрішнього світу, результатом якої є зовнішні зміни у поведінці, спілкуванні, у появі спочатку розрізнених елементів, а потім і стійких ознак педагогічної майстерності. Таким чином особистісне зростання фахівця позначається на успішності його професійної діяльності.

Які ж саме провідні психологічні ознаки детермінують розвиток педагогічної майстерності, якими є її критерії? Першорядною ознакою є **гуманістична спрямованість викладача**, що відображає ставлення до дітей та людей взагалі. Гуманістична спрямованість становить основу духовного потенціалу особистості і є обов'язковою умовою психолого-педагогічної діяльності. На практиці гуманістична спрямованість знаходить свій вияв у доброзичливості педагога, його уважному ставленні до учнів і колег. У кожній людині такий педагог вбачає,

перш за все, унікальну особистість, гідну поваги. В ході навчально-виховного процесу важко уникнути величезної кількості психологічних труднощів як у стосунках з учнями, так і в колективі колег. Гуманістична спрямованість сприяє дотриманню емоційної стабільності, переважанню саногенного мислення, адже саме ідеали, смисли та цінності визначають спрямованість інтелекту особистості.

Важливою ознакою педагогічної майстерності є також **готовність викладача до постійного особистісного самовдосконалення**. Саме такий педагог буде цікавим як особистість, саме у такого педагога учні захочуть навчатися, наслідувати, переймати. Здатність до постійного самовдосконалення являє собою природний амортизатор професійної деградації особистості. Відсутність цієї здатності призводить із часом до посилення консерватизму, моралізаторства тощо. Вчитель, який прагне до самовдосконалення, свідомо розвиває в собі такі позитивні риси та якості, як доброзичливість, оптимізм, оригінальність, урівноваженість, дотепність та ін.

Істотною психологічною ознакою педагогічної майстерності є також **активна пізнавальна діяльність викладача; володіння ним сучасними предметними знаннями та методиками**. Якщо ж педагог не вчиться сам — йому важко розуміти та відчувати навчальні труднощі вихованців, зміст його занять із часом стане неактуальним для молоді. Згідно з вимогами професіограми він повинен «у досконалості знати свій предмет, педагогіку, психологію, останні досягнення цих наук» [345, с. 195].

Ще однією з психологічних ознак слід назвати **високу культуру і, зокрема, культуру спілкування педагога**. Адже основним засобом взаємодії учня і вчителя і нині виступає мова, живе слово. Наявність сприятливих умов для професійного спілкування позитивно впливає на розвиток мовлення педагога. Тому участь не тільки у педагогічних нарадах, а й у наукових конференціях, семінарах, круглих столах є необхідною умовою зростання культури спілкування і, в кінцевому підсумку — педагогічної майстерності викладача.

Особливого значення набуває також **творче ставлення до професійної діяльності**. Розвиток творчого потенціалу важливий не тільки для професій психолого-педагогічного профілю, однак саме тут творчість дозволяє незалежно від віку залишатися на висоті професійної майстерності та реалізувати творчий потенціал через передачу цінного досвіду й знань молоді.

Однією з провідних ознак педагогічної майстерності є також **володіння викладачем сучасними інноваційними технологіями, методами та методиками**. Слід зазначити, що інформаційний простір світу збільшується в геометричній прогресії. На жаль, у нашому суспільстві

педагогічні працівники не встигають опрацьовувати відповідний матеріал з Інтернету, світових літературних джерел. З роками прихильність до одних і тих самих методів діяльності нерідко перетворюється на певну консервативність і навіть агресивне ставлення до всього нового.

Реалізація педагогічної майстерності на практиці потребує забезпечення таких соціально-психологічних умов:

1. **Обов'язковий психологічний відбір майбутніх педагогів для подальшої професійної підготовки**. В ідеалі цей відбір має здійснюватися з перших років життя дитини, адже з перших років ми бачимо суттєві відмінності між дітьми, які виховуються навіть в одній родині. Деяким дітям подобається індивідуальна праця, а іншим — колективна; одна дитина більше слухає, інша — розповідає. З дитинства можемо спостерігати наявність емпатії, інтересу до людей. Якщо ці якості не розвинені, будь-яка подальша професійна підготовка не досягне своєї мети. Залишиться недосяжною і педагогічна майстерність, що ґрунтується на людяності, гуманізмі. Вступ до ВНЗ, училищ має відбуватися не на основі короточасних відповідей на окремі запитання під час екзамену, а на основі довготривалого вивчення професійної спрямованості особистості. Неврахування цієї умови призводить до втрачених грошей держави і змарнованого часу життя людини.

2. **Звільнення освітнього процесу від страху та насильства**. На жаль, і нині мотивом навчання для багатьох дітей є страх. Цей страх має багато різновидів: страх перед поганою оцінкою, доганою батьків і вчителів, страх бути неуспішним, страх неприйняття у колективі тощо. Ще десятиліття тому діти йшли в перший клас, керовані інтересом до нового, незвичного, загадкового. Зараз, ще не побувавши у школі, змучені «натаскуванням» дошкільної підготовки, діти сприймають майбутнє навчання як неминучу необхідність. Буденність, схожість кожного дня на попередній, застарілість шкільних програм знищують пізнавальну мотивацію першокласників. На зміну їй педагоги та батьки активізують соціальні мотиви: «будеш учитися добре — зарахують до інституту», «вчись гарно — будеш мати гарну роботу». Така мотивація є дієюю у молодших і середніх класах, але не для старшокласників. Підлітки бачать, що вступ до ВНЗ далеко не завжди залежить від освіченості, а гарна робота ніяк не співвідноситься з гарним навчанням. Можливо, замість брехні нам, дорослим, слід попіклуватися про те, щоб дитячий інтерес до навчання не зникав і надалі? Діти із задоволенням ідуть до школи, якщо їх чекає щось нове, коли вони мають можливість реалізувати свої таланти, коли треба виступати на сцені, брати участь у спортивних змаганнях,

виставках творчості тощо. Тоді замість страху виникає інтерес, замість сліпої слухняності — відповідальність.

3. Забезпечення високого статусу педагога у суспільстві. Ця умова невід’ємно пов’язана як з формуванням суспільної думки щодо важливості педагогічної праці, так і з відповідним матеріальним забезпеченням. Сучасний вчитель має зосередитися на виконанні своїх професійних завдань, знаючи, що його власні діти в добробуті. До речі, у Південній Кореї майже всі випускники шкіл мріють стати вчителями, а заробітна платня вчителя є найвищою серед державних службовців.

4. Стимулювання розвитку професійної майстерності має бути як матеріальним, так і моральним. Творчість, майстерність, самовдосконалення — це потреби вищої людської природи. Як відомо, вони актуалізуються при задоволенні потреб нижчого порядку (біологічних потреб життєзабезпечення). У світовому менеджменті налічується десятки шляхів і засобів стимулювання персоналу, серед яких винагорода вільним часом, службові підвищення, різноманітні відзнаки, нагороди тощо. Кращий вчитель, який піклується про чужих дітей, є багатством держави — тому держава має піклуватися про нього і його дітей.

5. Створення дієвої системи стимулювання, мотивації учнів і студентів. Якщо суспільство бажає процвітання — воно має здійснювати постійний відбір найкращих серед молоді і забезпечувати їх адресацію на провідні державні посади. Доки ці посади розподіляються, виходячи з міркувань «наші-чужі», найкращий інтелектуальний потенціал шукатиме своєї реалізації за кордоном, а гроші, витрачені на навчання майбутніх емігрантів, так і не повернуться державі.

6. Наявність сприятливої психологічної атмосфери у закладі. Дотримання цієї умови залежить, перш за все, від керівника закладу, від його спроможності створювати психологічну атмосферу, сприятливу для творчості, особистісного розвитку працівників. Рутинне відсиджування на педагогічних нарадах такий директор заміняє живим професійним спілкуванням на семінарах, конференціях із залученням науковців і практиків. Він також організовує виїзди колективу у споріднені заклади для обміну досвідом. Об’єднання колективу відбувається через усвідомлення спільної мети та аналіз результатів її досягнення. Згуртованості колективу сприяє залучення до спортивних змагань і творчих заходів не тільки самих співробітників, а й їхніх сімей.

Для забезпечення духовного зростання учнівської молоді особливо важливою є духовна спрямованість педагогів, їх обізнаність із системою духовних надбань людства та здатність до передачі цих

надбань майбутнім поколінням. Зважаючи на це, для вчителів, викладачів, психологів і керівників системи освіти розроблено спецкурс «Психологічні аспекти духовного розвитку особистості».

Спецкурс «Психологічні аспекти духовного розвитку особистості» для вчителів, викладачів, психологів і керівників системи освіти

Пояснювальна записка

Актуальність спецкурсу визначається системою філософсько-психологічних чинників, провідними з яких є наступні:

1. Суспільна потреба у відродженні та оновленні духовності як важливої складової загальнолюдського прогресу.

2. Нагальна потреба системи освіти у створенні методологічного підґрунтя процесу духовного зростання учня і вчителя.

3. Потреба психолого-педагогічної практики в ефективних методичних прийомах, засобах та інноваційних технологіях, спрямованих на забезпечення духовного розвитку особистості майбутніх професіоналів.

Мета спецкурсу полягає у формуванні уявлень слухачів про психологічні аспекти духовності, духовні смисли, цінності, розкритті філософсько-психологічних закономірностей процесу духовного зростання особистості, оволодінні слухачами системою психолого-педагогічних засобів, спрямованих на забезпечення процесу духовного розвитку особистості учня та вчителя в умовах навчального закладу.

Шляхи реалізації програми спецкурсу складаються в систему науково-обґрунтованих теоретичних і практичних заходів, які сприяють формуванню та розвитку уявлень слухачів щодо процесу духовного зростання особистості. В ході лекційних і практичних занять слухачі беруть участь у самодіагностиці показників особистісного і, зокрема, духовного розвитку, рольових іграх, комунікативних тренінгах, семінарах, залучаються до створення творчих проєктів, театралізованих свят.

Ефективність впровадження спецкурсу значною мірою залежить від особистості викладача, його духовного потенціалу та професійної обізнаності, а також матеріально-технічного забезпечення закладу, зокрема, можливості перегляду тематичних відеоматеріалів, прослуховування аудіозаписів тощо.

Програма спецкурсу «Психологічні аспекти духовного розвитку особистості» розрахована на 50 годин. Її апробація здійснювалася в Інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів. Слухачі курсів підвищення кваліфікації (директори шкіл, методисти та вчителі) схвально оцінили спецкурс. У своїх відгуках вони відзначили, що його вивчення сприяло розкриттю нових можливостей забезпечення процесу духовного розвитку учнівської молоді та висловили бажання впровадити його елементи на практиці у навчальних закладах своїх регіонів.

**Тематичний план спецкурсу
«Психологічні аспекти духовного розвитку особистості»**

Тема	Кількість годин		
	усього	лекц.	практ.
1. Теоретико-методологічні основи процесу духовного розвитку особистості	4	3	1
2. Духовні цінності, духовний досвід: філософсько-психологічні та психолого-педагогічні орієнтири	4	2	2
3. Духовний розвиток особистості: психологічні механізми та закономірності	6	3	3
4. Духовні ідеали та смисли як мотиви життєтворчості людини. Ідеальна модель психологічних якостей високодуховної особистості	4	3	1
5. Психологічне забезпечення духовного розвитку особистості в системі професійної підготовки	2	2	-
6. Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного розвитку дитини у закладах дошкільної освіти	6	2	4
7. Духовний розвиток учнів в умовах початкової та середньої школи	8	5	3
8. Духовний розвиток старшокласників і студентів в умовах профільного навчання	6	2	4
9. Розвиток духовності професіонала в різних видах трудової діяльності	2	1	1
10. Духовний розвиток особистості як передумова створення гармонічної сім'ї	4	2	2
11. Духовність особистості вчителя як носія ідеалів Краси, Добра та Істини	4	2	2
Загалом:	50	27	23

**Програма спецкурсу
«Психологічні аспекти духовного розвитку особистості»**

Тема 1. Теоретико-методологічні основи процесу духовного розвитку особистості

Поняття духовності особистості, його філософсько-психологічні ознаки. Духовність як еволюційне майбутнє людства. Погляди на проблему духовності видатних філософів, науковців, діячів культури та мистецтва.

Тема 2. Духовні цінності, духовний досвід: філософсько-психологічні та психолого-педагогічні орієнтири

Визначення та структура духовних цінностей. Духовні цінності як вершинні досягнення людської цивілізації та особистості. Духовний досвід в історичному та онтогенетичному, суспільному та особистісному вимірах.

Тема 3. Духовний розвиток особистості: психологічні механізми та закономірності

Духовний розвиток — шлях до втраченої єдності. Місце і роль духовного розвитку в процесі загального розвитку особистості: від несвідомого до свідомого та надсвідомого. Етапи онтогенезу духовності особистості

Тема 4. Духовні ідеали та смисли як мотиви життєтворчості людини. Ідеальна модель психологічних якостей високодуховної особистості

Психологічний зміст духовних ідеалів і смислів. Особистісні та трансцендентні ідеали. Ідеали праведності, мудрості та краси як цілеорієнтири процесу духовного розвитку особистості. Життєві смисли та ступені духовної самореалізації особистості.

Тема 5. Психологічне забезпечення духовного розвитку особистості в системі професійної підготовки

Сучасні погляди на особистість професіонала. Духовність і професіоналізм особистості. Система професійної підготовки молоді в контексті духовного розвитку особистості.

Тема 6. Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного розвитку дитини в закладах дошкільної освіти

Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації дитини «Внутрішній світ». Комплекс духовно орієнтованих ігор для дошкільнят. Спецкурс «Запроси друзів». Відеотека духовно орієнтованих мультфільмів для дошкільнят.

Тема 7. Духовний розвиток учнів в умовах початкової та середньої школи

Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації «Внутрішній світ» для молодших школярів. Спецкурс «Гармонія» для учнів 1–5 класів. Методика «Перетворення». Програма психологічного тренінгу за методикою «Перетворення» для учнів 6–7 класів. Методика активізації професійного самовизначення підлітків засобом проведення творчих авторських уроків учнями 8–9 класів.

Тема 8. Духовний розвиток старшокласників і студентів в умовах профільного навчання

Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості «Здійснення бажань». Спецкурси «12 шляхів духовності», «Життєвий вибір». Проекти духовної самореалізації молоді у суспільно корисній діяльності. Духовний розвиток учнівської молоді у закладах позашкільної освіти. Специфіка духовного розвитку студентської молоді у закладах вищої освіти. Психологічне забезпечення наступності процесу духовного розвитку учнівської молоді.

Тема 9. Розвиток духовності професіонала в різних видах трудової діяльності

Фахова компетентність і духовна спрямованість фахівця. Реалізація духовного потенціалу в умовах обраної професії. Творчість як умова постійного духовного зростання професіонала.

Тема 10. Духовний розвиток особистості як передумова створення гармонічної сім'ї

Психологічні чинники вибору своєї половини. Принципи духовно збагаченого міжособистісного спілкування та взаємодії у сім'ї. Принципи духовно орієнтованого сімейного виховання.

Тема 11. Духовність особистості вчителя як носія ідеалів Краси, Добра та Істини

Психологічний портрет сучасного вчителя. Місце і роль духовності в системі психологічних якостей педагога. Професійна та особистісна місія вчителя як носія духовного досвіду людства.

Література до спецкурсу

1. **Амонашвили Ш. А.** Единство цели: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1987. — 208 с.
2. **Бех І. Д.** Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. — К.: ІЗМН, 1998. — 204 с.
3. **Битинас Б.** Процесс воспитания. Приобщение к ценностям. — Вильнюс, 1995. — 72 с.
4. **Гармаев А. Ц.** Этапы нравственного становления ребенка. — М.: Центр межнационального и сравнительного образования, 1991. — 145 с.
5. **Гончаренко С. У.** Зміст загальної освіти і її гуманітаризація // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / За ред. І. А. Зязюна. — К.: Віпол, 2000. — С. 81–107.
6. **Грищенко О. А.** Вплив інноваційних технологій на розвиток педагогічної майстерності вчителя // Педагогічний процес: теорія і практика. Вип. №1. — К., 2002. — С. 7–18.
7. **Гроф Станислав.** Духовний кризис: Статті и исследования. — М., 1995. — 255 с.
8. **Дмитренко Г. А.** Стратегічний менеджмент. Цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу: Навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 140 с.
9. **Зеличенко А. И.** Психология духовности. — М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996 г. — 400 с.
10. **Зязюн І. А.** Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. — К.: МАУП, 2000. — 312 с.
11. **Іванова Т. В.** Методи діагностування педагогічної культури вчителя. Проблеми освіти: наук. — метод. центр вищої освіти. — 2001. — С. 119–136.
12. **Козій М. К.** Педагогічний ідеал — стимуляційний механізм формування громадянськості та інноваційного досвіду майстерності// Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія. — К.; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. — С. 149–158.

13. **Костюк Г. С.** Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л. М. Проколієнко. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.

14. **Лещенко М. П.** Особистісний фактор в інноваційній парадигмі педагогічної майстерності // Сучасні інноваційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. — Київ-Вінниця, 2002. — С.51–56.

15. **Солдатенко М. М.** Самостійна пізнавальна діяльність, як фактор професійного становлення // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. / Науково-методичний журнал. — 2001. — Вип. №2. — С. 54–66.

16. **Ничкало Н. Г.** Неперервна професійна освіта: міжнародний аспект// Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи/ За ред. І. А. Зязюна. — К.: Віпол, 2000. — С. 58–80.

17. **Підготовка до професійного навчання і праці** (психолого-педагогічні основи): Навч.-метод. посібник / За ред. Г. О. Балла, П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. — К.: Наук. думка, 2000. — 188 с.

18. **Пилипчук В. В.** Розвиток творчості вчителя при адаптованому колективному навчанні // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Наук.-метод. журнал. — 2001. — Ч.1. — С. 305–310.

19. **Помиткін Е. О.** Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 164 с.

20. **Помиткін Е. О.** Ідеали краси, добра та істини у розвитку духовності майбутнього професіонала // Педагогічний процес: теорія і практика / Збірник наукових праць. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 267–276.

21. **Рибалка В. В.** Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. — К.: ІПППО АПН України, Деміур, 1998. — 160 с.

22. **Рибалка В.В.** Психологія розвитку творчої особистості: Навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 236 с.

23. **Сковорода Г.** Твори. В 2 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

РОЗДІЛ V. ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ НА ОСНОВІ ДУХОВНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ

5.1. Принципи духовно орієнтованого консультування клієнтів

Духовний потенціал — величезний дар, який може отримати чи здобути людина. Разом із цим, як будь-яка інша обдарованість, духовна вимагає певної компенсації у структурі особистості. Підвищена емпатійність, чутливість, небайдужість до життєвих доль інших нерідко робить духовно спрямовану особистість вразливою, беззахисною. Особливо це стосується перших етапів духовного сходження, коли у вирії злетів і падінь людина не усвідомлює, що з нею відбувається, неадекватно ставиться до особистісних змін. За таких умов у нагоді може стати кваліфікована психологічна допомога.

Британський психотерапевт Е. С. Робін Скіннер відзначає, що «зазвичай, ті пацієнти, які пізніше будуть шукати духовний шлях, дають мені ясні вказівки на це вже завчасно. Вони в якійсь мірі більш відкриті й ранимі, більше усвідомлюють себе частиною всього людства, частиною всесвіту, „листям дерева“. Їх більше хвилює та глибше цікавить сенс власного існування всередині цілого, ніж смисл того, що відбулося з ними вчора або в дитинстві, ніж острахи та надії відносно того, що станеться з ними завтра. Вони поводять себе так, ніби отримали можливість поглянути дотолу з височини гори; неясні спогади про це видовище надалі приводять їх до пошуків того, що вони вже давно бачили» [351, с. 44].

У чому полягає специфіка психологічної допомоги людям, які прямують шляхом духовного сходження? Чи придатні духовно орієнтовані підходи та методи для роботи з іншими категоріями клієнтів?

У своїй практичній роботі психологи активно використовують як вітчизняні, так і світові напрацювання. Аналізуючи сучасні підходи, які активно застосовуються у діяльності практичного психолога, дослідники виокремлюють особистісний, поведінковий, діяльнісний, когнітивний, психоаналітичний, екзистенційно-гуманістичний підхід, гештальттерапію, психодраму, тілесно орієнтований підхід, психосинтез, трансперсональний підхід, християнську психотерапію тощо.

Кожен із представлених підходів являє собою дорогоцінну знахідку в справі психологічної допомоги людині, кожен має переваги й недоліки в залежності від сфери його застосування, конкретної проблеми, що вирішується, нарешті — від особистості психолога й клієнта. Водночас, чимало сучасних вчених звертають увагу на певну безпорадність психіатричної практики перед вічними проблемами життя й смерті, сенсу існування, нарешті, людського щастя. Як зазначає професор філософії державного університету у Сан Франциску Джекоб Нідлмен «Психоаналітик, харизматичний у минулому, замкнувся всередині рутинної медичної роботи і сам перетворився в об'єкт усе більшого публічного цинізму. Біхевіорист, який колись вражав світ, визначаючи людину як згусток керованих реакцій, нині обмежився простим філософствуванням і практикою часткової психологічної косметики. У полі психофізіології, яке розширюється, ми чуємо оклики про «прорив» у таємниці загадкової структури мозку, що викликає благоговіння, однак у цих окликах немає справжньої впевненості. Що ж стосується експериментальної психології, то вона просто онімліла, і маса накопичених за цілі десятиріччя дослідницьких даних, отриманих при нагляді за тваринами, не має ніякого зв'язку (здається цей зв'язок ніколи і не буде встанов-

лений) із стражданнями, страхами й розчаруваннями повсякденного життя людини» [351, с. 21]. Вихід із цього критичного становища вчений бачить у поєднанні, синтезі психологічних і духовних практик.

Безперечно, проблематика духовного розвитку особистості має свою специфіку й потребує свого, специфічного підходу. Сутність духовно орієнтованого підходу полягає, перш за все, в тому, що в процесі психологічної допомоги психолог приділяє першочергову увагу пошуку шляхів і можливостей прояву Духа в природі особистості через розвиток свідомості й самосвідомості, визначення ідеалів, ціннісних орієнтацій та смислів, які для людини є життєво важливими.

Реалізуючи духовно орієнтований підхід у психологічній практиці, психолог спирається на такі основні принципи:

Принцип вищої доцільності. Відповідно до нього всі події у житті клієнта мають сенс і цінність. У подіях та ситуаціях, в яких опиняється клієнт, віднаходиться певна сторона, яка дозволяє аналізувати їх з точки зору потрібності для розвитку особистості. Минуле, сьогоденне та майбутнє постають в одній площині. Будь-який досвід розглядається як надбання людини, що допомагає в майбутньому уникати подібних життєвих помилок.

Принцип цілісності. Згідно з цим принципом, життя особистості розглядається як цілісний мистецький твір, в якому розподіл на важливе й другорядне є умовним. Дотримання цього принципу в процесі психологічної роботи дозволяє вбачати в кожній «дрібниці» частину великого та значного, не принижувати ролі вражень, переживань, станів, світоглядних переконань, а розглядати їх з позицій єдності людини й світу.

Принцип свідомої взаємодії. Робота з клієнтом будується на основі усвідомленого ставлення до проблеми та спільного пошуку шляхів її розв'язання. Цей принцип означає надзвичайно важливу роль самоусвідомлення клієнтом мети психологічної роботи, її основних етапів і завдань. За таких умов між клієнтом і психологом зростає довіра, вони природним чином стають партнерами у спільній справі — розв'язанні психологічної проблеми.

Принцип розвитку свідомості. Згідно з цим принципом, розв'язання психологічної проблеми здійснюється в контексті підвищення рівня свідомості клієнта. Цей принцип означає, що крім тактичної мети роботи — розв'язання актуальної на сьогодні проблеми — психолог має орієнтуватися на стратегічну мету своєї діяльності, яка пов'язана з допомогою у розвитку свідомості клієнта. Визначаючи в процесі діагностики наявний рівень свідомості, психолог використовує його як базовий для досягнення наступного рівня.

Принцип свободи волевиявлення клієнта. Робота з клієнтом не повинна перешкоджати його самостійності. Дотримання цього принципу забезпечує право клієнта на самостійний пошук шляхів розв'язання проблеми, запобігає виникненню типової ситуації, коли психолог свідомо чи несвідомо намагається «прив'язати» до себе, зробити залежним. Цей принцип узгоджується з ідеями Віктора Франкла відносно того, що клієнт здатний «обирати цінності, смисли, ідеали, далекі й близькі цілі, нарешті, поведінку, яка б узгоджувалась із духовними смислами» [132, с. 179].

Принцип детермінованості зовнішнього та внутрішнього. Використання цього принципу дозволяє розглядати особистісну проблему як маршрутну схему на шляху розвитку особистості клієнта, а ставлення до проблеми — як показник рівня свідомості. Цей принцип підкреслює зв'язок між особистістю клієнта та подіями, що мають місце у його житті. Життєві складнощі розглядаються з позиції тієї користі, яку може мати для клієнта процес їх подолання. В свою чергу, ставлення до проблеми визначає характеристики свідомості клієнта та дозволяє накреслювати зону її найближчого розвитку.

Звісно, застосування цих принципів на практиці вимагає високого рівня професійної підготовки психолога, однак ті проблеми, які пов'язані з цінностями та смислами, є найскладнішими проблемами людського існування. Їх розв'язання не допускає некомпетентного втручання. Як зазначає Джекоб Нідлмен, «...тисячі чоловіків і жінок в усій Америці не знають, яка допомога їм потрібна — психологічна чи духовна. Лінія, що відокремлювала психотерапевта від духовного вчителя, стала непомітною» [132, с. 25]. Отже, духовно орієнтований підхід має широку сферу застосування і може складати основу психотерапевтичної практики. Результатом його впровадження є комплексні перетворення у структурі особистості клієнта.

Звертаючись до психолога, клієнт певною мірою усвідомлює проблему як невідповідність між бажаним і дійсним. Значення ж кожної особистої проблеми безпосередньо залежить від рівня свідомості, тобто від тієї височини, з якої робиться погляд на життя і, зокрема, на особисту проблему. Відомий вислів Марка Аврелія, «Зміни своє ставлення до речей, які тебе турбують, і ти будеш від них у безпеці» — відображає саме цю істину. Водночас зміна ставлення до певних життєвих ситуацій — це лише перший крок у внутрішньому світі, за яким з'являється необхідність у конструктивних змінах світу навколишнього. За допомогою соціально-психологічної моделі розвитку свідомості людини та відповідної зміни її ціннісних орієнтацій (розділ 3.3) легко спостерігати, що кожному рівню свідомості притаманна своя височина і, як наслідок, своє ставлення до однієї й тієї ж

проблеми. З підвищенням рівня свідомості поступово розширюється світогляд людини, її турбують і цікавлять багато явищ, подій світу. Значення ж особистих проблем поступово зменшується (рис. 5.1).

Так, для світосприйняття першого рівня (1–1') особиста проблема здається досить значною, вона займає третину поля зору людини. Зокрема, невдача у працевлаштуванні може призвести до зниження самооцінки, самозвинувачень у нікчемності, роздумів про самогубство. При розширеному світогляді (5–5') людина усвідомлює себе частиною величезного Всесвіту, її особиста проблема втрачає значущість, оскільки думки та прагнення спрямовані переважно на вищі потреби, духовні цінності (гуманістичні, естетичні, пізнання, самовдосконалення та самореалізації). В цьому випадку невдача у працевлаштуванні може дати поштовх до подальшого самовдосконалення та пошуків умов кращої самореалізації.

Духовний рівень синтезує й містить у собі всі інші рівні, що зумовлює цікаву закономірність: духовно розвинена людина розуміє запити й потреби інших, оскільки сама вже пройшла їх попередній шлях розвитку. Можна сказати, що вищі рівні духовного зростання, по-перше, допомагають людині бути менш емоційно залежною від особистих проблем і, по-друге, дозволяють бачити справжні причини виникнення проблеми, а отже — приймати правильні рішення щодо її розв'язання.

Найсуттєвіші проблеми для високодуховної людини — це проблеми пов'язані з допомогою іншим у процесі особистісного розвитку,

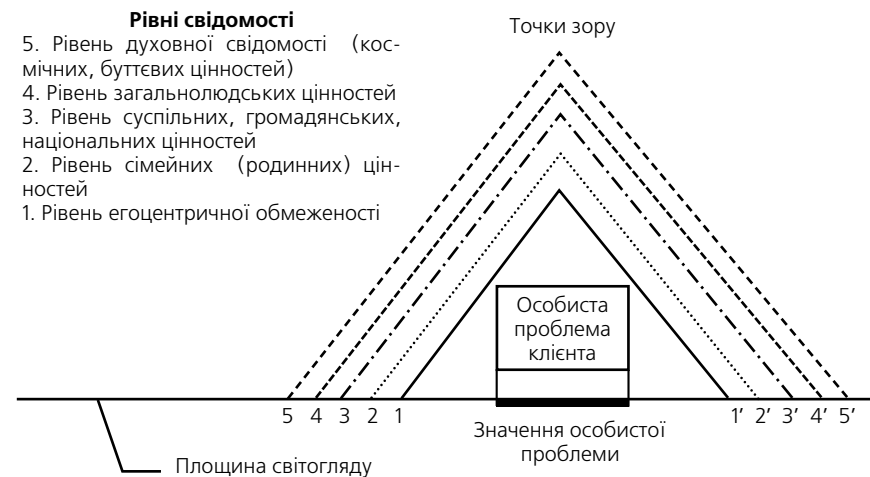

Рис. 5.1. Значення особистої проблеми для людини залежно від рівня її свідомості

з удосконаленням себе та покращенням навколишнього світу. Розвиток свідомості призводить до збільшення ступенів свободи, допомагає людині стати незалежною від егоїзму, емоцій агресивності чи страху, інших вітальних інстинктів, які характерні для тваринного світу. Водночас любов (або, точніше, прихильність) людини лише до себе поступово трансформується у любов до всього Буття, що і є справжньою любов'ю до себе, а особисті турботи залишають місце піклуванню про інших. Народна мудрість правильно помічає, що «всі біди людини — від її егоїзму». Отже, звільняючись від егоїстичної обмеженості, людина у процесі самореалізації природно звільняється і від впливу характерних особистих проблем.

Для рівня загальнолюдських цінностей особисті проблеми теж не мають вирішального значення. В історії відомо багато прикладів, коли видатні вчені, письменники, поети, художники чи музиканти — одним словом, великі творці забували про себе, про власну сім'ю, жертвуючи особистим заради спільних надбань людства. Мова справжньої творчості — це особлива мова, яка не знає меж, кордонів і поділу на «моє» і «чуже». Характерна риса істинно великого митця — відсутність егоїзму, агресії, спрямованість життєвої енергії на служіння людству. Основна мета людини цього рівня — єдність людства навколо великої ідеї, проекту, а найістотніші проблеми — перешкоди на шляху до її досягнення.

Очевидно, що головні проблеми для рівня суспільних, громадянських, національних цінностей — це проблеми відповідного значення. Процвітання держави (у духовному та економічному плані), як відомо, залежить від рівня свідомості й добробуту її громадян. Захист рідної землі з давніх-давен вважався в народі священним обов'язком, ставлення до якого передавалося від старших поколінь молодшим. При цьому вмерти, захищаючи свій народ, вважалося подвигом, і мати, проводжаючи сина на битву, підтримувала його свідомість передусім на державному, національному рівні, свідомо жертвуючи добробутом власної сім'ї.

Зважаючи на особливості цього рівня, легко зрозуміти, чому сучасна людина після багатьох років професійної чи громадської діяльності так важко переживає свій вихід на пенсію. Робота в даному разі пов'язує особистість з рівнем громадянських цінностей, дає можливість через колективну працю, спілкування з колегами відчувати активну причетність до життя країни, забуваючи при цьому про особисті проблеми. Коли ж доводиться залишати робоче місце, перехід на нижчий рівень сприймається, як правило, болісно. Людина втрачає частину власного образу: впливовість, владу, можливості самореалізації і, здебільшого, спрямовує свою енергію на цінності сімейного рівня, беручи дійову участь у задоволенні потреб сім'ї, вихованні онуків.

Проблематика рівня сімейних цінностей є доволі звичною у діяльності психолога. На жаль, сімейне життя не завжди сприяє подальшому розвитку свідомості, і тоді сім'я немовби відокремлюється від зовнішніх подій, концентруючи увагу на власних проблемах, кількість яких помітно зростає. Природно, що значення таких проблем стає дедалі вагомим для сприйняття, а вирішення кожної особистої проблеми супроводжується надмірним хвилюванням, нервовими зривами, які не допомагають справі. Для реальної оцінки проблеми та для її ефективного вирішення необхідно зробити погляд на неї з іншої точки зору, інакше кажучи, з точки зору іншого рівня.

Що стосується першого рівня свідомості, якому притаманна максимальна концентрація на собі, то особисті проблеми мають тут найбільше значення (1–1' на *рис. 5.1*). Саме з проблемами такого типу найчастіше зустрічається психолог.

Духовно орієнтований підхід спрямований, передусім, на можливе (хоча б і тимчасове) підвищення рівня свідомості клієнта, яке здійснюється паралельно з вирішенням окремої проблеми. При цьому психолог повинен знайти спільну мову з клієнтом, спираючись на його інтереси, цінності й життєві смисли, тобто враховуючи його рівень свідомості. Саме на цій основі будується індивідуальна програма особистісного розвитку, реалізація якої вимагає сходження від егоцентризму до більш високого рівня свідомості. Альфред Адлер стверджував, що «втрата егоцентризму невід'ємно супроводжує будь-яке покращення психічного здоров'я і, мабуть, є найбільш фундаментальним перетворенням» [351, с. 46].

У процесі розвитку свідомості, звільняючись від чергових меж відповідного рівня, людина звільняється і від характерних для минулого проблем. За змінами у внутрішньому світі відбуваються обов'язкові зміни у світосприйнятті, життя вступає у новий, сприятливіший період. «Духовні впливи зцілюють (часом і тоді, коли зазнає невдачі традиційна психотерапія), бо вони розв'язують психічні й емоційні вузли, які заважають життєвій силі робити свою справу» — вважає професор психології Дейвід Елкінз [132, с. 125].

У стародавніх духовних традиціях ідея вічного розвитку людини та світу відображалася символікою хреста, де вертикаль символізує етапи духовного, а горизонталь — фізичного, матеріального розвитку [188, с. 28]. За розвитком матеріального настає подальший розвиток духовного, після чого матеріальне знову збагачується новими духовними досягненнями (*рис. 5.2*).

У цій стародавній символіці передавалася споконвічна ідея безмежної досконалості, яка в математичних викладках Піфагора співвідносилася з цифрою 8 (∞ — нескінченність). У разі ж, коли

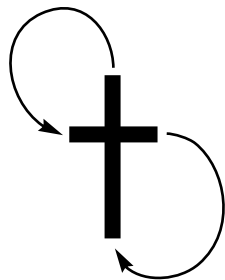

Рис. 5.2. Ідея вічного розвитку, відображена у стародавній символіці хреста

людина бере до уваги лише один бік своєї природи, вона тим самим відмежовує себе від процесу постійного гармонічного розвитку (нескінченність перетворюється на замкнений простір).

У роботі «Природа благополуччя» Еріх Фромм зазначає: «Так само, як ми визнали, що виліковування певного симптому та попередження формування майбутнього симптому неможливе без аналізу і зміни характеру, ми повинні визнати, що і зміна тієї чи іншої риси невротичного характеру неможлива, якщо ми не переслідуємо більш радикальну мету — мету повного перетворення людини» [351, с. 114]. Саме тому активізація потреби у духовному розвитку має особливе значення. Духовний розвиток спрямовує людину на шлях активного перетворення власної сутності у відповідності з місцем і завданням у єдиному організмі Всесвіту. Роблячи істотний крок у цьому напрямку, клієнт починає розуміти, що власні проблеми не є в повному розумінні власними, а проблеми інших входять до числа власних проблем. Звідси зростає мотивація саморозвитку: покращення себе призводить до покращення світу.

5.2. Специфіка реалізації духовно орієнтованого підходу у консультативній практиці

Реалізація духовно орієнтованого підходу вимагає використання на практиці специфічних методик психологічної допомоги, спрямованих на досягнення позитивних особистісних змін. Ці методики розподіляють на діагностичні, корекційні та розвивальні. Однак діагностика передбачає активність її суб'єкта, а отже, за своєю сутністю вже є певним впливом, корекцією особистості. Психологічна корекція як вид психологічної допомоги клієнту передбачає розробку індивідуальної корекційної програми розвитку тих чи інших психологічних процесів, особистісних якостей чи видів діяльності. Часто вплив здійснюється не лише на особистість, але й на її оточення,

на організацію життєдіяльності в умовах навчання чи роботи. В сучасній психологічній літературі термін психокорекція, як правило, вважається синонімом до терміна психотерапія, оскільки види діяльності психолога, що позначаються даними термінами, за своїм змістом часто бувають тотожними [350, с. 112].

Надалі наводяться розроблені автором методики та методичні прийоми психологічної допомоги, які використовувалися в контексті духовно орієнтованого підходу, приклади здійснення психологічної допомоги, а також роздуми щодо природи деяких проблем. Згідно з вимогами психологічної етики імена й деякі факти приватного життя клієнтів змінено.

Методика «Проблемне коло»

Мета: конкретизація психологічної проблеми клієнта та його успішності в особистому та соціальному житті.

Короткий опис: особливо доцільно використовувати при встановленні першого контакту з клієнтом, коли необхідний рівень довіри тільки досягається, а проблема не сформульована остаточно. З часом повторне проведення методики дозволяє виявити та порівняти суб'єктивно відмічені клієнтом особистісні та соціальні зміни як результат проведеної психологічної роботи.

Інструкція.

1. Намалуйте коло та розбийте його на декілька секторів, які відображатимуть різні аспекти Вашого життя (стосунки з батьками, друзями, коханою людиною, навчання, роботу тощо).
2. Підпишіть кожний сектор та оцініть за 10 бальною шкалою успішність власного самопрояву (0 балів — справи зовсім погані; 10 балів — все чудово).
3. Прокоментуйте подані Вами оцінки, починаючи від сектора найбільшого успіху.

Методика «Координати життя»

Мета: допомога клієнту в самопізнанні, структуризації цінностей, переорієнтації свідомості на головні життєві пріоритети, усвідомленні життєвої місії, корекції поведінки.

Короткий опис: схематичне зображення життєвих подій допомагає виокремити головне та краще зрозуміти досягнення і помилки, без яких неможливе людське життя. Планування подій на майбутнє та конкретизація шляхів і термінів виконання життєвих планів сприяє більш усвідомленому ставленню до власного життя.

Інструкція. Методика проводиться послідовно, крок за кроком.

1. Намалуйте пряму — лінію життя, що не має межі.
2. Відзначте на ній координату свого народження.

3. Відзначте координати теперішнього перебування в часі й відокремте перпендикуляром минуле від майбутнього.

4. У лівому верхньому секторі перелічіть у стовпчик свої найбільші досягнення в минулому.

5. У лівому нижньому — те, що хотілося б змінити чи не робити в житті взагалі.

6. У правому верхньому секторі наведіть головні життєві досягнення, які б зробили в майбутньому Ваше життя повноцінним, цікавим, наповненим.

7. У правому нижньому — перелічіть у стовпчик конкретні шляхи здобуття цих досягнень і орієнтовні терміни реалізації задуманого, починаючи від сьогодні.

Методика «Коло спілкування»

Мета: допомога клієнту у виявленні характеру взаємин з оточуючими; діагностика пріоритетів впливу; здійснення в ході консультування спостережень за змінами у сфері спілкування клієнта.

Короткий опис: «Скажи мені, хто твій друг»... — стародавній та дієвий спосіб визначення людської сутності, однак нерідко людина сама не може однозначно визначити, які друзі та знайомі її оточують і як впливають на неї. Свідомий вибір кола спілкування сприяє необхідним особистісним змінам, а спостереження за зміною зовнішнього оточення допомагають з'ясувати, які саме зміни відбуваються у внутрішньому світі людини.

Інструкція.

1. Намалюйте 4 концентричні кола (одне в одному). У найменше внесіть своє ім'я чи намалюйте себе.

2. Впишіть у друге коло тих, кого вважаєте найближчими людьми.

3. У третє коло впишіть тих, з ким маєте «теплі стосунки».

4. У четверте — людей, з якими б не хотіли зустрічатися.

5. Проставте біля кожної людини її значущість для Вас (за 10-бальною шкалою: 10 — найвища значущість).

У ході проведення методики психолог використовує такі опорні запитання:

— Що Вам приносить спілкування з цими людьми (чи є взаємозбагачення емоціями, натхненням)?

— Як часто зустрічаєтеся?

— Чому не включили матір, дружину, чоловіка (чи інших) до найближчого кола?

— Що Вас поєднує з цими людьми?

— Як би Вам хотілося поміняти місце розташування людей?

— Що Ви можете для цього зробити?

Методика «Історія життя»

Мета: допомагає клієнту в усвідомленні смислів і цінностей життя, виокремлення доленосних подій, виявлення конфліктних зон клієнта, проектування майбутнього.

Короткий опис: для усвідомлення досвіду і правильної оцінки життєвого змісту важливо поглянути на життя як на закінчений мистецький твір і з цієї позиції дати коментар окремим подіям. У процесі проведення методики актуалізуються спогади, витіснені у підсвідоме, стає більш зрозумілою логіка подій.

Інструкція.

1. Розріжте лист паперу вздовж і з'єднайте отримані смужки шириною близько 7 см між собою, створивши щось на зразок довгої відеоплівки.

2. Розділіть за допомогою олівця отриманий простір на кадри (сторінки).

3. На першому кадрі напишіть назву фільму, мультфільму або книги про Ваше життя.

4. Починаючи з 4–5, заповнюйте кадри малюнками — життєвими подіями.

5. Коли всі малюнки будуть готові, допишіть під кожним текст — озвучення Вашого фільму (це доцільно робити разом з психологом).

6. Внесіть перші кадри — малюнки своїх дитячих спогадів чи спогадів про Вас батьків. Також додайте до них письмовий коментар. Дайте назву твору.

Методика «Позитивна самооцінка»

Мета: конструювання позитивного образу «Я» клієнта в минулому, нейтралізація негативної самооцінки (почуття провини, неповноцінності, невдоволення) за допомогою всепрощення, всерозуміння.

Короткий опис: відбувається зустріч двох «Я» — «Я» сьогоднішнього і «Я» минулого. Здійснюючи позитивне сприйняття себе у минулому, ми зменшуємо кількість внутрішніх конфліктів і перетворюємо особистість на більш життєздатну, цілісну й цілеспрямовану.

Інструкція.

1. Згадаєте найбільш сором'язливий момент життя. Намагайтеся відчутти себе в минулому, відчутти те, що відчували тоді.

2. Без осуду, як дорослий до дитини, поставтеся до своїх правильних і неправильних думок, висловлювань і дій. Дивіться на все очима Бога з погляду мудрості та всепрощення.

3. Похваліть себе, усміхніться, широко захоплюйтеся власними вчинками і цінують досвід, який отримали у будь-яких ситуаціях.

4. Закінчивши з першим епізодом і відчувши задоволення, переходьте до наступного.

Ефективність методики зростає при поєднанні з методикою «Історія життя».

Методика «Подорож до дитинства»

Мета: активізація емоційної енергії через розкриття дитячих спогадів клієнта.

Короткий опис: разом з клієнтом психолог відвідує місця, з якими пов'язані важливі життєві події, дитячі спогади. Спогади, що виникають при доторканні до дверної ручки будинку дитинства або дитячої гойдалки, активізують асоціативний ряд, допомагають згадати дитячі думки, події дитинства, викликають позитивні емоції та додають натхнення.

Інструкція.

1. Пригадайте вулиці, якими Ви зробили свої перші кроки, будинки та квартири, з якими пов'язані приємні дитячі спогади, перших друзів, знайомих.

2. Здійсніть прогулянки цими місцями з людиною, яка може Вас уважно та доброзичливо вислухати.

3. Дайте волю дитячим спогадам, враженням від зустрічей і подій.

Методика «Вперше»

Мета: здійснення допомоги в підвищенні емоційного потенціалу особистості, виведення клієнта зі стану депресії.

Короткий опис: у дитинстві величезний потенціал емоційності зумовлений тим, що дитина багато чого робить вперше. Перші враження, як правило, найсильніші. Депресивний стан клієнта може розглядатися як наслідок нестачі емоційних сил. Для їх відновлення доцільно використовувати ефект новизни.

Інструкція.

1. Пригадайте, як Ви щось робили вперше.

2. Напишіть список цікавих дій, справ, які Ви ще ніколи не робили, але хотіли б зробити (від простого до складного). У цьому списку можуть бути дитячі мрії, нереалізовані творчі проекти, спортивні досягнення тощо.

3. Реалізуйте. Щодня записуйте 1–2 справи, які Ви зробили вперше.

Приклади здійснення психологічної допомоги у контексті духовно орієнтованого підходу

Ціннісна орієнтація визначає долю?

Відома мудрість про те, що характер визначає долю. Дійсно, від характеру значною мірою залежать стосунки людей, конфліктність

поведінки тощо. Але обережно гортаючи сторінки Книги життєвих доль, пересвідчуєшся, що доля людини, безперечно, залежить від пріоритетів ціннісних орієнтацій і смислів, які людина обрала для виправдання власного існування на Землі.

З приводу ціннісної орієнтації дітей, батьки, на жаль, звертаються до психолога тоді, коли засвоєні в минулому цінності негативно проявляються і поведінці дитини. Психологічна робота з дитиною починається, як правило, з діагностики. Доцільно використати методику «Здійснення бажань» (розділ 3), яка дозволяє визначити пріоритетні цінності. Виявляючи наявну ціннісну орієнтацію дитини, психолог визначає домінуючі фактори, що її зумовлюють (методика «Внутрішній світ», розділ 3), накреслює разом із дитиною, батьками, працівниками навчального закладу програму корекції та подальшого особистісного розвитку дитини.

Наведемо типовий приклад такої роботи. Сергій — восьмикласник. У 4 роки вчинив пожежу в квартирі, після чого з острахом ставиться до вогню. Не хоче навіть запалювати газу плиту.

Запит батьків: «Після кількомісячного від'їзду батьків за кордон Сергій став надзвичайно агресивним, дозволяє собі грубощі у спілкуванні з бабусею та вчителями, перестав учитися, кілька разів йшов з дому після суперечок із мамою. Почав курити. Є підозри на вживання наркотиків».

Із розповіді Сергія: «Коли батьків не було, я відчув себе нікому не потрібним. Тільки деякі вуличні друзі мене підтримували. Хочу, щоб усе було як колись, але розумію, що я вже не такий».

Аналіз змісту ціннісно-сислової сфери Сергія з використанням методики «Здійснення бажань» показав його орієнтацію на егоцентричні цінності. Подальша психологічна робота спрямована на розвиток свідомості до наступного рівня — рівня сімейної ціннісної орієнтації. У бесідах ішла мова про ідеальну сім'ю, стиль спілкування в родині, аналізувалися мрії щодо подальшого шлюбу, умов його добробуту та ролі чоловіка в сім'ї. Використання методики «Коло спілкування» на різних етапах психологічної роботи дозволило спостерігати, як поступово змінилося оточення хлопця.

Діагностика професійної спрямованості дозволила активізувати творчі інтереси, здібності. Начебто все йшло добре, але...

На черговій зустрічі я побачив маму Сергія у розпачі: «Він увесь час нас обманює! Подивіться на це» — в руках голки, шприци та інші прилади відповідного призначення.

«Невже Ви думаєте, що я не контролюю ситуацію»? — запитує підліток, коли залишаємося наодинці. Що відповісти? У моєму досвіді був лише один випадок, коли під впливом духовної літератури та

відповідного спілкування молодій людині вдалося розірвати коло своєї залежності.

Минуло 3 роки. Цей випадок нагадував мені про те, що психолог — не чарівник, який керує людськими долями. Іноді я телефонував батькам Сергія. З того часу хлопець перебував у наркологічному диспансері, психіатричній лікарні, але від своєї залежності не звільнився.

Одного вечора мені зателефонувала мама Сергія: «Ми вже давно Вас розшукуємо. Давайте зустрінемося!» При зустрічі вона розповіла, що півроку тому син сам відмовився від вживання наркотиків.

«Це Ваша заслуга. Все, що Ви тоді робили було не марним. Воно проявилось зараз... Спасибі Вам».

«Як тобі це вдалося?» — запитав я у Сергія.

«Я вичерпав усі смисли й цінності, які пов'язували мене з наркотиками, і зрозумів, що далі шляху немає».

Нині Сергій активно працює. Сім'я знову живе повноцінним життям. Діагностування за методикою «Здійснення бажань» показало орієнтацію на рівень не тільки сімейних, але й соціальних цінностей.

Дійсно, ціннісна орієнтація визначає долю. Треба тільки мати терпіння та не втрачати віри.

Від казки до професійного вибору

Що зумовлює ціннісну орієнтацію людини? Як сформовані смисли й цінності впливають на її професійну долю? Досвід індивідуальної психологічної роботи підтверджує, що життєві позиції і навіть подальше професійне самовизначення особистості нерідко визначають... герої її улюблених казок.

Євген — студент 1 курсу. З дитинства має хвороби опорно-рухової системи.

Запит батьків: «Наш син не хоче вчитися, не ночує вдома, записує музику, яка всім (!) видається бездарною».

Із розмови з Євгеном: «Мені важко зрозуміти себе, свою непослідовність... Здається, що в мені є декілька суперечливих «я». Одне з них прагне свободи, незалежності, друге — творчості. Разом із цим, не хочу засмучувати батьків, які нерідко чекають на мене вночі»...

Аналіз змісту ціннісно-сміслової сфери Євгена показав, що провідні мотиви його поведінки значною мірою пов'язані з улюбленою казкою дитинства — «Бременські музики». Потяг до свободи, незалежності, схильність до музичної творчості є провідними рисами її позитивних героїв. Герої для дитини — це приклади для наслідування. Але на відміну від Трубадура, у Євгена були батьки, які намагалися (нехай по-своєму) піклуватися про нього.

Подальша психологічна робота з юнаком полягала в розкритті перед ним закономірностей формування й розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості, спільному усвідомленні значення ситуації, що виникла, в узгодженні існуючих протиріч у внутрішньому світі. Паралельно з цим у бесідах з батьками ми обговорювали особистісні потреби молодшої людини, такі, як свобода, можливість самореалізації та роль батьків на різних етапах розвитку дитини. Що далі? Історія триває.

Безумство чи Найвища доцільність?

Післяродовий психоз — з таким діагнозом потрапила Яна до психіатричної лікарні. Голоси, які ночами переслідували її, стверджували, що Яна повинна зробити щось важливе для людства, а сусідка хотіла чимось отруїти, щоб відібрати дитину. У цей період Яна відчувала величезний підйом життєвих сил, енергії. Їй здавалося, що вона може зробити для людей, для своєї дитини надзвичайно багато. Вона телефонувала до редакцій журналів, щоб поділитися ідеями щодо виховання дитини, розмірковувала над іграми, які слід організувати для дітей. Багато з її ідей були дійсно конструктивними.

Але лікарі з Яною не спілкувалися — їй робили укол за уколом і годували таблетками. Тільки через півроку вона змогла вийти з лікарні і звернутися за психологічною допомогою. Яна повільно розмовляла і з труднощами розмірковувала. У голові крутилися уривки думок: ідеї С. Лазарева про карму, усвідомлення своєї провини, грішності. Яна боялася залишитися наодинці з дитиною, щоб не зробити їй зле. Після лікарні її вага збільшилася на 17 кг, значно погіршилася пам'ять, емоції та почуття стали невиразними, а головне — вона так і не зрозуміла: що сталося? Чутлива і сприйнятлива дівчина, вона з дитячих років прагнула до духовного розвитку, цікавилася психологією, була життєрадісною та відкритою.

Психологічну роботу розпочали з аналізу останніх життєвих подій. Повільно прибирали провали в пам'яті, виконували вправи для відновлення працездатності тіла. Сонливість поступово зменшувалася, але таблетки за рекомендаціями лікарів слід було приймати ще декілька місяців. Кожну зустріч проходили сходами від духовного до фізичного і навпаки, наводячи порядок у думках, почуттях, емоціях, відчуттях тіла.

Нарешті, підступилися до страхів і почуття провини. Використання методики «Позитивна самооцінка» допомогло виявити два найбільші страхи: потрапити до Пекла й страх, що помре мама. Працюємо послідовно з першим, а потім з другим. Розглядаємо різні релігійні погляди на Пекло.

— А хто потрапляє до Пекла?

— Грішники, майже всі люди...

Поступово уточнюємо, що грішники — це люди, які не виконують релігійних заповітів.

— Які саме заповіді ти не виконуєш?

— Я згадую про Бога у метушні, наприклад: «О, Боже», «Боже, що ти робиш»?

— У чому, по-твоєму смисл цього заповіту?

— У поважному ставленні до Бога.

— Ти не поважно до Нього ставишся?

— Зовсім ні.

— Отже, ти виконуєш сутність цього заповіту?

— Виходить, так...

Переходимо до другого страху та відповідного почуття провини.

— Як давно ти боїшся смерті мами?

— З дитинства, з 3–4 років, із часу як помер тато.

— Ти бачила, як він помер?

— Ні, але мама часто повторювала: «Якщо ви з братом не будете слухатися, я помру, як тато, і ви залишитесь одні у світі (сплеск емоцій, сльози).

За допомогою методики «Коло спілкування» виявляємо, що найдорожчою людиною для Яни є її дитина, далі — чоловік.

— Яна, тобі не здається дивним, що ти боїшся смерті не своєї дитини, не свого чоловіка, а саме смерті мами? Давай зазирнемо в очі страху: що саме може статися з твоєю мамою після смерті?

— Вона може потрапити до Пекла. Мабуть, я боялася саме цього...

— Вона погана людина?

— Ні, взагалі, ні...

— Якщо непогані люди попадають до Пекла — це несправедливо?

— Так.

— Невже Бог у твоїй уяві є несправедливим?

— Звичайно, ні. Тепер я розумію, що це дитячі страхи.

Почуття провини, яке культивується в певних релігійних течіях, може бути конструктивним лише тимчасово. Надалі, воно сковує ініціативу людини щодо виправлення помилок, пригнічує емоційний стан. Енергії вистачає тільки на повернення до минулого. Завдяки родовому стресу це почуття у Яни змінилося ідеями покращення світу. Ці ідеї були настільки значущими, що природа відкрила всі можливості для їх виконання, відкинула всі бар'єри, навіть межі здорового глузду.

Схоже, що саме цей механізм лежить в основі багатьох психічних захворювань. Саме тому в палатах психіатричних лікарень ми

зустрічаємо Наполеонів, Сталіних та інших відомих історичних постатей. Людиною оволодіває дуже важлива думка, ідея, яка призводить до емоційного злету. Почуття переповнюють, а отже, додають життєвої енергії, сили. Все інше здається дріб'язковим. І тут Природа, відчувачи таку впевнену у собі людину, знімає всі гальмівні механізми, щоб людина здійснила величний задум.

Вищі рівні свідомості характеризуються високим самоконтролем. Високодуховна людина здатна керувати думками, володіти великими ідеями, але не опинитися в їх полоні.

Самовдосконалення — в першу чергу

Роману скоро йти до школи, але його мама дуже стурбована: «Він не відходить від мене ані на крок. Не можу вдома залишити самого. Навіть у квартирі як хвостик. Засинає тільки поряд. До того ж серед однокласників Рома відрізняється невпевненістю, боїться образ і глузування».

Пояснювати свою поведінку Роман відмовлявся навіть найближчим людям. Можливо, причина в посиленій залежності від мами з народження? Однак ця залежність не виявлялася ще рік тому. Розповісти про потаємні думки, страхи та мрії дитина може тільки людині, якій безмежно довіряє. Отже, по-перше, слід подружитися.

Знайомство починаємо з інтересів і захоплень хлопця. Перебираємо іграшки та конструктори. Сидимо разом на ковдрі — малюємо свої мрії. Кожні 10–15 хвилин Роман вибігає з кімнати — перевіряє, чи є на кухні мама. Так проходить кілька зустрічей. Як спонукати дитину розповісти про те, що заважає повноцінно жити?

Випикуємо на аркуш якості, притаманні, на думку хлопця, досконалій людині. Намагаємося оцінити, наскільки ці якості у Романа вже розвинені. Найменш розвиненими виявилися сміливість і мужність. Отже, перед дитиною постає серйозний життєвий вибір: стати героєм або все життя носити всередині свій страх.

Цей вибір притаманний тільки людині. Тільки людина приймає свідоме рішення: розвиток чи деградація? У тваринному світі простіше — зупинився — став жертвою; погано літаєш — розіб'єшся. Вибору немає.

Можливо, Роману ніколи не доводилося приймати таке важливе рішення. Психологічний принцип розвитку зумовлює прагнення людини до більшого, кращого, досконалішого. Реалізація цього прагнення пробуджує величезні емоційні сили: радість, натхнення, рішучість. Цією зброєю можна перемогти будь-який страх.

Разом із Романом випикуємо страхи, щоб краще роздивитися, що заважає стати героєм:

1. Темрява та вогонь.
2. Порожні та, особливо, зачинені кімнати.

Складаємо програму тренування сміливості і намагаємося її реалізувати. Спочатку «розбираємося» з темрявою. Зачинаємося з секундоміром і ліхтариком у темній ванній кімнаті. Перша спроба — 5 секунд — непогано! Роман вибігає і ділиться враженнями від маленької перемоги з мамою. Надалі доводимо час перебування в темряві до хвилини, двох. Наступного разу домовляємося робити в темряві записи — спостереження.

Паралельно з тренуванням сміливості намагаємося розібратися, звідки цей страх. Методика «Історія життя» виявила дуже важливий епізод. Приблизно рік тому хлопчик подивився відеофільм, який надзвичайно його вразив. Біля входу в гавань височила гігантська статуя Колоса Родоського. Коли вночі до гавані наближалися ворожі кораблі, з величезної чаші в руках ісполіна виливалося полум'я і спалоувало всіх, хто опинявся під нею. Так поєдналися темрява й вогонь, які склали перший пункт у нашому списку страхів.

Поступово пригадали і другий епізод. Коли мами не було вдома, а няня дивилася телевизор у сусідній кімнаті — Роман підпалив папірець. Відчуваючи запах, няня прибігла і дуже розізлилася. Вона зачинила 4-річну дитину в кімнаті на кілька годин і сказала: «Якщо побачу щось подібне — не вийдеш із кімнати ніколи!» Роман плакав, тривалий час стукав у двері. Коли прийшла мама, не розповів нічого, щоб не сварила за досліди з вогнем. Можливо, саме з того часу страх бути зачиненим у кімнаті знайшов собі місце у внутрішньому світі дитини.

Знання — сила, якщо правильно ним користуватися. Ми розпрощалися з Ромою, коли мама спокійно залишала його дома наодинці. Думаю, хлопчик виніс із ситуації важливий урок — самовдосконалення перемагає страх.

Навіщо страх маленьким дівчаткам?

Асі 22 роки. Протягом усього свідомого життя вона була позбавлена нормального сну. Прокидалася 5–6 разів за ніч, знов і знов намагалася заснути, але страх не давав їй цього зробити. Вона боялася спати ще з дитинства. У темряві кликала маму. За час перебування в дитячому садку заснула лише один раз, а прокинулася від того, що вихователька з віником у руці проходила поміж ліжками і перевіряла, хто не спить.

У шість років батьки поселили доньку в окрему кімнату, де всю ніч горіла настільна лампа. Зі світлом дівчинка боялася менше. Коли вже в 14 років мама раптово увійшла в кімнату, Ася довго кричала від страху і не могла заспокоїтися. З роками хронічне недосипання

впливає негативно не тільки на здоров'я, але й на психічні процеси. Серед студентів Ася відрізняється неухважністю, невпевненістю. Очікування нічної боротьби зі страхом викликає негативні емоції, почуття неповноцінності.

Разом формулюємо психологічну проблему: страх заважає спати. Приймаємо рішення: перестати боятися.

Занурюємося у дитинство. Перші згадки у 3–4 роки. Батьки часто сваряться. Страх і почуття провини перед батьком — він хотів не доньку, а сина. Тепер усе життя Ася буде доводити, що вона не гірше...

Дитячі ігри: тато ховається за дверима, раптово вистрибує й гавкає... У дівчинки стан між переляком і радістю — тато з нею грається!

Близько 4–5 років старші брати теж вирішили пограти: обгорнули ковдрою і не випускали. Ася спочатку намагалася вибратися, кричати, потім стала задихатися і стихла. Що було потім — не пам'ятає. Не пам'ятає переляканих братів, бабусю, яка поспішала допомогти. Все це — у підсвідомості. Коли підсвідома інформація спливає на поверхню свідомості — повторюються і відчуття: темно, задушливо під ковдрою. З цього моменту ковдра стане для дівчинки атрибутом ворожості, але якби хтось допоміг Асі це усвідомити ще в дитинстві!

Зустріч за зустрічю обережно поринаємо у природу страху. Страх — механізм інстинкту самозбереження. Малюємо шлях від біологічної до духовної природи людини. Нарешті, Ася зважилася зобразити свій страх — темний, пухнастий і рухливий. Звідки він?

У 10 років дівчинка просить дружину двоюрідного брата розповісти їй страшні історії про домовиків. Вона відчуває особливий інтерес до всього страшного й таємничого, бо страх — значна частина її життя. Може пригадати одну таку розповідь, яка вразила найбільше. Ця історія відома багатьом поколінням і цікава не з позиції достовірності, а з позиції впливу на внутрішній світ дитини:

«Одна жінка працювала на фабриці. Якось вночі вона побачила біля свого ліжка страшну фігуру із закривавленою рукою. Мабуть, це був домовий. Вона почала будити чоловіка, але він не прокидався. Наступного дня на фабриці вона була покалічена — залишилася без руки»...

Більше за все Асю вразило те, що чоловік не прокинувся і не зміг допомогти. З цієї пори Ася перестала просити маму спати з нею — не допоможе. Тільки двері в її кімнату вночі були завжди відчинені та обличчям вона завжди лежала до дверей.

Розповідь про домовика не тільки злякала Асю, вона їй чимось подобалася, адже у її страху з'явилося виправдання — вона боялася темряви та домовиків, як і багато інших дітей. Страх перед домовиком

з цього моменту виправдовував її безсоння, неуважність і майже всі життєві невдачі. Ася вже не хотіла розлучатися з цим новим страхом.

Але дівчина дорослішала, а для дорослої людини виправдання неповноцінності, навіть обґрунтовані — не кращі за повноцінне життя. Так, робота з безсонням трансформувалася в роботу над звільненням потреби боятися. У психологічній літературі наводиться достатня кількість відповідних методик.

Зараз Ася про свій страх згадує з посмішкою. У книзі відгуків про психологічну допомогу зберігається її запис: «Сплю, як бабак!»

Всі чоловіки — однакові або як звільнити свою жіночість?

Ярині 20 років. Вона хотіла б узяти участь у конкурсі краси, але «не вміє» бути жіночою, що в її розумінні означає «вміти фліртувати».

— Ярино, якщо жіночість означає для тебе те, що ти сказала, то навіщо тобі брати участь у конкурсі?

— Перш за все, щоб довести собі, що я це можу. Я доволі розумна, можу співати. А жіночість у мене теж є, тільки я навчилася уникати різних ситуацій, коли можна у щось вплутатися, уникати сумнівних знайомств. Усі чоловіки однакові...

Ця штампована фраза, що зустрічається в різних комбінаціях (вся їх, родина така! Квартирантів не буває добрих! Усі жінки... і т. п.), з одного боку, виправдує зневіру, переадресує відповідальність, а, з іншого, — свідчить про можливі психотравми її носія.

Першого разу, коли дівчинці було 4–5 років, на дачі Ярину покликав дідусь-сусід. Посадив дитинку на руки і почав «руками нишпорити не там, де треба». Дівчинка вирвалася і залізла на дерево. Батькам не сказала — боялася покарання.

— Яким був цей дідусь?

— Невисокий, лисий, бридкий. З того часу стала обходити його десятою дорогою.

Чому діти не розповідають батькам про такі випадки? Згадаємо наше дитяче сприйняття дорослих. Батьки не раз нам повторюють: «Скільки тобі казати — слухайся дорослих», «дорослі знають краще», «дорослих треба поважати». Можливо, саме ці установки, які дитина чує від найрідніших людей, призводять до того, що дії однолітків діти оцінюють критично, а от дорослий у їх сприйнятті — «завжди правий».

Наступний спогад Ярини близько 6–7 класу. День народження в квартирі однокласниці: тато ганяється за гостями — дітьми. Ловить її та несе в іншу кімнату. Там намагається роздягти. Ярина кричить, кличе на допомогу. Мама однокласниці на кухні пече пироги, дівчата сміються, гримить музика. Ярина виривається від високого

темноволосого чоловіка. Тепер вона чітко засвоїла формулу: всі чоловіки — однакові (незалежно від віку й зовнішності).

Подальші роки вона буде уникати чоловіків, придушувати свою жіночість, здригатися навіть від ненавмисних дотиків. У підсвідомості Ярини чітко сформована життєва стратегія: подалі від будь-яких чоловіків.

Час спливає. Назріває конфлікт між свідомим і підсвідомим. Вона хоче подобатися, зустрічатися, але обирає саме тих хлопців, які нею не цікавляться! Ось і черговий, за яким «сходила з розуму», одружується. Знов одна...

Чому Ярина обирає саме таких — зрозуміло. Для безпеки. З такими не повториться досвід дитинства, такі до неї і не доторкнуться. Відсутність жіночості стала для дівчини гарантією безпеки.

Але Ярина хоче взяти участь у конкурсі краси. Як звільнити свою жіночість, заховану так далеко? Як нейтралізувати в пам'яті негативні емоційні переживання?

Вона береться за вивчення психології: відвідує заняття консультативної школи науково-практичної психології, занурюється в літературу, поринає в таємниці внутрішнього світу. Перший раз замість джинсів свідомо одягла сукню — теж маленька перемога.

Радію з її успіхів і дивуюся: скільки тисячоліть існує людство, а проблеми, здебільшого, ті ж самі. Так в усьому світі: чим ближче до тваринної природи — тим більше жорстокості, насильства; чим ближче до духовної — більше турботи про інших, більше єдності.

Різні форми турботи дітей про батьків або навіщо красти, якщо грошей достатньо?

Анюті 12 років. Прекрасно малює, вчиться у художній школі. Мама тривалий час не зважувалася звернутися до психолога — думала проблема зникне «сама». Потім обставини змусили... Анюта прийшла на зустріч залякана, як злодій на місці крадіжки. Разом малювали, потім грали, аналізували малюнки з альбому. Надзвичайний талант! Після встановлення довірливих стосунків зробили методичку «Координати життя». У лівому нижньому секторі серед вчинків, яких краще не було — дві крадіжки.

У ході спілкування робимо акцент на різницю між «Я» минулим і «Я» теперішнім, ділимося досвідом «поганих справ» та за допомогою методички «Позитивна самооцінка» розглядаємо їх без осуду, як помилки, що дозволили отримати досвід. Говоримо про те, що у внутрішньому світі все повинно бути красивим, гармонійним, впорядкованим — ця мотивація є зрозумілою для естетичного світосприйняття дівчини. Все, що мучить, не дає спокійно спати — слід осмислити й відпустити.

Анюта розповідає про вкрадений в однокласниці плеєр, який намагалася продати. Ділиться тим, як взяла у знайомої ключі від квартири і т. д. Надзвичайно важко про це розповідати, але вона старатися.

Для чого Анюта це робила, коли батьки живуть досить заможнo — вона не може сказати. Клептоманія? Хвороба, а не психологічна проблема? Такий висновок спрямував би дівчину до лікаря.

У ціннісній орієнтації, визначеній за допомогою методики «Здійснення бажань», яскраво проявляються сімейні цінності. Крок за кроком поринаємо у сімейні спогади, розглядаємо фото. Коли дівчині було 3–4 роки, батьки часто сварилися, майже під час кожної сварки лунали звинувачення в нестачі грошей. У глибинах дитячої пам'яті фрази: «потрібні гроші та хіба їх чесно заробиш?», «треба платити за ..., а грошей немає».

Усвідомлена турбота про сім'ю та підсвідома потреба в грошах для сім'ї дивно поєдналися в особистості дівчини через схильність до крадіжок. Знову й знову розглядаємо цей механізм — малюємо, проговорюємо.

Домовляємося, що при будь-якому бажанні взяти щось чуже, Анюта просто зателефонує. Пройшли роки. Батьки Анюти іноді телефонують і вітають зі святами. Добре, коли можемо знайти причини. Добре, коли вистачає сміливості ці причини визнати. Турботлива дитина — скарб для батьків, але форми турботи бувають різними.

Боротьба зі світом або як стати особистістю

Тарасу — 12. Батьки скаржаться на втрату інтересу до навчання, відсутність самостійності. Що сталося і коли?

Зміни відбулися близько року тому, коли хлопець вирішив взяти участь у телевізійній програмі «Найрозумніший». Дивно, чому дорослі не роблять передач на зразок «Найдобріший», «Найтурботливіший» — невже це менш важливо для суспільства? Скоріше — не престижно, але престиж визначають люди...

Тарас думав, що для виграшу в цьому шоу достатньо бути інтелектуалом: помилися. Під час підготовчих турів створювалася нестерпна для нього психологічна атмосфера жорсткої конкуренції.

— Я вперше зустрівся з такою несправедливістю, — з хвилюванням згадував хлопець.

Його турбувало навіть не те, що розгубився і програв, а більше те, що не зміг стримати сльози перед відеокамерою. Зустріч із несправедливістю, яка культивується дорослими, яку не в змозі подолати — врешті-решт робить дитину байдужою. Це позначилося і на ставленні до світу, а, зокрема — до навчання. Навіщо бути розумним, коли цінують зухвалих і самовпевнених?

Змінити світогляд — проблема не з легких. Тарас має потяг до історії. Разом розглядаємо життєві шляхи високодуховних особистостей — вони жили в такому ж несправедливому світі, але не здалися. За допомогою методики «Історія життя» складаємо кадри подій особистої історії Тараса. Стільки цікавого! Виявляється, ще з перших років він прагнув до справедливості!

Для відновлення емоційних сил здійснили «Подорож у дитинство». Пригадали перші дитячі мрії. Виявили професійні інтереси. Зосередилися на якостях, які необхідні для успішної професійної діяльності. Запит батьків реалізовано.

Але звідки беруться такі значні протиріччя між внутрішнім світом дитини та соціальним середовищем? У чому смисл цієї війни із соціумом? Згадую дітей із дуже заможних родин, для яких усі двері були відчинені, які мали все і не хотіли вже нічого. Нерідко наркотики та пияцтво були єдиними «розвагами» для них. Тут — протилежна ситуація. Можливо, саме в боротьбі з найгіршими сторонами світу і народжується справжня особистість?

Виховання на все життя або розвиток особистості

Станіславу 24 роки. На вигляд — високий гарний хлопець, от тільки вираз обличчя стурбований, похмурий.

— Не можу себе зрозуміти й пробачити — сформулював він власну проблему. Іноді з'являються думки покінчити з собою...

Починаємо з найгострішого — самозвинувачення. Взагалі самозвинувачення можна розглядати як програму поступового самознищення. Якщо людина замість конструктивних дій, спрямованих на вирішення проблеми, тільки аналізує свою провину, вона тим самим демонструє свою непотрібність Природі. Можливо, звідси — поява у хлопця алкогольної залежності? Шукав життєвих смислів усюди — у церкві, в містицизмі, магії.

У Станіслава був молодший на 2 роки брат, Сашко. Сашкові завжди перепадало більше уваги й турботи батьків. Від Станіслава вони вимагали «бути дорослим» вже з 4–5 років. Батьків часто не було вдома, і старшому брату доводилося брати на себе і справи по господарству, і виховання молодшого. Нерівне ставлення батьків до дітей з часом посилювалось: навіть гроші та куплені речі розподілялися, на думку Станіслава, несправедливо.

Сашко, маючи багато свободи, зустрів негарну компанію, захопився наркотиками... Його знайшли у батьківському гаражі, отруєного автомобільним газом. Підготовка до похоронів, кладовище, а у Станіслава замість смутку — радість і полегшення. Батьки ведуть до

психіатра. Курс лікування. Що далі? Він упевнений, що в усьому винен саме він.

Починаємо з методики «Позитивна самооцінка». Відділяємо бачення подій з позиції дитини від дорослого розуміння. Поступово все стає на свої місця: нерівне ставлення до дітей призвело до ревнощів, суперництва братів. Доки молодший брат був живий, Станіслав був гіршим, невдахою. Після смерті брата не треба нікому доводити, що він гідний — звідси і полегшення. Самопізнання, розуміння себе приводить людину і до самопрощення.

За методикою «Здійснення бажань» у Станіслава виявлено 1 рівень свідомості. Тест Томаса засвідчив переважання у спілкуванні стилю уникнення. У правому верхньому куті за методикою «Координати життя» серед головних життєвих досягнень — добре оплачувана робота, нова машина, кар'єрне зростання та виїзд за кордон. Не вперше помічаю, як очікування майбутнього виїзду за кордон полишає молодь будь-яких бажань у сьогоднішній день. Навіщо вчитися, якщо все одно система навчання за кордоном інша? Навіщо працювати, якщо там за цю ж роботу платять набагато краще? Проте, виїзд за кордон може розтягнутись на роки, а жити треба кожного дня.

Працюємо за методикою «Вперше». Пишемо список цікавих дій, справ, які Станіслав ще ніколи не робив. У цьому списку і бажання стати лікарем, і виграти в лотерею, і знайти кохану людину. Бажання пробуджують емоції, помалу з'являється енергія для життя. При кожній зустрічі обговорюємо досягнення, накреслюємо нові перспективи. Зараз Станіслав — відомий лікар-професіонал. Має свій приватний кабінет. Життям задоволений, але в лотерею нічого значного поки не виграв.

Він мене покинув... Навіщо втрачаємо єдність?

Втрата єдності — одна з найбільших втрат у житті людини. Чому саме людини? У тварин батьки через деякий час не впізнають своїх нащадків, а іноді — ворожо до них ставляться. Завдяки цьому, маленька тварина навчається самостійності, що забезпечить її виживання в природі.

У людей все по-іншому. Людина свідомо прагне єдності: з близькими, коханими, з Природою, Богом.

Христині 26. Її хлопець, з яким прожили 2 роки, мріяли про міцну сім'ю і дітей, повернувся з відпустки, але не до неї. Зателефонував і сказав: «Хочу побути один і розібратися в собі». Минуло 2 тижні. Христина побачила його з іншою дівчиною. Начебто все ясно, але ця болісна ясність Христина відштовхує від себе, прикриває її самозвинуваченням: «Це все я винна. Я приходила з роботи і розповідала про

дрібні проблеми, погані стосунки в колективі. Я повторювала, що не вистачає грошей, що речі розкидані по квартирі, що він день пробайдикував. Тепер мені не хочеться жити... Вранці боюсь прокидатися, плачу майже цілодобово, чекаю на його дзвінок. Повертаюся з роботи до порожньої квартири. Хочу постійно телефонувати йому, але розумію, що вже набридла».

Христина пізнала втрату єдності з коханою людиною. Чим можна хоча б частково компенсувати втрачену єдність? Разом малюємо «проблемне коло» (рис. 5.3) та оцінюємо за 10 бальною шкалою успішність у кожному секторі.

Рис. 5.3. Основні сектори успішності клієнта за методикою «Проблемне коло»

Найбільш проблемним є сектор, в якому позначено стосунки з коханим (усього 1 бал), але й інші оцінки вкрай низькі. Коли декілька суттєвих проблем з'являються на життєвому шляху одночасно, сила їх впливу помножується, настає «проблемний резонанс». Для його подолання необхідна термінова психологічна допомога.

Детально аналізуємо кожну проблему, починаючи з головної (як здається зараз). Даємо вільний вихід сльозам, емоціям. Христина розповідає про стосунки з коханим із болем, звинувачує тільки себе. Вона палить одну цигарку за іншою, ми йдемо парком, не зменшуючи швидкості. Сублимація емоційної енергії через фізичне навантаження робить свою справу — голос тремтить все менше, дихання стає ритмічнішим. Прощаємося, а в очах надія: «Ви допоможете мені?»

З другою зустріччю не відтягуємо — стан дівчини близький до критичного. Потроху розглядаємо інші проблеми, а їх чимало. Мати страждає алкоголізмом і регулярно просить грошей. На роботі начальниця тримає весь відділ у напрузі, маніпулює співробітниками. Незважаючи на слабке здоров'я, Христина не може кинути палити. Пошуки життєвих сил у дитинстві не призводять до бажаного результату. Дівчині не знаходилося місця у напівзруйнованій батьківській

сім'ї; у школі вчителі змінювалися одна за одною, а двері музичної школи для неї були зачинені через нестачу грошей. Працюємо з дитячими та дорослими образами на маму, на школу, на коханого та на себе.

Діагностуємо ціннісну орієнтацію. Дивовижно! Духовні цінності на першому місці. Доброзичливість, вірність, допомога потребуючим, єдність з природою — ось те, що повинно складати основу щастя. Намагаємося разом, за розповідями Христини, визначити рівень свідомості та ціннісну орієнтацію її обранця. Що він цінував найбільше? Чому приділяв свій час? До чого прагнув?

Христина неначе відсторонено згадує свого обранця. Він жив у своє задоволення, на роботу ходив двічі на тиждень. Цілими днями дивився телевізор, спільні гроші витрачав, як заманеться. Коли поїхав у відпустку, залишив її з копійками. Та найболісніше... Коли Христина зателефонувала і сказала, що їй дуже погано, відрубав: «Це твої проблеми».

Дуже схоже на егоцентризм. Чи сумісне сімейне життя між людьми з 1-м та 5-м рівнями свідомості? Для кожного рівня зоною найближчого розвитку є рівень наступний, а перескочити декілька сходинок навряд чи можливо...

«Яка я?» — запитує Христина на одній із зустрічей.

«П'ятий рівень свідомості — надзвичайна цінність, яку можливо мати у внутрішньому світі. Така людина усвідомлює себе частиною Всесвіту і відчуває зв'язок з усіма істотами й явищами. Вона прямує шляхом самовдосконалення і допомагає іншим навести порядок у собі та в світі. Ти відчуваєш таку потребу?»

«Так, я хочу зробити своє життя гармонічним, хочу бути самодостатньою, хочу, щоб люди навколо були радісними».

За декілька тижнів Христина встигає дивовижно багато: вона знаходить кращу роботу, забезпечує лікування для мами, кидає палити і, нарешті, ставить крапку в стосунках з хлопцем, який її покинув.

У чому сенс усього, що відбулося? Зрозуміти кожну сторінку Книги власного життя нелегко, але головне — Христина робить спроби: «Ця ситуація дала мені поштовх. Поштовх до розуміння себе, до самовдосконалення. Зараз я розумію, що стояла на місці, витрачала життєвий час з людиною, яка не могла мене кохати по-справжньому. Тепер я внутрішньо вільна і сподіваюся відшукати свою половинку».

Втрата єдності — одна з найвеличезніших втрат у житті людини, однак іноді саме втрати й трагедії пробуджують людський дух і спонукають особистість досягати нових вершин.

***

Тепер, коли пишуться ці рядки, видається важливим детальніше розповісти про досвід консультативної взаємодії, особливо в напрямі

сімейного консультування. Про те, що позиція батьків «жити заради дитини» зазвичай не призводить до бажаних наслідків. Діти, виростаючи в таких сім'ях, згадують: «Коли в дитинстві я спостерігав (спостерігала) за сварками батьків, мене не залишало почуття провини, адже вони заради мене не розлучалися. Краще б розлучилися, жили окремо і будували власну щасливу долю».

Хочеться застерегти батьків і від типових крайнощів, які доводиться спостерігати. Перша — коли мати присвячує себе дитині, нехтуючи власним розвитком, відмовляючись від громадського життя, від власної самореалізації. Дитина ж, підрастаючи, вважає її невдахою, з якої не можна брати приклад. Друга крайність — коли батьки цілими днями працюють, «піднімаючи бізнес» для нащадка, а нащадку потрібна любов, увага або хоча б спілкування. Виростаючи, він каже: «Батькам я був байдужий. Усі їх турботи — це бізнес, який я ненавиджу».

Гармонія в стосунках і рівновага в житті між духовним і матеріальним — велике мистецтво, до якого психолог має честь залучати клієнта й прилучатися сам.

Приклади використання духовно орієнтованого підходу можна було б продовжувати, але, підсумовуючи, слід зазначити, що цей підхід не повинен розглядатися як радикально відокремлений від традиційних психологічних напрацювань. Швидше, він являє собою те доповнення, необхідність якого зумовлена духовним зростанням людини та людства.

Успішність впровадження духовно орієнтованого підходу детермінується багатьма факторами: особистістю психолога й клієнта, наявністю довірливих стосунків між ними, умовами проведення психологічної роботи.

Для фіксації процесу й результатів психологічної роботи з клієнтом на практиці зручно використовувати карту індивідуальної психологічної роботи, яка заповнюється психологом після кожної зустрічі. Приклад такої узагальненої форми поданий у додатку В. За її допомогою в ході консультування психолог відмічає біографічні дані, особливості сприйняття, спілкування, спрямованість (загальну та професійну), розвиненість психічних процесів, сформовані цінності, смисли та ідеали, рівень свідомості, тип світосприйняття (науковий, релігійний, естетичний чи філософський), риси характеру, розвиненість волі, емоційні характеристики й тип темпераменту. В процесі психологічної роботи відмічаються зміни в колі спілкування клієнта, взаємин у сім'ї, його ставленні до навчання чи праці, професійній орієнтації, зміни інтересів, здоров'я.

Правильне оформлення кабінету психологічної допомоги є однією з важливих умов ефективності психологічного впливу. Залежно від

особливостей клієнта інтер'єр має частково змінюватися, доповнюватися новими деталями. Так, в одному випадку розкриттю клієнта сприятиме інтер'єр зимового лісу, в іншому — морського узбережжя чи полум'я вогнища. Багато хто з психологів використовує акваріуми, що сприяє релаксації, але небажане, наприклад, для активізації психічного стану клієнта.

Для оформлення кабінету психологічної допомоги далі наводяться деякі закономірності впливу оточуючих кольорів на психічний стан особистості (табл. 5.1).

Табл. 5.1

Закономірності впливу кольорів на психічний стан особистості й рекомендації щодо їх можливого використання в роботі психолога

Колір	Вплив на психічний стан особистості	Використання
Червоний	Стимуляція фізіологічної активності	Для виведення з депресії, активізації уваги, сприйняття
на жовто-зеленому	Підвищення життєрадісності, бадьорості	
Помаранчевий	Активізація бажання спілкуватися	Для активного спілкування
на пурпуровому	Сприяє виникненню почуття урочистості	
Жовтий	Підвищення пізнавального інтересу, необумовленості спілкування	Для активної співпраці, взаємодії та здійснення поступового переходу до більш глибоких тем бесід
на помаранчевому	Покращення адаптації, відчуття теплоти	
Світло-зелений	Внутрішня гармонізація, зниження кров'яного тиску	У поєднанні з відповідною музикою допомагає врівноваженості, зосередженості
Зелений	Сприяє виникненню відчуття природного спокою	
Синій	Активізує почуття піднесеності	Для високодуховних тем бесід
на зеленому	Відчуття прохолоди, нерухомості	
Фіолетовий	Відчуття звільнення від буденності, жорстких ментальних меж	Для розвитку свідомості, розуміння незвичних поглядів, активізації фантазії
Білий	Відчуття чистоти, багатомірності (містить увесь спектр кольорів)	Допомагає синтезу духовних знань, досвіду. Символізує чистоту Істини, Любові

Стосовно використання кольорів слід пам'ятати, що один і той же колір може сприйматися по-різному, а також справляти різний вплив на біологічне, соціальне та духовне «Я» людини. Здійснення психологічного консультування з використанням вміло підбраного інтер'єру суттєво підвищує результативність роботи практичного психолога.

5.3. Особливості професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно орієнтованого підходу

Успішність професійної самореалізації практичного психолога залежить не тільки від загальнопрофесійних знань та вмінь, а й від рівня духовного розвитку, від взаємодії з клієнтом, який є носієм певної системи духовних знань, цінностей та досвіду, що може втілюватися у формах релігійної, мистецької або філософської свідомості. Важко уявити собі ситуацію, коли практичний психолог намагається допомогти клієнту, який має значно вищий духовний потенціал. Навряд чи таку психологічну допомогу можна назвати ефективною.

Звичайно, в ході індивідуального консультування відбувається певне взаємозбагачення психолога і клієнта, однак це не знижує вимог до професійного рівня та особистості фахівця. Порушуючи питання духовності й консультативної практики, Джералд Портер зазначає, що для духовно налаштованого консультанта важливо вміти відрізнити критичні стани особистості, що прямує шляхом духовного розвитку від психопатології. У першому випадку «...духовний шукач потребує часу й підтримки з боку оточення, щоб внести свій трансперсональний досвід у систему свого саморозуміння. І, мабуть, найбільше він потребує підтвердження того, що не збожеволів, а натомість переживає драматичний досвід непереборної трансформації, який у кінцевому рахунку несе добро» [132, с. 67]. Отже, реалізація духовно орієнтованого підходу вимагає специфічної підготовки практичних психологів.

Активний розвиток вітчизняної практичної психології свідчить про посилення суспільної уваги до людини, проблем самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистості. Поступово підвищується попит на психологічні послуги в різних сферах суспільної діяльності, а отже, зростають вимоги до системи професійної підготовки психологічних кадрів. У чому ж полягають особливості професійної підготовки психологів до роботи з використанням духовно орієнтованого підходу?

Специфіка професії психолога зумовлена вимогами пізнавальної діяльності, в центрі якої є людина. Сучасний психолог — це

кваліфікований фахівець у галузі людинознавства, який досліджує закономірності розвитку та функціонування психіки, здійснює гуманістичну допомогу в розв'язанні особистісних і міжособистісних проблем людини, в її гармонічному розвитку. Гуманістична спрямованість діяльності психолога полягає в тому, що в різних соціальних і психологічних умовах, надаючи допомогу дитині, батькам, учителям, бізнесменам, політикам, хворим чи злочинцями, подібно лікарю, який лікує тіло, психолог працює над зціленням людської душі, полегшує її страждання, спрямовує особистість на вищі загальнолюдські цінності.

У своїй роботі психологічні працівники керуються Етичним Кодексом психолога, який являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві. Згідно з Кодексом, діяльність психолога характеризується такими ознаками, як відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, професійна кооперація, додержання етичних правил у психологічних дослідженнях, здійснення кваліфікованої пропаганди психології [160].

На практиці критерієм ефективності професійної підготовленості психолога є здатність спеціаліста успішно адаптуватися у новому колективі та здійснювати продуктивну діяльність, визначену посадовими обов'язками. Слід зазначити, що основними проблемами, що виникають у ході адаптації психологічних кадрів до умов професійної діяльності, є:

— відсутність достатніх практичних навичок (наприклад, шкільний психолог, часом, не знає, з чого розпочинати діяльність, не може скласти варіативний план своєї роботи);

— несформованість відповідних професійних якостей особистості.

Перша проблема зумовлена розбіжністю між теоретичною підготовкою у ВНЗ і практичними вимогами до діяльності психолога на місцях. Її розв'язання потребує оновлення навчальних програм, створення не тільки теоретичних, а й практично орієнтованих підручників нового покоління.

Друга проблема є набагато складнішою. Система професійно важливих особистісних якостей є багатовимірним утворенням. Її формування вимагає незрівнянно більшого часу та зусиль, ніж засвоєння обсягу знань із певних дисциплін. Тому доцільно встановлювати відповідність особистісних якостей абітурієнта, який зараховується на факультет психології, до професійних якостей сучасного психолога. Високий духовний потенціал є професійно важливою складовою якостей як психолога, так і педагога. Виявлення духовного потенціалу має бути однією з головних умов подальшого навчання.

В ідеальному випадку динаміка розвитку професійно важливих якостей майбутніх спеціалістів має відстежуватися протягом тривалого часу, починаючи з дошкільного та шкільного віку. При вступі до ВНЗ саме ця система якостей, доповнена відомостями про спрямованість особистості й бажання займатися відповідною діяльністю, має відігравати провідну роль для зарахування абітурієнта до навчального закладу.

Однак у процесі зарахування молодшої людини до ВНЗ головним критерієм придатності абітурієнта досі вважають успішність одноразового складання вступних іспитів і співбесід із певних шкільних дисциплін. Як правило, практикуються вступні іспити з таких предметів: біологія, «Людина і світ», основи держави та права, українська та іноземна мови. Яке безпосереднє відношення ці предмети мають до професійної успішності майбутнього психолога, встановити важко.

Неврахування особистісних якостей під час прийому абітурієнтів до ВНЗ як основного фактора їх професійної придатності призводить до того, що дипломовані психологи демонструють на практиці відсутність емпатії, терпіння, доброзичливості, толерантності, а інколи — переносять власні особистісні проблеми на процес взаємодії з клієнтами. Як наслідок, професійна кар'єра такого «спеціаліста» не відзначається успішністю, що нерідко сприяє виникненню кризи особистісного розвитку. Результати діяльності професійно неспроможного психолога дискредитують психологічну науку, а його навчання у вищому навчальному закладі позбавляє можливості стати фахівцем дійсно талановитого майбутнього психолога.

Аналізу та подальшого врахування потребують і окремі недоліки психологічної підготовки фахівців. Специфіка умов праці, розбіжність професійних обов'язків вимагає диференційованого підходу до професійної підготовки психологічних кадрів. Так, психолог-дослідник у процесі навчання потребує більш ґрунтовної теоретичної підготовки, тоді як практичний психолог повинен проходити стажування в різних умовах практичної діяльності. Спількування з випускниками психологічних факультетів засвідчує, що в ході навчання вони оволодівають лише окремими елементами технології психологічної допомоги. Зокрема, вони володіють навичками загальної психодіагностики (за виключенням виявлення показників духовного розвитку особистості), але що робити з отриманими результатами, які наступні кроки психологічної корекції — як правило, не знають.

Нерідко в певних галузях необхідним є створення психологічних служб — об'єднання психологів-фахівців, які мають спільний предмет

праці. За таких умов робота психолога пов'язана з процесом колективної взаємодії з колегами. В процесі такої взаємодії успішність професійної діяльності психологів залежить від системи соціально-психологічних факторів, серед яких:

- різні особистісні характеристики працівників (темперамент, характер, спрямованість тощо);
- розбіжності професійної підготовки (різні психологічні школи);
- різні рівні кваліфікації співробітників;
- різні професійні напрацювання (професійний досвід).

Зважаючи на це, в ході навчання майбутніх психологів слід розвивати здатність до професійної взаємодії, кооперації як із колегами-психологами, так і з педагогами.

Особливості професійної підготовки психологів до роботи з використанням духовно орієнтованого підходу ґрунтуються, перш за все, на знаннях про духовний розвиток особистості, про його закономірності й психологічні механізми, духовні кризи і злети. В ході практичної підготовки слід створювати ситуації спілкування та взаємодії між майбутніми психологами та особистостями, які можуть бути прикладами духовної самореалізації. Ці зустрічі відіграватимуть роль певного камертону, який допоможе психологам надалі краще орієнтуватися у проблемах духовного сходження людини. Оволодіння духовно орієнтованим підходом вимагає введення до загальної програми підготовки практичних психологів додаткових навчальних дисциплін. Зокрема, доцільно використовувати спецкурс «Психологічні аспекти духовного розвитку особистості» (розділ 4.8).

При підготовці професійних психологів слід враховувати також і те, що система особистісних якостей знаходиться в постійному розвитку, динаміці видозмін. Результативність професійної підготовки психологів значно зростає, коли студент у процесі навчання бере активну участь у діагностиці саморозвитку, здійснює самооцінку, накреслює програму самовдосконалення та шукає шляхи власної самореалізації. Ефективність духовно орієнтованої підготовки практичного психолога визначає успішність його подальшої професійної діяльності, під час якої духовні знання, цінності й досвід збагачуються особистісними надбаннями фахівця та стають здобутками суспільної свідомості.

ПІСЛЯМОВА

Пізнання напрямів розвитку особистості — найактуальніша проблема психологічної науки, адже людина — це міра всіх речей, а духовний розвиток є вершинним процесом її самоорганізації. Як одна крапля води віддзеркалює океан, так у глибині людської природи криється минуле та потенційне майбутнє людства. Минуле, пов'язане з біологічною складовою людської природи, та майбутнє, до якого кличуть особистість її духовні потреби. Наслідуючи духовні ідеали, керуючись духовними цінностями та смислами, кожне покоління має шанс зробити це майбутнє гідним людини-творця, а не споживача, людини-героя, а не егоїста й боягуза, людини-мудрої, а не примітивної. Адже все, чим користуються споживачі, винайшли творчі особистості; всі права й свободи, за якими живе розвинене суспільство, відстояли своїми подвигами герої, а всі знання, які батьки передають дітям, зберегли та примножили мудрі.

Духовний розвиток — це виклик примітивізму, егоїзму та споживацтва, і чим важчими є випробування соціального життя, тим більше існує можливостей для духовного перетворення людини, а отже, й світу. Це перетворення пов'язане з розкриттям потенційних здібностей, здатностей і можливостей людини, які поки що вважаються феноменальними. З 75 трильйонів хромосом у людини активовано лише 1,5–2%, а головний мозок є активним у середньому на 5–7%.

Саме психологія як наука, спрямована на пізнання внутрішнього світу, має сприяти розкриттю потенційних можливостей людини; саме психологічні знання здатні об'єднувати людей різних світоглядів, релігійних переконань чи соціальних позицій. Саме психологія вчить толерантності, стверджуючи духовну неповторність і цінність кожної людини. Психологія, що розкриває прагнення до єдності як механізм духовного розвитку, спрямовує людство на побудову спільного майбутнього. Ці прагнення повинні стати альтернативою політичним гаслам, які не відповідають тенденціям розвитку особистості, не ґрунтуються на закономірностях духовного зростання людини. Старе правило «розділяй і володі» втрачає свою актуальність, адже керувати світом не під силу навіть видатним поодиноким лідерам. Можливо,

саме тому відбувається пробудження загальної суспільної свідомості, яке одухотворяє обличчя сучасного людства.

Безперечно, подана монографія не вичерпує всіх аспектів духовного розвитку особистості. Подальші розробки мають розкривати глибинні зв'язки між духовним, соціальним і біологічним у природі людини, висвітлювати особливості духовної самореалізації та професійної успішності, актуалізувати перспективи духовного поступу людства.

Автор щиро вдячний усім, хто перебував поруч із ним, в єдиному життєвому просторі, надихаючи на створення даної праці, а також усім читачам як співробітникам у побудові спільного духовного майбутнього.

Класифікація якостей, здібностей високодуховної особистості

Потрібно-мотиваційні компоненти діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності
1	2	3	4	5
А. Здібності високодуховної особистості до спілкування та міжособистісної взаємодії				
А – I. Здатність до духовного спілкування у літературній формі				
1. Потреба в інформації духовного характеру	2. Здатність до пошуку та визначення інформації духовного характеру в літературних джерелах	3. Здатність до систематизації духовних знань, різних філософських чи психологічних підходів	4. Здатність до письмового викладання своїх думок, ідей, духовного досвіду в літературних творах, листах, віршах	5. Любов до читання стародавньої та сучасної літератури духовного спрямування
А – II. Здатність до вербального та невербального спілкування з високодуховними особистостями та людьми, які потребують духовної допомоги				
6. Потреба у духовному спілкуванні	7. Здатність до пошуку нових форм спілкування, до сприйняття духовного змісту в творах мистецтва, у спілкуванні з високодуховними особистостями	8. Здатність до сприйняття нестандартних думок, ідей партнерів зі спілкування	9. Здатність до передачі духовних знань, досвіду, до надання духовної допомоги потребуючим у різних формах спілкування	10. Почуття поваги, прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування
А – III. Здатність до духовного спілкування у колективі				
11. Потреба у духовному співробітництві з однодумцями	12. Здатність до сприйняття духовних ідей та проектів у процесі спілкування в колективі	13. Здатність бачення цінного у погляді кожного та накреслення єдиної мети, задуму, проекту	14. Здатність створювати і підтримувати у колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці	15. Почуття любові, спільності, вдячності за співробітництво

1	2	3	4	5
А – IV. Здатність до духовного спілкування з Природою, Богом, Буттям чи Абсолютом				
16. Потреба у регулярному контакті з Всесвітом	17. Здатність у процесі споглядання, молитви чи медитації сприймати Буття як живий цілісний Організм	18. Здатність співвідносити отриману у процесі контакту інформацію із власними поглядами, духовними ідеалами, життєвою метою	19. Здатність до розширення свідомості, формування нового мислення, нової картини світу, до спілкування мовою поетів, провидців, релігійних людей	20. Відчуття єдності з Буттям, причетності до його життя, «океанічне відчуття», «піковий досвід»
Б. Спрямованість високодуховної особистості				
Б – V. Гуманістична спрямованість				
21. Бажання приносити користь світові, людству, країні, ближнім, виявляти мотиви гуманістичної поведінки	22. Інтерес до прикладів гуманізму в історії людства	23. Здатність відрізнити справжній гуманізм від показного	24. Здатність турбуватися про людей, відсутність егоцентризму	25. Почуття гуманізму, доброзичливості
Б – VI. Спрямованість на гармонічний розвиток, самовдосконалення				
26. Бажання досягати і підтримувати гармонію у внутрішньому світі, різнобічно покращувати себе	27. Інтерес до власної сутності, методів самопізнання та самовдосконалення, відкритості світу зовнішньому і внутрішньому, новим поглядам, досвіду та способу життя	28. Накреслення плану самовдосконалення, визначення етапів досягнення життєвої мети	29. Створення власної картини світу, цілісність між тілом, душею та духом, готовність змінювати себе	30. Почуття гармонії, задоволення від внутрішнього прогресу, віра в себе
Б – VII. Спрямованість естетична				
31. Бажання сприймати та створювати прекрасне	32. Інтерес до проявів краси у творах мистецтва, у природі, в душах людей	33. Схильність до відшукування прекрасного у явищах світу, характері людей	34. Потяг до покращення світу, вибір певних видів мистецтва для реалізації своїх нахилів	35. Почуття захвату, співзвуччя з прекрасним

1	2	3	4	5
Б – VIII. Спрямованість екологічна				
36. Бажання захистити живу і «неживу» природу від нерозумної людської діяльності	37. Інтерес до інформації щодо екологічного стану природи, критичне ставлення до науки і техніки, що використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною	38. Схильність до пошуку шляхів виходу з екологічної кризи	39. Прагнення до участі у заходах, що спрямовані на покращення екологічного стану Природи (екологічних рейдах тощо)	40. Почуття єдності з Природою, радість від усвідомлення своєї користності
Б – IX. Спрямованість на духовну та творчу самореалізацію				
41. Бажання знайти у соціумі власне місце для принесення максимальної користі, для виконання життєво-важливої місії	42. Інтерес до духовних цінностей, до прикладів самореалізації високодуховних людей, до особливостей їхніх життєвих шляхів, байдуже ставлення до багатства	43. Схильність до розгляду власних ідей, планів з точки зору своєї місії у житті	44. Прагнення наповнювати кожен день життя змістом, максимально корисним для себе та світу, реалізація себе у різних видах діяльності, соціальної поведінки	45. Почуття задоволення, внутрішньої радості
В. Характер високодуховної особистості				
В – X. Риси характеру цілеспрямованої людини				
46. Зацікавленість у цінностях у х о в н о г о характеру	47. Допитливість, відкритість новому	48. Цілеспрямованість	49. Терплячість, витривалість	50. Відданість меті, віра в неї
В – XI. Риси характеру творчої, оригінальної людини				
51. Ініціативність	52. Оригінальність, свіжість сприйняття	53. Творчий пошук, життєва мудрість, спонтанність	54. Спритність, винахідливість	55. Дотепність, почуття філософського гумору (на відміну від насмішок)
В – XII. Риси характеру порядної, високоморальної людини				
56. Вимогливість	57. Відвертість у спілкуванні, відмова від лицемірства, хитрощів, дотримання високоморальних норм поведінки	58. Відповідальність, старанність, сумління, надійність	59. Сміливість, схильність до героїзму, готовність до ризику заради високої мети	60. Почуття толерантності

1	2	3	4	5
В – XII. Риси характеру доброзичливої людини				
61. Доброзичливість	62. Ввічливість, тактовність, чуйність, чесність	63. Оптимістичність, життєрадісність, внутрішня свобода	64. Вірність, сердечність, великодушність, доброта	65. Почуття любові до ближніх
Г. Самосвідомість високодуховної особистості				
Г – XIII. Здатність до адекватного самоусвідомлення				
66. Потреба у самоусвідомленні своєї природи, духовного «Я»	67. Здатність до самоусвідомлення власних позитивних якостей і якостей, що заважають духовному погресу	68. Здатність до усвідомлення залежності між власними якостями та життєвими успіхами чи невдачами	69. Здатність об'єктивно визначити свої природні нахили і обирати споріднену діяльність	70. Повага до себе як до частини Природи, Всесвіту
Г – XIV. Здатність до самоаналізу особистих якостей				
71. Потреба у самопізнанні себе в єдності світу	72. Здатність до інтроспекції, самопоглядання, спостереження та адекватне самоусвідомлення	73. Здатність до аналізу ціннісної спрямованості своїх думок, слів та вчинків, їх співставлення з ідеалом	74. Здатність контролювати свої думки, стани, слова, дії. Низький ступінь внутрішніх конфліктів	75. Задоволення від усвідомлення себе частиною Абсолюту
Г – XV. Здатність до самоорганізації духовної практики і діяльності				
76. Потреба у самоорганізації та духовній практиці	77. Здатність до визначення та вивчення духовно спрямованої інформації, що необхідна для духовно спрямованої діяльності	78. Здатність до систематизації методів духовного зростання, до передбачення духовних підйомів та криз	79. Здатність до праяв волі та характеру для систематичної духовної практики та роботи, що не збігається з власними нахилами	80. Почуття задоволення від можливості керувати своїми бажаннями та емоціями
Г – XVI. Здатність до самовдосконалення				
81. Потреба у самотворенні	82. Здатність до пошуку і знаходження духовних ідеалів (особистісних та безособистісних), зразків поведінки	83. Здатність співвідносити свій духовний шлях зі шляхами високодуховних особистостей, розробляти реальний план самовдосконалення	84. Сміливість, схильність до героїзму, готовність до ризику заради високої мети	85. Почуття толерантності

1	2	3	4	5
Д. Духовний досвід особистості				
Д – XVII. Здатність до набуття духовного досвіду				
86. Стійке прагнення духовного розвитку, набуття духовного досвіду	87. Здатність розпізнавання, відмежування духовного досвіду від псевдодуховного (магії, спиритизму тощо)	88. Здатність до систематизації власного та загальнолюдського духовного досвіду, дослідження наступності духовних традицій	89. Здатність до розвитку існуючих духовних вчень і традицій, до виявлення нових закономірностей розвитку людини і людства	90. Почуття задоволення від здобуття духовного досвіду, від власного внеску у духовну скарбницю людства
Д – XVIII. Здатність до реалізації духовного досвіду у повсякденному житті				
91. Бажання вносити духовність в кожну мить життя	92. Здатність сприймати буденні життєві ситуації як можливість отримання духовного досвіду	93. Здатність довіряти власному досвіду у поєднанні з недовірою до псевдоавторитетів, що нав'язуються іззовні	94. Готовність виносити самостійні моральні судження, здатність бачити ситуації іззовні, з позиції мудрості, любові	95. Почуття задоволення від духовної самореалізації
Е. Інтелектуально-творчі здібності, функції, процеси особистості				
Е – XIX. Увага та спостережливість				
96. Інтерес до духовних знань, традицій, духовних вчень	97. Здатність у будь-яких явищах, дрібницях помічати внутрішній смисл, духовне багатство	98. Здатність до концентрації уваги як на зовнішніх об'єктах, так і на власних внутрішніх станах	99. Здатність до свідомого керування увагою, постійна «включеність у життя», здатність робити відкриття	100. Емоційна стійкість при напруженому духовному пошуку, духовних кризах, критиці або успіху
Е – XX. Стратегічне мислення				
101. Установка на повну самореалізацію, на досягнення головних життєвих цілей	102. Здатність відокремлювати головне від другорядного, зважаючи на життєву мету	103. Здатність передбачати наслідки своїх дій, способів поведінки, бачити перспективи починань	104. Здатність розпочати, продовжити та завершити певний етап духовного зростання	105. Почуття впевненості в успішному завершенні дій
Е – XXI. Поліфонічне мислення				
106. Інтерес до закономірностей і законів зовнішнього і внутрішнього світу	107. Здатність до бачення взаємозв'язків подій, до відстеження власних внутрішніх станів	108. Здатність до творчого аналізу проблем, ситуацій, подій життя, власної поведінки	109. Здатність до творчого синтезу, до поєднання різних точок зору, поглядів	110. Почуття гармонії, єдності світу

1	2	3	4	5
Е – XXII. Пам'ять				
111. Установа на запам'ятовування духовно вагомої інформації	112. Готовність пам'яті вчасно видати потрібну інформацію	113. Дар передбачення, пророцтва на основі досвіду, зафіксованого в пам'яті	114. Ясність думок завдяки структуруванню у пам'яті основних принципів, законів Буття	115. Почуття легкості, незавантаженості пам'яті неактуальною інформацією
Є. Психофізіологічні якості високодуховної особистості				
Є–XXIII. Відповідальне ставлення до власного організму				
116. Інтерес до власного організму як засобу самореалізації	117. Самопізнання особливостей організму, пошук методів фізичного самовдосконалення	118. Оздоровлення організму засобами природи, дотримання постів, вегетаріанство, аутогенне тренування тощо	119. Удосконалення психофізіологічних властивостей, здоровий спосіб життя	120. Почуття впевненості у своїх фізичних можливостях

Додаток Б

Фрагмент результатів експериментального порівняння показників духовного потенціалу особистості з показниками ціннісної орієнтації, рівня свідомості, загальної спрямованості, стилю спілкування, комунікативними та організаторськими здібностями, показниками інтелектуального розвитку, екстраверсії, нейротизму та емпатії.

Шкала оцінки духовного потенціалу: 38–49 балів – високий потенціал; 25–37 – середній; 12–24 – недостатній; до 12 балів – низький.

Шкала оцінки відповідальності: 5–7 балів – високий рівень; 3–5 – середній; до 3 балів – низький.

Шкала визначення ціннісної орієнтації: 5–7 балів – високий рівень; 3–5 – середній; до 3 балів – низький.

Шкала оцінки рівня свідомості: 10–22 – високий рівень; 23–35 – середній; 36–48 балів – низький; 49–58 балів – найнижча орієнтація на вказані цінності.

Шкала оцінки комунікативних здібностей: 0,8–1,0 – дуже високий рівень; 0,7–0,75 – високий рівень; 0,6–0,65 – середній; 0,5–0,55 – нижче середнього; 0,1–0,45 – низький.

Шкала оцінки організаторських здібностей: 0,85–1,0 – дуже високий рівень; 0,75–0,80 – високий рівень; 0,70 – середній; 0,60–0,65 – нижче середнього; 0,2–0,55 – низький.

Шкала оцінки інтелектуальних здібностей (IQ): вважалася достовірною у діапазоні 100–130 балів.

Шкала оцінки екстраверсії: середній балл 11 – 12.

Шкала оцінки нейротизму: середній балл 12 – 13.

Шкала оцінки емпатії: більше 30 – дуже високий рівень; 22–29 – середній; 15–21 – занижений; до 14 – дуже низький рівень.

Табл. Б– 1

№	Ініціали	Духовний потенціал/ відповідальність	Ціннісна орієнтація						Рівень свідомості			
			Гум	Ест	Ек	Сп	Св	Ср	1 Его	2 сім'я	3–4 соц	5 духов
1	Г. Я.	15/2	5	2	2	2	1	1	51	44	14	22
2	Д. О.	19/1	2	5	3	4	2	2	55	45	14	23
3	Д. Ч.	20/3	3	3	4	1	4	2	37	24	40	35
4	Д. Ю.	23/3	3	3	4	4	4	2	43	34	38	24
5	М. А.	20/1	4	2	2	4	2	5	45	35	21	35
6	Н. К.	23/4	4	4	3	3	3	2	45	36	21	23
7	О. Н.	22/3	4	3	4	5	2	1	50	49	16	21
8	О. С.	31/6	7	7	3	7	3	4	47	38	28	23
9	П. А.	19/4	2	4	2	1	4	2	30	48	11	47
10	Р. Н.	18/2	3	2	2	2	5	2	43	38	21	34
11	Р. П.	34/4	4	4	3	6	3	3	33	47	22	34
12	Р. С.	21/5	3	4	2	5	2	1	51	18	46	21
13	С. А.	29/3	6	4	3	4	5	4	42	33	31	30
14	С. В.	17/4	2	2	2	3	2	2	39	35	26	36
15	С. Т.	23/4	3	3	3	4	4	2	32	39	33	32
16	Т. А.	14/2	2	2	3	2	4	1	28	27	42	39
17	Т. О.	46/4	7	7	7	5	6	6	49	25	40	22
18	Т. У.	16/4	3	2	1	2	1	3	33	17	47	44
19	У. С.	25/5	4	3	4	5	3	1	49	46	21	20
20	Ф. А.	18/3	-	4	3	1	3	4	38	49	25	24
21	Ф. С.	25/4	3	3	3	5	5	4	41	40	28	27
22	Х. Т.	21/3	2	2	5	3	4	2	47	29	41	19
23	Х. Л.	26/2	3	4	3	4	4	6	35	47	46	28

Табл. Б-2

№	Ініціали	Загальна спрямованість			Стиль спілкування					Здібності		IQ	Екстраверсія	Невротизм	Емпатія
		Я	Спілк	Діло	Конфлікт	Співробіт	Компромiс	Уникнення	Прийом	Комуникат.	Організатор.				
1	Г. Я.	2	7	18	2	10	10	6	2	1	51	130	15	11	16
2	Д. О.	2	7	19	2	7	8	8	5	2	55	114	17	7	17
3	Д. Ч.	13	8	6	4	7	9	7	3	2	37	102	14	15	22
4	Д. Ю.	10	7	10	1	9	9	6	5	2	43	98	16	10	24
5	М. А.	9	4	14	0	6	6	8	10	5	45	118	15	4	25
6	Н. К.	6	6	15	1	10	8	5	6	2	45	118	14	11	25
7	О. Н.	7	8	12	2	9	9	1	9	1	50	125	10	16	23
8	О. С.	8	9	10	3	10	9	6	2	3	47	140	16	9	24
9	П. А.	3	14	10	0	7	10	5	8	2	30	101	17	11	18
10	Р. Н.	3	12	12	7	8	7	5	3	2	43	112	18	8	19
11	Р. П.	10	5	12	4	8	9	4	5	3	33	110	16	8	29
12	Р. С.	5	7	15	4	9	8	6	3	1	51	130	13	7	20
13	С. А.	13	5	10	1	4	8	7	9	4	42	130	15	10	32
14	С. В.	7	3	17	2	5	8	8	7	2	39	140	14	7	15
15	С. Т.	9	9	9	2	8	8	6	6	2	32	112	20	8	26
16	Т. А.	7	8	12	1	4	8	11	6	1	28	105	16	6	17
17	Т. О.	2	19	6	2	8	4	9	7	6	49	130	16	4	34
18	Т. У.	7	5	15	1	6	7	11	5	3	33	125	14	13	15
19	У. С.	8	9	10	1	6	11	8	4	1	49	95	16	10	26
20	Ф. А.	7	8	12	0	9	8	6	7	4	38	128	17	9	14
21	Ф. С.	4	4	19	6	7	9	5	3	4	41	112	16	9	27
22	Х. Т.	8	6	13	0	6	7	9	8	2	47	140	11	12	21
23	Х. Л.	8	7	12	2	9	8	7	4	6	35	112	17	9	27

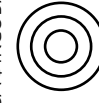
Карта психологічної роботи з клієнтом _____ Дата народження _____ Тел. _____ Адреса _____

ВИХІДНІ ДАНІ

ВНУТРІШНІЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ

ЗАФІКСОВАНІ ЗМІНИ

Коло спілкування

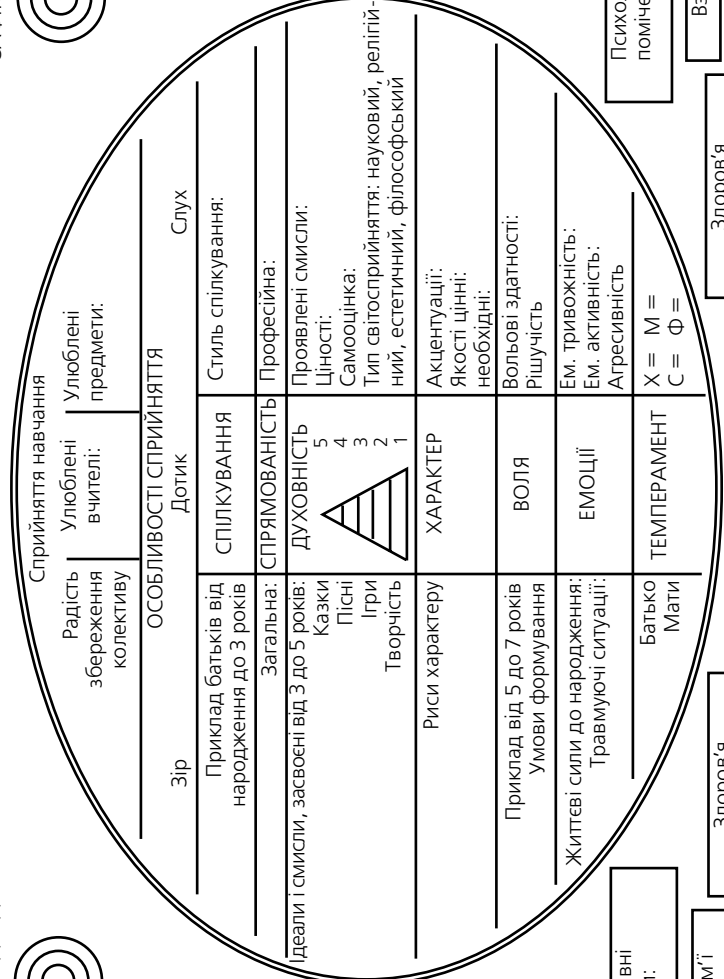
Коло спілкування

Ставлення до навчання (праці)

Ставлення до навчання (праці)

Професійна орієнтація

Рекомендації до професійної діяльності
Сфера діяльності
Специфіка

1. **Абдыраимова Р. А.** Истоки духовной культуры кыргызского народа / АПН Украины, Ин-т пробл. воспитания. — К.: Довіра, 1997. — 167 с.
2. **Абрамова А. Г.** К проблеме духовно-нравственного воспитания личности // Обновляющаяся Россия: формирование нового гуманитарного пространства. — Саранск, 1997. — С. 232–235.
3. **Абсаттаров Р., Мен Д., Самиков Г.** Духовная культура национальных меньшинств: Вопр. теории и практики // Изв. АН Каз. ССР. Сер. обществ. наук. — 1990. — №4. — С. 34–39.
4. **Абульханова-Славская Н. А.** Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 230 с.
5. **Аванесова Г. А.** Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и теперь // Наука о культуре: итоги и перспективы. — М., 1997. — Вып. 1. — С. 29–43.
6. **Авдыкулов А.** Ценностные ориентации и особенности профессиональной направленности учащихся 8–10 классов: Автореф. дисс... канд. психол. наук. — М., 1990. — 26 с.
7. **Аверин Н. М.** Духовный опыт народа и нравственная жизнь общества // II Державенские чтения. — Тамбов, 1996. — С. 20–21.
8. **Адлер А.** Наука жить: Пер. с англ. и нем. — К.: Port-Royal, 1997. — 288 с.
9. **Адуло Т. И.** Культура, философия и духовный мир человека. — Минск: Наука и техника, 1986. — 149 с.
10. **Акимов И., Клименко В.** О природе таланта. «О мальчике, который умел летать, или Путь к свободе». Том 1. Концепция. — 224 с.
11. **Актуальні проблеми духовності:** Зб. наук. доп. та реф. викладів повідомлень II Всеукр. конф. у Кривому Розі. Вип.2 / Криворізь. пед. ін-т; Т. А.Хорольська (ред.) та ін. — Кривий Ріг, 1997. — 397 с.
12. **Актуальные** проблемы возрождения духовности, развития народного художественного творчества и подготовки кадров в вузах культуры: Материалы Всерос. науч.-практ. конф., 24–26 дек. 1991 г./ МГИК. — М., 1993. — 116 с.
13. **Алексеев В. В.** Развитие самосознания на рубеже подросткового и юношеского возрастов: Автореф. дисс... канд. психол. наук. М., 1985. — 19 с.
14. **Алексеева В. Г.** Место ценностных ориентаций в построении типологии личности // Социологические исследования. — 1980. — №1. — С. 34–43.
15. **Алексеева В. Г.** Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. — 1984. — Т.5. — С. 63–70.
16. **Алфімов В. Н., Артемов Н. Е., Тимошко Г. В.** Творческая личность старшеклассника: модель и развитие. — Киев–Донецк: Ассоциация лицеев и гимназий Украины, 1993. — 64 с.
17. **Амонашвили Ш.** Почему не прожить нам жизнь героями духа. — М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2003. — 64 с.
18. **Ананьев Б. Г.** Избранные психологические труды: В 2-х т.: Т.1. — М.: Педагогика, 1980. — 232 с.
19. **Ананьев Б. Г.** Человек как предмет познания. — Л., 1969. — 338 с.
20. **Ананьев О. В., Ермичев А. А.** «Новый град»: проект духовного и социального переустройства мира // Фил. и о-во. — 1998. — №1. — С. 154–172.
21. **Анастаси А.** Психологическое тестирование: В 2-х кн. Кн.2. — М.: Педагогика, 1982. — 296 с.
22. **Андреев С. С.** Информационная культура: уровень содержательности духовных ценностей // Соц.-полит. журн. — М., 1998. — №2. — С. 79–112.
23. **Андреева И. С.** Тело, дух, душа, мир // Человек: образ и сущность. — М, 1997. — С.90–107.
24. **Андриевский Б. П.** Эволюция духовности человека и общества к концу XX столетия в России // Эволюция и революция: опыт и уроки мировой и рос. истории: Материалы междунар. науч. конф. — Хабаровск, 1997. — С. 357–360.
25. **Андрюшина Н. Е.** Духовный мир личности как социально-филос. проблема: Автореф. дисс... канд. филос. наук / Моск. пед. ун-т. — М., 1992. — 17 с.
26. **Анжиганова Л. В.** Духовность и традиционное мировоззрение // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности: Материалы Всерос. науч. конф. (27–28 марта 1996 г.). — Томск, 1996. — Ч. 3. — С. 72–74.
27. **Аникеева Н. П.** Психологический климат в коллективе. — М.: Просвещение, 1989. — 224 с.
28. **Анисимов С. Ф.** Духовные ценности: производство и потребление. — М.: Мысль, 1988. — 253 с.
29. **Анциферова Л. И.** Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии / Под ред. Л. И. Анциферовой. — М.: Наука, 1978. — С. 3–20.
30. **Апулей Л.** Амур и Психея: Репринтное воспроизведение с издания А. С. Суворина, 1990. — 94 с.
31. **Ароньць М.** Відроджене джерело духовної єдності мистецтва і релігії // Писанка. — 1994. — 1. — С. 26–27.
32. **Арутюнов В. Х., Мосунов М. М., Семашко О. М.** Матеріальна база культури і потреби духовного розвитку // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — 10. — С. 25–33.
33. **Аскин Я. Ф.** Творчество как элемент духовной жизни и социальный детерминизм // Интеллигенция и либерализм в России. — Саратов, 1995. — С. 5–8.
34. **Ассаджиоли Р.** Психосинтез: теория и практика. — М.: REFL-book, 1994. — 314 с.
35. **Афанасьев А. И., Кузьмин В. А.** Духовность общества и ценности молодежи // Вторая научная сессия «Социальный механизм государственного управления». — М., 1995. — С. 153–158.
36. **Ахметгалеев Э. Д.** Об особенностях формирования духовного потенциала населения региона в переходный период // Соц.-экон. и полит.-правовые аспекты становления рыноч. отношений в респ. Татарстан: Материалы респ. науч.-практ. конф., Казань, 10–11 окт., 1996 г. — Казань, 1996. — С. 107–109.
37. **Баєв Б. Ф.** Психологічне вивчення учнів. — К.: Рад. школа, 1977. — 109 с.
38. **Балабанов П. И.** Сравнительный анализ особенности человеческого духа и проектирования // Ист. духа и целостность человека. — Кем.о, 1994. — С. 152–166.
39. **Балл Г. О.** Категорії значення і смислу в аналізі духовної культури // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А.І.Комарова,

Ю.П.Богущий та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Том 14. – С. 153–155.

40. **Балл Г. А.** Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – Киев–Донецк, «Ровесник», 1993. – 32 с.

41. **Балл Г. А.** Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии. Аналитический обзор. Сост. Г. А. Балл. – К., 1991. – 153 с.

42. **Балл Г. А.** Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.

43. **Барабаш О.** Парадигма духовности в сучасній педагогіці // Обрії. – 1998. – №1. – С. 22.–24.

44. **Баранівський В. Ф.** Проблема духовності особистості в сучасному українському суспільстві. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущий та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 68–80.

45. **Барановский В. Ф.** Духовность личности: социальный механизм развития / НАН Украины. – К., 1995. – 167 с.

46. **Баранова Н. А.** Духовные основы культуры и рыночная экономика // Методология науки. – Томск, 1997. – Вып. 2: Нетрадиционная методология. – С. 10–13.

47. **Бахтин М. М.** Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 2-е. – М.: Сов. писатель, 1963. – 363 с.

48. **Бейли А.** От интеллекта к интуиции / Пер. с англ. Geneva: Association Lucts Trust, Geneva, 1994; Новочеркасск: Агентство УСАГУНАФ, 1994. – 214 с.

49. **Бейли А.** Свет души (Пересказ Йога Сутр Патанджали). – М.: Издательство «Навна-3», 2000. – 384 с.

50. **Белецкий М. И., Толпыго А. К.** Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины: по данным социологических опросов // Полис. – 1998. – №4. – С. 74–89.

51. **Беликов П., Князева В.** Рерих / Жизнь замечательных людей. Выпуск 3 (510). – М.: Молодая гвардия, 1972. – 254 с.

52. **Бенеш Т.** Соотношение духовного и материального // Наука, философия, религия: наука в христианском мире. – Дубна, 1995. – С. 74–78.

53. **Бердяев М.** Философия вільного духу. М, 1994. – С. 26–27.

54. **Берн Э.** Игры, в которые играют люди. – М., 1992. – 313 с.

55. **Берн Э.** Трансакционный анализ и психотерапия / Пер. с англ. – С. Пб.: Изд-во «Братство», 1992. – 224 с.

56. **Бесконечная история.** UNIVERSAL TEACHING STUDENT EDITION, Юнивер. – М.: Полимед, 1992. – 32 с.

57. **Беспарточный Б. Д.** Общественное мнение и духовная жизнь общества // Духовное обустройство России. – Курск, 1996. – С. 107–119.

58. **Бессонов Б. Н.** Цивилизация и философия: необходимость новых ценностей // Философские перспективы человечества. – М., 1993. – С. 4–10.

59. **Бех І. Д.** Від волі до особистості. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.

60. **Бех І. Д.** Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.

61. **Бех І. Д.** Духовна енергія вчинку. Наук.-метод. посіб. – Рівне.: РДГУ, 2004. – 42 с.

62. **Бех И. Д.** Нравственность личности: стратегия становления. – Ровно: Ред.-изд. отдел управления по печати. – 1991. – 146 с.

63. **Библия.** Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – Москва. – 1990. – 296 с.

64. **Битинас Б.** Процесс воспитания. Приобщение к ценностям. – Вильнюс, 1995. – 72 с.

65. **Битянова Н. Р.** Психология личностного роста. Практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 64 с.

66. **Бічков В.** Религиозно-эстетическое сознание в России XIX–XX веков: Прологомены к тексту о современном этапе поисков духовного в искусстве / Вопр. искусствознания. – 1997. – №1. – С. 317–340.

67. **Блаватская Е. П.** Тайная доктрина. Синтез науки, религии и философии. – Т. 1. – Космогенезис. – Ч. 1. Космическая эволюция. – Ленинград, 1991. – 361 с.

68. **Божович Л. И.** Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968. – 464 с.

69. **Болтвівець С. І.** Педагогічна психогігієна: теорія та методика: Монографія. – К.: Редакція «Бюлетня ВАК України», 2000. – 302 с.

70. **Бом Д.** Наука и духовность: необходимость изменений в культуре // Человек. – М., 1993. – Вып. 1. – С. 7–17.

71. **Бондаренко А. Ф.** Психологическая помощь: теория и практика (Учеб. пособие для студентов ст. курсов психол. фак. и отд-ний ун-тов). – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.

72. **Бондаровська В. М.** Духовність та моральні цінності сучасної української молоді: деякі соціально-психологічні аспекти. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущий та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 240–244.

73. **Боришевський М. Й.** Духовні цінності в становленні особистості громадянина / Педагогіка і психологія №1 (14) 1997, Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – С. 144–150.

74. **Боришевський М. Й.** Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. – К.: ІП АПН України, 1993. – 24 с.

75. **Борсяков Ю. И.** Духовный кризис современного общества // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. – Курск, 1997. – С. 62–64.

76. **Борсяков Ю. И.** Материальное и духовное в современном обществе // Новые идеи в философии. – Пермь, 1997. – Вып. 6. – С. 97–103.

77. **Боус Г. Н.** Способы номинации понятий духовной сферы человека: (На материале православного вероисповедания) // Духовная сфера деятельности человека. – Саратов, 1996. – С. 48–53.

78. **Бохенький Ю.** Духовна ситуація часу // Вісн. Нац. акад. наук України. – 1997. – №11/12. – С. 71–76.

79. **Братусь Б. С.** Психология и этика. Возможна ли нравственная психология? // Человек. – 1998. – 2. – С. 50–59.

80. **Брюханцева Н.В.** Фантазія в образovanні і становленні духовності // *Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности.* — Томск, 1996. — Ч. 1. — С. 93–96.
81. **Буева Л. П.** Духовная культура личности в современном образовании // *Современные проблемы культурологического образования.* — М., 1993. — С. 58–65.
82. **Бурбулис Г. Э., Кемеров В. Е.** Духовность и рациональность. — М.: Знание, 1986. — 61 с.
83. **Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.** Словарь-справочник по психологической диагностике. — К.: Наук. думка, 1980. — 200 с.
84. **Буянов Р. А.** О духовности и национальной идее // *Социализм — выбор истории.* — Новосибирск, 1998. — С. 76–81.
85. **Бхагван Шри Раджнеш.** Дар Атиши. — СПб.: Альманах Реверс, 1991. — 32 с.
86. **Вавилова Л. Н.** Научно-гуманистическое мировоззрение как феномен современной духовной культуры // *Духовная культура: идея, история, реальность.* — Казань, 1994. — С. 113–114.
87. **Васильев Г. Н., Зобов Р. А., Келасьев В. Н.** Человек: Генезис Духа: (Диалоги философа, психолога и математика) / Санкт-Петербург, ун-т. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1994. — 290 с.
88. **Васьківська С. В.** Основи психологічного консультування: Навч. посібник. — К.: Четверта хвиля, 2004. — 256 с.
89. **Ващенко Григорій.** Виховний ідеал. — Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. — 191 с.
90. **Верба И.** Процесс духовного развития — это процесс целостный // *Образование и рынок.* — 1997. — № 3. — С. 47–58.
91. **Вернадский В. И.** Дневники 1917–1921: Январь 1920–март 1921. — К.: Наук. думка, 1997. — 328 с.
92. **Вернадский В.** Начало и вечность жизни. — М.: Сов. Россия, 1989. — 704 с.
93. **Вечерський В., Сущенко О.** Втрачені цінності (огляд преси) // *Пам'ятки України.* — 1998. — №1. — С. 191–193.
94. **Вікова психологія** / За ред. Г. С. Костюка. — К.: Рад. школа, 1976. — 276 с.
95. **Виховання естетичної культури школярів:** Навч. посібник / І. А. Зязюн, Н. І. Миропольська, Л. О. Хлібнікова та ін.; Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1998. — 153 с.
96. **Виховання молодого покоління** на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства, Острозьке від-ня. — Острог, 1997. — 232 с.
97. **Владимиров Н. П.** Проблема личности в духовном возрождении России // *Социология: Материалы по спецкурсам.* — М., 1993. — С. 64–72.
98. **Вовк Л.** Духовне відродження нації: З історії проблеми // *Рад. шк.* — 1995. — №2. — С. 16–19.
99. **Вовканич С.** Пріоритет еліти: інтелект і творчість у злагоді з духовністю // *Сучасність.* — 1997. — №7/8. — С. 189–197.
100. **Войно-Ясенецький В. Ф.** О духе, душе и теле // *Филос. науки.* — 1998. — № 1. — С. 143–150.
101. **Войтенко В. П.** Людина на зламі тисячоліть. Метаноія. — К.: Гіпократ, 1998. — 140 с.
102. **Волков А. Н.** Проблемы духовной философии. — М.: Агенство «ДОК», 1995. — Т. 1. — 163 с.; Т. 2, кн. 2. — 203 с.
103. **Волкова Н. А.** Динамика ценностных ориентаций в структуре личных характеристик у школьников: Автореф. дисс... канд. психол. наук — М., 1983 — 15 с.
104. **Воробьев Ю. Л., Касымова В. Е.** Кризис духовности // *Человек в научной и философской картине мира XXI века: Тез. докл. и выступлений Всерос. науч. конф.* — Курск, 1996. — Ч. 2. — С. 22–24.
105. **Воронин Г. Л.** Духовная организация личности и общества как объект социологического изучения: Автореф. дисс... канд. социол. наук / РАН. Ин-т социологии. — М., 1995. — 33 с.
106. **Выготский Л. С.** Воображение и творчество в детском возрасте Психологический очерк: Книга для учителя. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.
107. **Выготский Л. С.** Развитие личности и мировоззрения ребенка. Психология личности. Тексты. — М.: 1982. — С.161–165.
108. **Выжлецов Г. П.** Ценности российской духовности: кризис и возрождение // *Человек и духовно-культурные основы возрождения России.* — СПб., 1996. — С. 12–33.
109. **Галенко С.** В ожидании образовательной революции: проблемы смысла я понимания // *Alma mater.* — 1997. — № 6. — С. 6–13.
110. **Гармаев А. Ц.** Обрести себя // *Свет православия. Христианский собеседник.* Издание Макариев-Решемской Обители. — Вып. 49. — 1999. — 288 с.
111. **Гармаев А. Ц.** Этапы нравственного становления ребенка. — М.: Центр межнационального и сравнительного образования, 1991. — 145 с.
112. **Гасымова Г.** Роль художественной культуры в духовном процессе личности: Автореф. дисс... канд. филос. наук / АН Азейбарджана. Ин-т философии и права. — Баку, 1992. — 21 с.
113. **Гегель Г. В.** Феноменология духа // *Собр. соч.:* В 14 т. — М.: Соцэкиз, 1959. — Т.4. — 440 с.
114. **Гегель.** Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. Отв. ред. Е. П. Ситковский. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
115. **Генон Р.** Кризис современного мира // *Наш современник.* — 1992. — №10. — С.157.
116. **Гессе Г.** Игра в биссер. — М.: Правда, 1992. — 495 с.
117. **Гизатова Г. К.** Духовная культура как система элементов // *Духовная культура: идеи, история, реальность.* — Казань. — 1994. — С. 14–15.
118. **Гильбух Ю. З.** Розумово обдарована дитина: Психологія, діагностика, педагогіка. — К.: ВІПОЛ, 1993. — 75 с.
119. **Гильбух Ю. З.** Темперамент і пізнавальні здібності школяра (Діагностика, педагогіка). — К., 1992. — 216 с.
120. **Глассер У.** Школы без неудачников / Пер. с англ.; общ. ред. и предисл. В. Я. Пилиповского. — М.: Прогресс, 1991. — 184 с.
121. **Головаха Е. И.** Трансформирующееся общество: Опыт социол. мониторинга в Украине / НАН Украины. Ин-т социологии. — К., 1996. — 142 с.
122. **Головаха Е. І., Паніна Н. В.** Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997 рр.) / НАН України. Ін-т соціології. — К., 1998. — 131 с.
123. **Голубева М. В.** Религиозное мировоззрение и духовная жизнь современного общества // *Сознание и теория мировоззрения: история и современность.* — Иванове, 1992. — С. 48–56.

124. **Гончаренко Семен.** Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
125. **Гончаров В. П., Филиппов В. Н.** Философия образования в условиях духовного обновления России. — Барнаул: Изд-во Барн. пед. ун-та, 1994. — 376 с.
126. **Гор Э.** Земля на чаше весов: Экология и человеческий дух / Пер. с англ. И. А. Вишневской, В. С. Киргизова. — М.: ППП, 1993. — 431 с.
127. **Горак А. И.** К постановке проблемы соотношения материального и духовного в общественной жизни // Материальное и духовное в социальном развитии. — К: Вища школа, 1986. — 127 с.
128. **Гравовський С.** Самовизначення людини як проблема сучасної доби // Сучасність. — 1999. — № 9. — С. 50–65.
129. **Гросов О.** Роздуми про духовну еліту // Вісн. НАН України. — 1994. — №5. — С. 96–99.
130. **Гроф Станислав.** Духовний кризис: Стаття і дослідження. — М., 1995. — 255 с.
131. **Гуманізм і духовність у контексті культури.** Кн. 1: Духовність у гуманістичних виявах творчості / НАН України. Ін-т філософії; Т. Біленко (ред.). — Дрогобич, 1995. — 266 с.
132. **Гуманістична психологія:** Антологія: В 3-х т. Т.2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / Упоряд.: Г. Балл, Р. Трач. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. — 2005. — 279 с.
133. **Гумбольдт В.** О духе, присущем человеческому роду: Язык и философия культуры. — М.: Прогресс, 1995. — 337 с.
134. **Гуняк М.** Роль літературного краєзнавства у становленні духовності учнів // Педагогіка і психологія проф. освіти. — 1997. — №3/4, ч. 2. — С. 143–148.
135. **Гусейнов А. А., Кон И. С.** Словарь по этике. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
136. **Д'Адамо П., Уитни К.** 4 группы крови — 4 образа жизни / Пер. с англ. Г. И. Левиттан. — Мн.: ООО «Попурри», 2002. — 464 с.
137. **Даниленко О. И.** О роли духовной культуры как психогигиенического фактора // Человек и духовно-культурные основы возрождения России. — С. Пб., 1996. — С. 249–266.
138. **Дахній А. Й.** Культурне відродження України в контексті європейської духовної традиції: (екзистенціальні мотиви в українській культурі) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. сусп. науки. — 1993. — Вип. 31. — С. 9–16.
139. **Два крила державності:** економіка і духовність [Розмова І. Дзюби з А. Єпіфановим] // Сучасність. — 1999. — № 12. — С. 95–100.
140. **Державна національна програма «Освіта»** (Україна XXI століття). — К.: Райдуга, 1994. — 62 с.
141. **Деркач В. Л.** Поняття духовності в контексті сучасного соціокультурного бачення. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 117–120.
142. **Деякі аспекти морального виховання:** Практичний матеріал для класних керівників, вихователів і вчителів / Авт.-укл. В. К. Демиденко. — К.: ІСДО, 1995. — 40 с.
143. **Джонс Джордж Арнсби.** Паломничество Джеймса. Одиссея внутренних миров. Перевод с англ. Кири Скрябиной-Редиин. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. — 112 с.
144. **Дзюба І.** Духовний потенціал нашого народу не вигас // Слово і час. — 1993. — №7. — С.3–5.
145. **Дмитренко Г. А.** Стратегічний менеджмент. Цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу: Навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 140 с.
146. **Добкина Н. Н.** Нравственное содержание духовности: Автореф. дис. ... канд. филос. наук / МГУ. — М., 1996. — 20 с.
147. **Довідник професій.** Упорядники Д. О. Закатнов, Н. В. Жемера, М. П. Тименко. — К.: Видавництво «Українська книга», 1999. — 312 с.
148. **Долинська Л. В., Левченко М. В., Чепелева Н. В., Уманець Л. І.** Активні методи в роботі практичного психолога. — К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1994. — 80 с.
149. **Донченко Н. Н.** Національні ігри як елемент духовної культури народу. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 273–277.
150. **Драч І.** Духовна булава чи храм світла? // Дніпро.— 1990.—№6.— С. 113–121.
151. **Дух і Космос:** наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприйняття / Харк. наук.-освіт. асоціація «Цілісність», Харк. ун-т; Я. М. Білик (уклад., ред.). — Х., 1995. — 196 с.
152. **Духовна культура України:** Якій їй бути завтра?: Тези доп. наук.-практ. конф. міжнар. фестивалю укр. фольклору «Берегиня», 24–26 вересня 1993 р. — Луцьк, 1993. — 44 с.
153. **Духовная деятельность** и проблемы ее мировоззренческой обоснованности // Мировоззренческие основания человеческой деятельности на рубеже XXI века. — Уфа, 1997. — С. 53–90.
154. **Духовная культура населения Украины** с древнейших времен: Темат. сб. науч. тр. / Музей, объедин. «Киево-Печер. ист.-культ. заповедник»; Редкол.: Ю. Д. Кибальник (отв. ред.) и др. — К., 1991. — 130 с.
155. **Духовність і технічний прогрес:** Пробл. гармонізації / Він. техн. ун-т; О. В. Колос О. І. Хома, О. І. Кедровський та ін. — Вінниця: Вид-во ВДТУ «Універсум-Вінниця», 1997. — 224 с.
156. **Духовно-культурные процессы в современной России** / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации; Под общей ред. П. Г. Тимофеева. — М.: Изд-во РАГС, 1998. — 141 с.
157. **Душевная жизнь детей.** Очерки по педагогической психологии. Под редакцией А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева. С 91 рис. в тексте. — М.: Польза, 1910. — 282 с.
158. **Евстифеева Е. А., Федоров В. В., Федоров М. В.** Ценностно-смысловое поле сознания: пути расширения // Горизонты культуры накануне XXI века. — Тверь, 1997. — С. 69–77.
159. **Ермоленко В. Д.** Психологические особенности развития ценностных ориентаций детей в периоды перехода в младший школьный и подростковый возраст: Автореф. дисс. канд. психол. наук. — М., 1984. — 24 с.

160. **Етичний кодекс психолога.** — Тернопіль: 1996. — 14 с.
161. **Жайворонок В. В.** Мова і духовний розвиток народу // Мовознавство. — 1991. — №3. — С. 22–30.
162. **Жуков Ю. М.** Ценности как детерминанты принятия решения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. — М.: Наука, 1976. — С. 254–277.
163. **Жукова Л. П.** Экологическая культура как составляющая духовной культуры личности // Духовная культура: идеи, история, реальность. — Казань, 1994. — С. 108–109.
164. **Жулинський М.** Духовна енергія нації: Проблеми створення цілісної концепції української культури // Укр. культура. — 1991. — №6. — С. 2–5.
165. **Жулинський М.** Духовна епоха в історії України: (до 200-ліття виходу в світ «Енеїди») // Київ. старовина. — 1998. — №5. — С. 3–8.
166. **Журба К. О.** Виховання духовності в сучасній родині // Педагогіка і психологія. — №4 (21)'98. — К. — «Педагогічна думка». — С. 60–67.
167. **Залевская А. А.** Введение в психолінгвістику. — М., 2000.
168. **Залевская А. А.** Индивидуальное знание: специфика функционирования. — Тверь, 1992.
169. **Залевская З. Г.** Духовно-культурные ценности: сущность, особенности, функционирование: Автореф. дис... канд. филос. наук / Киев. ун-т. — К., 1990. — 16 с.
170. **Зберегти життя на землі.** Природне оздоровлення людини за системою П. К. Іванова: Матеріали науково-практичної конференції медичних і педагогічних працівників України, м. Київ 24 жовтня 1992 р. — К.: МОЗ України, 1993. — 63 с.
171. **Звонок Н. С.** Релігійний аспект духовних пошуків (на матеріалах української та російської художньої літератури 60–80-х років): Автoref. дис... канд. філос. наук / НАН України, Ін-т філософії. — К., 1999. — 19 с.
172. **Зейгарник Б. В.** Теории личности в зарубежной психологии. — М., Изд-во Моск. ун-та, 1982. — С. 128.
173. **Зельманов А. Б.** Научно-техническая революция и противоречия духовной жизни общества // Диалектика развития и функционирования сознания. — Иваново, 1990. — С. 68–77.
174. **Зельманов А. Н.** Место мировоззрения в духовной жизни общества // Сознание и теория мировоззрения: история и современность. — Иваново, 1992. — С. 32–48.
175. **Зеличенко А. И.** Психология духовности. — М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. — 400 с.
176. **Зеньковский В. В.** Проблемы воспитания в свете христианской антропософии. — М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. — 224 с.
177. **Знаков В. В.** Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопр. психологии. — 1998. — №3.
178. **Знамя преподобного Сергия Радонежского.** — Новосибирск: Сибирь, 1991. — 204 с.
179. **Зоткин А. О.** Методологическая оппозиция принципов «духовного воспроизводства» и «духовного развития» // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. — Томск, 1996. — Ч. 1. — С. 110–112.
180. **Зотова О. И., Бобнев М. И.** Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения / Методические проблемы социальной психологии. — М.: Наука, 1975. — С. 241–254.
181. **Зувев Д. Д.** «Духовность» как категория гуманной педагогики // Понятийный аппарат педагогики и образования. — Екатеринбург, 1998. — Вып. 3. — С. 29–31.
182. **Зуєва Л. Л.** Духовность, художественное творчество, нравственность // Вопр. философии. — 1996. — №2. — С. 3–40.
183. **Зязюн І. А.** Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць. / За редакцією Л. Л. Товажнянського та О. Г. Романовського. — Вип. 1(5). — Харків: НТУ «ХПІ», 2003. — С. 32–41.
184. **Зязюн І. А.** Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 312 с.
185. **Зязюн І. А.** Педагогічна майстерність як мистецька дія: Посібник для вчителів. — Рідна школа, 1995. — №7–8. — С. 31–50.
186. **Ивандаев В. И., Крамчакова С. И.** Философия и проблема формирования духовности в образовании // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. — Томск, 1996. — Ч. 1. — С. 92–93.
187. **Иваненкова С. І.** Для духовного збагачення людини // Політика і час. — 1991. — №3. — С. 22–25.
188. **Искусство стать и быть человеком:** Учебник живой духовности. — М.: Центр «Юниверс», 1991. — 192 с.
189. **Каган М. С.** О духовном // Вопросы философии. — 1985. — №9. — С. 91–102.
190. **Казанцева С. А.** Тайна духовной пирамиды // Человек и искусство. — 1998. — Вып.1. — С. 36–46.
191. **Какурин А. А.** Теория духовности. — С Пб., 1997. — 40 с.
192. **Кандинский В. В.** О духовном в искусстве. — М.: Архимед, 1992. — 109 с.
193. **Канышева О. А.** Духовные основания любви: Автореф. дис... канд. фил. наук / Санкт-Петербург, ун-т. — С Пб., 1994. — 15 с.
194. **Канрукова З. Р.** Музыка — интегральная часть духовной культуры человечества // Вопросы философии в культурологии. — Нижневартовск, 1997. — С.131–135.
195. **Карлгрен Франс.** Воспитание к Свободе / Пер. с нем. — М.: Московский Центр вальдорфской педагогики, 1992. — 272 с.: ил.
196. **Кемеров В. Е., Коновалова Н. П.** Конкретизм духовности // Культуры в диалоге. — Екатеринбург, 1994. — Ч.1. — С. 8–19.
197. **Кісарчук З. Г., Журавльова Н. Ю., Оніщенко Г. І., Юрченко Т. П.** Спеціалізована психологічна служба: основні види психологічної допомоги населенню. Методичні рекомендації для психологів-практиків. — К.: Мінчорнобиль України, АПН України, 1995. — 46 с.
198. **Кіхно О. В.** Святість і геніальність як ступені людської еволюції. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 300–301.

199. **Киричук А. В.** Духовно-катарсическая активность личности: сущность, функции, педагогическое стимулирование // Развитие педагогической и психологической наук в Украине 1992–2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. — Ч. 1. — Харків «ОВС», 2002. — С. 527–537.
200. **Киричук А. В., Федоришина И. Л.** К взаимопониманию через взаимодействие (Методические рекомендации). — К.: Знание, 1991. — 24 с.
201. **Клайн П.** Справочное руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование. — К.: ПАН Лтд, 1994. — 284 с.
202. **Клизовский А.** Основы миропонимания новой эпохи. Т. 1–3. — Рига, 1991. — 269 с.
203. **Климишин О. І.** Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання. Автореферат дис... канд. психологічних наук. — Івано-Франківськ, 2004. — 19 с.
204. **Клюев А. С.** Язык музыки как выражение духовной природы человека // Культура — цивилизация — образование: Материалы междунар. конф., 5–9 декабря 1994 г., Тверь., 1995. — С. 78–82.
205. **Коваль Н. А.** Духовность в личностном поле, пространстве, времени и обществе // Вестн. Тамбов, ун-та. Сер.: Гуман. науки. — 1997. — Вып. 7. — С. 55–59.
206. **Коваль Н. А.** Психология духовности личности / Тамб. ун-т. — Тамбов, 1996. — 153 с.
207. **Коваль Н. А.** Социокультурный контекст как фактор духовного становления и развития личности специалиста // Вестн. Тамбов, ун-та. Сер.: Гуманит. науки. — 1996. — Вып. 2. — С. 38–46.
208. **Коваль Н. А.** Теоретические основы изучения духовности личности. — РАГС, 1997. — 64 с.
209. **Коган Л. Н.** Духовный потенциал провинции вчера и сегодня // СоцИс: Соц. исслед. — 1997. — 4. — С. 122–129.
210. **Кожевников Н. Н.** Духовность и самоорганизация в природе // В. И. Вернадский и Н. Д. Кондратьев: Великий синтез творческих наследий: (Через цикличность к моделированию будущего). — С. Пб., 1997. — С. 213–217.
211. **Козленко В.** Духовна свобода і свобода світогляду // Філософська думка. — 2. — С. 38–62.
212. **Козлов В. В.** Работа с кризисной личностью. Метод. пособие. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. — 302 с.
213. **Козлов Э. П.** Воспитание нравственного сознания школьников / Отв. ред. Н. Д. Носков. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. — 287 с.
214. **Комарова А. І.** Україна: духовність-культура-естетичний розвиток особистості. // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 15–48.
215. **Кон И. С.** Психология ранней юности: Книга для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.
216. **Кон И. С.** Психология старшеклассника: Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1989. — 192 с.
217. **Король В. Ю.** Духовне відродження: історія та сучасність України // Трибуна. — 1993. — № 8/9. — С. 8–9.
218. **Косичев А., Платонов Г.** Духовность и проблема воспитания // Высш. образование в России. — М., 1998. — №1. — С. 124–127.
219. **Костюк Г. С.** Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
220. **Костюк Г. С.** Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Под ред. Л. Н. Проколиенко; Сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с. — На укр. яз.
221. **Краткий психологический словарь** / Под общ. ред. А. В. Петровского. — М.: Политиздат, 1985. — 431 с.
222. **Кремень В. Г.** Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. — К.: Грамота, 2005. — 488 с.
223. **Круглов Б. С.** Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника // Психологические особенности формирования личности школьника. — М.: Педагогика, 1983 — С. 4–11.
224. **Круглов Б. С.** Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. — М.: Изд-во АПН СССР, 1987. — С. 80–89.
225. **Крюков И. Б.** Понятие активности в философии и духовной деятельности // Новое понимание философии: проблемы и перспективы. — М., 1993. — С. 47–49.
226. **Крючков В. Г.** Влияние социально-культурной среды на формирование духовных потребностей личности // Культура и гуманизм. — М., 1991. — Вып. 2. — С. 90–108.
227. **Кузнецова Г. В., Максимов Г. В.** Духовные ценности: утраты, поиски, обретения. — Ниж. Новгород: Волго-Вят. кн. изд-во, 1991. — 223 с.
228. **Кузьменко В., Романчук О.** На порозі Надцивілізації-2 // Універсум. — 1995. — №3/4. — С. 6–7.
229. **Кузьмичева Ж. А.** Наука и духовный мир человека // Актуальные проблемы естественных и гуманитарных наук. — Ярославль, 1995. — С. 85–88.
230. **Кульчицька О. І.** Застосування біографічного методу у вивченні творчої особистості // Професійна освіта: педагогіка і психологія / За ред. Т. Левовицького, І. А. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. — К.: 2000.
231. **Кульчицька О. І.** Ранні етапи формування елітарної особистості // Національна освіта та потенціал України. — Львів, 1996. — С. 46–49.
232. **Кучинська І. О.** Духовне відродження особистості у творчій спадщині Івана Огієнка // Педагогіка і психологія. — №4 (21)'98. — К.: Педагогічна думка. — С. 158–162.
233. **Лагойда К. І.** Формування духовності як передумова вирішення екологічних проблем // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 392–394.
234. **Ланге Н. Н.** Психология. Основные проблемы и принципы. — М.: Мир. — 1922. — 312 с.
235. **Лебедев В. И.** Личность в экстремальных условиях. — М.: Политиздат, 1989. — 304 с.
236. **Лебедева Л. В.** Роль символов в духовной жизни общества // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. — Курск. — 1997. — С. 96–98.

237. **Леві В.** Нестандартна дитина. — К.: Радянська школа, 1992. — 225 с.
238. **Легай А. С.** Социальное и духовное развитие многонационального государства: пути консолидации народов в условиях независимости: Автореф. дис... д-ра филос. наук. — М., 1997. — 40 с.
239. **Лейтес Н. С.** Изучать одаренных детей (Запись И.В.Артамонова) // Психологический журнал. — 1992 — Т. 13. — №1. — С. 147–164.
240. **Леонтьев А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность. — Изд-е 2-е. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
241. **Лепихов В. Г.** Духовные истоки экономического кризиса // Человек в научной и философской картине мира XXI века: Тез. докл. и выступлений Всерос. науч. конф. — Курск, 1996. — Ч. 1. — С. 146–148.
242. **Лещенко А. В., Лещенко М. П.** Володимир Вернадський і його просвітницько-педагогічна діяльність. — К.: Друкарня «Техсервіс». — 2003. — 292 с.
243. **Липатов А. Г.** Состояние и проблемы нравственности и духовности современной России: Пробл. ценностей и тенденции развития. — Йошкар-Ола, 1995. — С. 30–33.
244. **Липкин А. И.** Духовный кризис и национальное возрождение: (Попытка культ.-ист. анализа): Филос. очерк. — Ниж. Новгород: Изд-во Волго-Вят. кадрового центра, 1993. — 56 с.
245. **Лири Т., Метцнер Р., Олперт Р.** Психоделический опыт: Руководство на основе «Тибетской книги мертвых» / Пер. с англ. — Л.: Инициатива; К.: Ника-Центр, 1998. — 240 с.
246. **Личность и ее ценностные ориентации** / Под ред. В. А. Ядова и др. // Информационный бюллетень АН СССР. — М., 1969. — Вып.1. — №4/19. — 170 с.
247. **Логунова Е. П.** Монастырь в русской культуре: Опыт духовного воспитания: Автореф. дис... канд. пед. наук. — С. Пб., 1994. — 21 с.
248. **Лосев А.Ф.** Дух: Философская энциклопедия. В 5 т. — М.: Сов. энцикл., 1962. — Т. 1–5.
249. **Лужецька Х.** Проблеми релігії у відродженні духовності в Україні // Державність. — 1994. — 11/2. — С. 62–64.
250. **Луньов О. Ф.** Психологічний зміст поняття «духовність»: погляд з позиції гуманістичної психології // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 156–162.
251. **Лутай В. С.** Філософія сучасної освіти: Навч. посібник. К.: Центр «Магістр-5» Творчої спілки вчителів України. — 1996. — 256 с.
252. **Лучук І.** Псалтир і українська духовність // Сучасність. — 1999. — №10.—С. 145–148.
253. **Майленова Ф. Г.** Духовность и интеллект: синтез или взаимоотражение? // Преподавание общегуманитарных и социально-экономических дисциплин в вузе: опыт, проблемы: Материалы Межрегион, науч.-практ. конф. (22–23 мая 1997 г.) — Тамбов, 1997. — С. 30–32.
254. **Максименко С. Д.** Генеза здійснення особистості. — К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.
255. **Максименко С. Д.** Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. — К.: НИИП, 1990. — 240 с.
256. **Маноха І. П.** Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм / Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. — К.: Нора-Друк, 2001. — Вип. 21. — С. 177–189.
257. **Мардов И. Б.** Этапы личной духовной жизни. — М., 1994. — 78 с.
258. **Маркова А. К.** и др. Формирование мотивации учения: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1990. — 192 с.
259. **Мартинюк І. В.** Національне виховання: Теорія і методологія: методичний посібник. — К.: ІСДО, 1995. — 160 с.
260. **Марьенко И. С.** Нравственное становление личности школьника. — М.: Педагогика, 1985. — 103 с.
261. **Маслоу А.** Новые рубежи человеческой природы / Под общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука, Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
262. **Маслоу А.** Самоактуалізація особистості та освіта / Пер. с англ., передмова Г. А. Балла. — Київ–Донецьк, 1994. — 52 с.
263. **Матвеев В.** Элемент духовной культуры [мова] // Політика і час. — 1993. — №9. — С. 75–77.
264. **Матюша І. К.** Гуманізація виховання і навчання в загальноосвітній школі: Навч. посібник. — К.: ІСДО, 1995. — 160 с.
265. **Маценко В. Ф.** Науково-методичні основи моніторингу розвитку особистості та методи його проведення // Практична психологія: теорія, методи, технології: Матеріали наукового семінару 9–10 червня 1997 р. — К., 1997. — С. 187.
266. **Машбиць Ю. І.** Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні аспекти // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. — Ч. 1. — Харків «ОВС», 2002. — 640 с.
267. **Машбиць Ю. И.** Психологические основы управления учебной деятельностью. — К.: Вища школа, 1987. — 224 с.
268. **Менегетти А.** Мудрец и искусство жизни. — Пермь, 1993.
269. **Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості:** Тез. доп. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 18–23 черв. 1994 р. / Волин. ун-т АПН України. Ін-т психології; За ред. О. В. Киричука та ін. — Луцьк, 1994. — Ч. 1.— 177 с.
270. **Мерелл-Вольф Франклин.** Пути в иные измерения. — К.: «София», 1993. — 384 с.
271. **Мистецтво і духовне збагачення суспільства** / В. А. Афанасьєв, Н. М. Капельгородська, Ю. О. Станішевська та ін. — К.: Наук. думка, 1989. — 209 с.
272. **Махова Н. П.** Взаимодействие духовного и практического аспектов в морали // Полит. и соц.-экон. пробл. перестройки (регион, аспект): Межвуз. сб. науч. тр. / Гос. ком. РСФСР по делам науки и высш. шк. Омск. политехн. ин-т. — Омск, 1991. — С. 25–33.
273. **Мельников А. П.** Национальная культура и духовное возрождение // Национальное возрождение, цивилизационная специфика и процессы международной интеграции. — М., 1996. — С. 290–296.
274. **Метод проектів:** традиції, перспективи, життєві результати: Практик зорієнтований збірник. — К.; Видавництво «Департамент», 2003. — 500 с.

275. **Мойсеїв І. К.** Храм української культури (філософія сім'юсфери): Посібник-дослідження / Всеукр. фольклор.-етногр. центр «Рідна хата». — К., 1995. — 464 с.
276. **Молодежь Украины:** ожидания, ориентации, поведение / В. Е. Пилипенко, А. И. Вишняк, Е. А. Донченко и др.; АН Украины. Ин-т социологии. — К.: Наук. думка, 1993. — 159 с.
277. **Моляко В. А.** Творческая одаренность и воспитание творческой личности. — К.: Знание, 1991. — 20 с.
278. **Монтессори М.** Самовиховання і самонавчання в початковій школі. — К., 1995. — 108 с. — Рос. мовою.
279. **Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах** (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). — Збірник наукових праць. — К.: Пед. думка, 2000. — Кн. 1. — 340 с.
280. **Моргун В. Ф.** Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціальна думка: Респ. науково-теоретичний часопис, №2, 1992. — С. 27–40.
281. **Моргун В. Ф.** Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі // Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (4–5 квітня 1995 р.) / За ред. А. М. Бойко. — Полтава, 1995. — С. 135–139.
282. **Мороз В. В.** Идея «философско-математического синтеза» в системе духовной культуры XXI века // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. — Курск, 1997. — С. 43–45.
283. **Мороз Л. І.** Особливості прояву ціннісних орієнтацій у міжстатевій поведінці молоді ранньоюнацького віку: Дис... канд. психол. наук. — К. — 1993. — 153 с.
284. **Москвіна В. В.** Ціннісно-сміслові установки як фактор регуляції індивідуального інтелекту: Дис... канд. психол. наук. — К., 1994. — 152 с.
285. **Моченов П. М.** Духовность как ценностное свойство человека гуманного // Человекознание: гуманистические и гуманитарные ориентации в образовании. — Курск, 1994. — С. 146–148.
286. **Мулдашев Э. Р.** В поисках Города Богов: Т.3: В объятиях Шамбалы. — С Пб.: Издательский Дом «Нева», 2004. — 528 с.
287. **Муляр В. І.** Самореалізація особистості як соціальна проблема: Філол.-культурол. аналіз. — Житомир: ЖІТІ, 1997. — 213 с.
288. **Мурніна Г. С.** Развитие духовности учнів професійно-технічного училища на уроках зарубіжної літератури // Педагогічний процес: теорія і практика // Наукові записки. — 2002. — Вип. 1. — С. 100–107.
289. **Налетова И. В.** О социологии духовности // II Державинские чтения. Тамбов, 1996. — С. 24.
290. **Научно-методологические проблемы** возрождения нравственности и духовности общества / В. Е. Павлов, В. Л. Стукан, Л. Б. Сватовская, С. К. Терле; С Пб., 1995. — С. 244–256.
291. **Неаполитанский С. М., Матвеев С. А.** Наука посвящения. — С Пб.: «Институт метафизики, ИПЦ «ВББ», 2002. — 434 с.
292. **Некрасов А. Л.** Ценностные критерии духовности // Воп. общегуманитарного знания. — Пятигорск, 1997. — С. 75–82.
293. **Непомнящая Н. И.** и др. Ценность как центральный компонент психологической структуры личности // Вопросы психологии. — 1980. — №1, С. 22–30.
294. **Нікітіна І. В.** Духовність як сутнісне самовизначення особистості // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 114–117.
295. **Никонорова Л. В.** Мирозрение личности и возрастные особенности его формирования / АН УССР, Ин-т философии. — К.: Наук. думка, 1989. — 116 с.
296. **Никулин П. Ф.** Место духовности в жизни цивилизации // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности: Материалы Всерос. науч. конф. (27–28 марта 1996 г.) — Томск, 1996. — Ч. 3. — С. 70–72.
297. **Ничкало Н. Г.** Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти / Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. — У 2 ч. — Ч. 1. — К.: 2001. — 392 с.
298. **Новиков А. Г.** Через терпимость и понимание к возрождению достижению нового уровня духовной культуры этносов // Толерантность. Якутск, 1994. — С. 17–31.
299. **Общая психодиагностика** / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. — 304 с.
300. **Озарение** // Познай себя в единстве мира: Издание по проблемам духовного развития личности. — Вып. 1. — Волгоград: Оптима, 1993. — 32 с.
301. **Олексюк О. М.** Нормативно-регулятивні механізми духовного розвитку особистості // Педагогіка толерантності. — 1999. — №1. — С. 85–91.
302. **Онищенко В.** Морально-духовні і творчо-пізнавальні виміри інноваційної освіти // Педагогіка і психологія проф. освіти. — 1998. — №1. — С. 33–39.
303. **Орлов Ю. М.** Восхождение к индивидуальности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1991. — 287 с.
304. **Основы педагогического мастерства:** Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И. А. Зязюна. — М.: Просвещение, 1989. — 302 с.
305. **Особенности обучения и психического развития** школьников 13–17 лет (Педагогическая наука — реформе школы) // Под ред. И. В. Дубровиной, Б. С. Круглова. — М.: Педагогика, 1988. — 192 с.
306. **Отражение** / А. Асташев, А. Буртан, О. Белонина и др. — К., 1998 — 76 с.: фот. — На тит. л. указан авт.: 7-Г кл. гимназии №153.
307. **Павленко Ю. В.** Цивилизационное развитие человечества как целостный процесс // Философия и о-во. — 1998. — № 3. — С. 155–189.
308. **Панок В. Г., Лазаревский С. В., Барко В. І.** Основы психологичних знань. Факультативний курс для старших класів середньої загальноосвітньої школи. Навчально-тематичний план і програма. — Київ-Тернопіль, 1994. — 46 с.
309. **Парамонова О. В.** Религия в системе духовных ценностей // Проблемы девальвации духовных ценностей общества и системы образования. — Волгоград. — 1995. — С. 126–128.
310. **Парамонова С. П.** Типы морального сознания молодежи // Соц. исслед. 1997. — №10. — С. 69–78.

311. **Патон Б.** Наша духовність: як її збагнути? // Вісн. міжнар. асоц. українців. — 1993. — Вип.1. — С. 18–26.
312. **Пащенко Г.** Ослабленное поле духовности и культуры ждет подвижнических рук // Этнополит. вестн. — 1995. — №6. — С. 175–182.
313. **Пашукова Т. І.** Изменения смысла жизни и духовное преобразование человека // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч. / Под ред. А. А. Бодалева, Г. А. Вайзер, Н. А. Карповой, В. Э. Чудновского: Ч. 2. — М.: Смысл, 2004. — 224 с.
314. **Пашукова Т. И.** Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции. — Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2001. — 338 с.
315. **Перепелиця П. С., Смульсон М. Л., Рибалка В. В.** Формування професійної орієнтації школярів // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. — Дрогобич, 1994. — С. 88–91.
316. **Пестрякова Л. С.** Художественная картина мира и девальвация духовных ценностей // Проблема девальвации духовных ценностей общества и системы образования. — Волгоград, 1995. — С. 96–98.
317. **Петрова І. В.** Формування духовної культури особистості у закладах клубного типу: зарубіжний досвід // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науководослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 244–250.
318. **Петровская Л. А.** Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. — М.: Изд-во Моск. ун-та. — 1982. — 216 с.
319. **Петровский А. В.** Личность. Деятельность. Коллектив. — М.: Политиздат, 1982. — 255 с.
320. **Платонов К. К.** Краткий словарь системы психологических понятий. Учебное пособие. — М.: Высш. школа, 1981. — 175 с.
321. **Побірченко Н. А.** Професійно-ціннісна спрямованість старшокласників // Директор школи. — 1999. №5 (53). — С. 9.
322. **Подберезкин А.** Через духовность — к возрождению отечества // Свобод. мысль. — 1995. — № 5. — С. 87–89.
323. **Полежаев Д. В.** Девальвация духовных ценностей: (Менталитет: изменения ценностных ориентации личности) // Проблемы девальвации духовных ценностей общества и системы образования. — Волгоград, 1995. — С. 7–10.
324. **Полищук В. М.** Виховання особистості: повсякдення і стереотипи. — К.: НМЦВО, 2004. — 168 с.
325. **Поликарпов В. С., Поликарпов В. А.** Феномен человека — вчера и завтра. — Ростов н/Д.: Феникс, 1996. — 576 с. — (По ту сторону «зеркала»).
326. **Полищук Ю.** Разрушение духа нации // Обзор. — 1999. — № 3. — С. 86–89.
327. **Положення про психологічну службу в системі освіти України.** Міністерство освіти України. — К., 1997.
328. **Поляков С. Н.** Интеллект і духовність // Трибуна. — 1998. — №5/6. — С. 21.
329. **Помиткін Е. О.** Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 164 с.
330. **Помиткін Е. О.** Проект духовної допомоги школярів вихованцям дитячого притулку // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: Науково-методичний посібник (За ред. В. В. Рибалки). — Київ–Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 228–229.
331. **Помиткін Е. О.** Психологічне підґрунтя педагогічної майстерності / Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія. — К.; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. — С. 63–68.
332. **Помиткін Е. О.** Психолого-педагогічне забезпечення духовної самореалізації учнівської молоді // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Збірник наукових праць / За редакцією І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало. — К., 2003. — С. 587–594.
333. **Помиткін Е. О.** Розвиток духовного потенціалу майбутнього викладача професійної школи як психолого-педагогічна проблема // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-Український щорічник (За редакцією Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало). — К., Ченстохова, 2004. — Вип. VI. — С. 253–263.
334. **Помиткін Е. О.** Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби. Дис... кандидата психологічних наук. — 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія. — ІПППО АПН України — 1998, 146 с.
335. **Пономаренко В. А.** Психологія духовності професіонала. — М.: РАО ГНИИ МО РФ, 1997. — 296 с.
336. **Практические советы матери Терезы** / Подг. текста Е. Яновской. — Мн.: Литература, 1998. — 208 с.
337. **Практична психологія у системі освіти.** Питання організації та методика: Матеріали на допомогу шкільним психологам, соціальним педагогам, класним керівникам / За заг. ред. В. Г. Панка. — К.: ІСДО, 1995. — 132 с.
338. **Проблема духовности в русской общественной мысли и современность** / Л. И. Пахарь, В. В. Ермакова, Г. Ф. Назарова, Л. А. Попов // Центральная Россия на рубеже XXI века: Междунар. науч. конф., Орел, 2–6 июля 1995. — Орел, 1996. — Т. 4. — С. 38–49.
339. **Проблемы гармонизации человечества:** Материалы семинара (10–14 окт. 1994 г.) / Науч.-исслед. фонд «Свод», Крым. регион, исслед. центр «Биотехнология»; Г. А. Шнейдерман (отв. ред.). — К., 1995. — 119 с.
340. **Прозументова Г. Н.** Некоторые вопросы определения сформированности ценностных ориентаций учащихся // Психолого-педагогические вопросы организации учебно-воспитательного процесса, — Томск, 1978. — С. 37–63.
341. **Прозументова Г. Н.** Система деятельности как фактор формирования всесторонних и гармонических ценностных ориентаций школьников: Автореф. дисс... канд. пед. наук. — М., 1979. — 17 с.
342. **Прокопьев И. И.** О ценностных ориентациях в общении подростков // Психологические условия и механизмы воспитания подростков. — М.: Просвещение, 1983. — С. 75–83.
343. **Пролев С. В.** Духовность и бытие человека. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.
344. **Просандеева Л. Е.** Проблемы формування духовної цілісності підлітків // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України.

Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 354–359.

345. **Профессиограммы и профессиокарты основных профессий.** Методическое пособие / Под ред. В. В. Ерасова. — Кн. 2. — С. 195.
346. **Психологическая диагностика:** Проблемы и исследования / Под ред. К. М. Гуревича. — М.: Педагогика, 1981. — 232 с.
347. **Психологические аспекты буддизма.** 2-е изд. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд.-ние, 1991. — 187 с.
348. **Психологія і педагогіка життєтворчості:** Навч.-метод. посібник / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Ермакова. — К.: ВІПОЛ, 1996. — 792 с.
349. **Психологічний словник** / За редакцією В. І. Войтка. — К.: Вища школа. — 1996. — С. 48.
350. **Психология.** Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
351. **Психотерапия и духовные практики:** Подход Запада и Востока к лечебному процессу. / Составитель В. Хохлов; пер. с англ. Н. В. фон Бока. — Мн.: Вида — Н, 1998. — 320 с.
352. **Райгородский Д. Я.** Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. — Самара: Издательский Дом «БАХРАХ -М», 2002. — 672 с.
353. **Рерих Н. К.** О вечном... — М.: Республика, 1994. — 462 с.
354. **Реан А. А., Коломинский Я. Л.** Социальная педагогическая психология. — С Пб., 1999. — 410 с.
355. **Рейковский Я.** Экспериментальная психология эмоций/Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1979. — 392 с.
356. **Ріпа Н., Слюсаренко В.** Виховання духовного світу школярів / АПН України. Ін-т педагогіки, Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів. — К., 1995. — 252 с.
357. **Рибалка В. В.** Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навч.-метод. посібник. — К.: Ніка-Центр, 2003. — 204 с.
358. **Рибалка В. В.** Особистісний підхід у навчально-виховній роботі з підлітками: Методичні рекомендації для шкільних психологів. — Одеса: МО України, ОІУВ, АПН України, ІПППО, 1996. — 36 с.
359. **Рибалка В. В.** Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. Г. О. Балла — К.: ІПППО АПН України, 1998. — 160 с.
360. **Рибалка В. В.** Теорії особистості у вітчизняній психології: Навчальний посібник. — К.: ІПППО АПН України, 2006. — 530 с.
361. **Робер и Никола Дешарн.** Сальвадор Дали. — «Паламед». — 1996. — 384 с.
362. **Рогов Е. И.** Настольная книга практического психолога в образовании: Учеб. пособие. — М.: Владос, 1996. — 528 с.
363. **Роджерс К.** Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М.: Изд. группа «Прогресс», Универс, 1994. — 480 с.

364. **Родыгин Е. Р., Шестюк А. Я.** Гуманистическая психология: теория и способы практического использования. — Киев: Институт психологии АПН Украины, 1994. — 50 с.

365. **Розвиток духовної культури слов'янських народів:** Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; Відп. ред. Й. Ф. Андерш.— К.: Наук. думка, 1992.— 90 с.
366. **Роллан Р.** Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды: Пер. с фр. — К.: Издательство «Україна», 1991. — 349 с.
367. **Роменець В. А.** Історія психології епохи Просвітництва. — К.: Вища шк., 1993. — 567 с.
368. **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологии: В 2 т. — Т. 1. — М.: Педагогика, 1989. — 488 с.
369. **Рудестам К.** Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика/ Пер. с англ; общ. ред. Л. П. Петровской. — М.: Прогресс, 1993. — 368 с.
370. **Савенкова Л. А.** Духовное возрождение как феномен культурной жизни региона: Автореф. дис... канд. филос. наук / Моск. ин-т культуры. — М., 1993. — 17 с.
371. **Савчин М. В.** Духовний потенціал людини. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. — 203 с.
372. **Сагатовский В. Н.** Феномен духовной атмосферы и возрождение России // Человек и духовно-культурные основы возрождения России. — С Пб., 1996. — С. 77–89.
373. **Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности** / Под ред. В. Я. Ядова. — Л.: Наука, 1979. — 264 с.
374. **Сафар Г.** Культура-духовность-профессия // Высш. образование в России. — 1996.— №2. — С.114–117.
375. **Сверстюк С.** Культура і святість // Вісн. Міжнар. асоц. українців. — 1991. — №1.— С. 72–75.
376. **Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций,** Положения конституций постсоц. стран, государств Зап. Европы, США, Канады и Японии, междунар. правовых документов / Укр. асоц. религиоведов; М. Е. Бабий (сост.); А. Н. Колодный (науч. ред.). — К., 1996. — 90 с.
377. **Святошинські вісті** // Жовтень. — 2005. — С. 7.
378. **Сейдалина А. А.** Культура и духовный мир личности // Философская культура и ее роль в развитии личности. — М., — 1996. — С. 71–93.
379. **Семенов Ю. И.** Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Филос. и о-во. — 1997. — № 1. — С. 156–217.
380. **Семенюк Е. П.** Информатизация общества и духовна творчість людини // Пробл. філософії. — К., 1992. — Вип. 91. — С. 33–38.
381. **Семиченко В. А.** Психологія особистості. — К.: Видавець Ешке О. М., 2001. — 427 с.
382. **Серков А. Е.** Воспитание в структуре духовной культуры // Культура и традиции. — Екатеринбург: Нижневартонск, 1995. — С. 206–215.
383. **Сиверц ван Рейзема Я. В.** Философия планетаризма / Ин-т семиотики мышления. — М.: Фонд «Новое Тысячелетие», 1995. — 336 с.
384. **Сивков В. В.** Духовное развитие человека с позиции Адвайта-Веданты // Смысл человеческой жизни: Диалог мировоззрений. — Н. Новг., 1992. — С. 115–117.

385. **Симонов П. В.** и др. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский. — М.: Наука, 1989. — 352 с.
386. **Синектика духовности:** традиционные и нетрадиционные подходы: Респ. симпоз. с междунар. участием. Прил. к тез. докл. / Рос. психол. общ-во и др. — Уфа. — 1994. — 151 с.
387. **Синьбухова В. П.** Понятие духовности в контексте культур // Философия культуры '97. — Самара, 1997. — С. 65–68.
388. **Сисоєва С. О.** Технології педагогічної творчості в системі освітніх технологій // Освітні технології у школі та вузі: Мат-ли наук.-практ. конф. — Миколаїв: МФ НАУКМА, 1999. — С. 25–27.
389. **Склярова А. М.** Нравственное воспитание: проблемы и перспективы в формировании духовности // Проблемы человека в меняющемся мире. — С Пб., 1997. — С. 124–131.
390. **Сковорода Г.** Твори: В 2 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
391. **Сластенко Е. Ф., Синяков С. В.** Культура — мировоззрение — познание: Науч.-метод. пособие / Киев. междунар. ун-т гражд. авиации. — К., 1998. — 203 с.
392. **Слимов Ю. В.** Духовное общение как культурная ценность // Общество и современность: вопросы мировоззрения, экономики и культуры. — Казань, 1993. — С. 35–112.
393. **Сліпкань З. І.** Система роботи школи по самореалізації особистості як наукова проблема // Укр. колег (спецвипуск до «Рідної школи»). — 1993. — 1. — С. 31.
394. **Слободянюк П.** Де крила духовності // «Вече». — 1993. — 10. — С. 115–116.
395. **Словарь по этике** / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
396. **Словарь практического психолога** / Сост. С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1997. — 800 с.
397. **Соловйов В. С.** Духовність і творча діяльність // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 129–131.
398. **Слюсаревський М.** Ідеологія «Взаємини з освітою і психологічною наукою» // Віче. — 1999. — № 2. — С. 56–69.
399. **Смирнова Л. Н.** Духовность как социально-философская проблема // Духовно-культурные процессы в современной России. — М., 1998. — С. 31–39.
400. **Смирнова Л. Н.** Феномен духовности: социально-философский аспект анализа: Автореф. дис... канд. филос. наук / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. — М., 1997. — 23 с.
401. **Смирнова Н. М.** От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) / РАН. Ин-т философии. — М., 1997. — 222 с.
402. **Смирнова Т. В.** Художественно-эстетическое сознание как средство формирования духовности личности // Язык и культура. — К., 1992. — С. 62–63.
403. **Смирнов Л. М.** Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Психологический журнал. — 1996. — Т. 17. — 1. — С. 157–168.
404. **Смульсон М. Л.** Психологія розвитку інтелекту: Монографія. — К., 2001. — 276 с.
405. **Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности:** Материалы Всерос. науч. конф. (Томск, 27–28 марта 1996 г.) Ч. 2: Язык в социально-культурном пространстве. — Томск, 1996. — 118 с.
406. **Соловьева Н. Р.** Духовные измерения науки и образования // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. — Томск, 1996. — Ч. 1. — С. 112–114.
407. **Соловьева Н. Р., Сысоева Л. С.** Проблемы духовности в открытом образовательном пространстве // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. — Томск, 1996. — Ч. 1. — С. 85–88.
408. **Станислав Гроф.** Духовный кризис. Статьи и исследования/Пер. с англ. — М.: МТМ, 1995. — 256 с.
409. **Старец Силуан.** Жизнь и поучения. Православная община. Москва. Ново-Казачье. Минск. — 464 с.
410. **Степанишин Б.** Реанімація духовності // Укр. культура. — 1991. — 12. — С. 26–27.
411. **Степанков Е. И.** Духовные потребности и социальное обновление // Ежегодник филос. о-ва СССР. 1989–1990: Человек и человечество: духов. традиции и перспективы. — М., 1990. — С. 160–180.
412. **Степашко Л. А.** Философия воспитания и образования в системе духовных ценностей современной цивилизации // Актуальные проблемы современной цивилизации. — Хабаровск, 1996. — С. 167–182.
413. **Страковский Я. С.** Грозящая всему человечеству духовная катастрофа и как с нею бороться // В. И. Вернадский и Н. Д. Кондратьев: Великий синтез творч. наследий: (Через цикличность к моделированию будущего). — С Пб., 1997. — С. 222–232.
414. **Стрельников В. Ю.** Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. — Кн. 1. — 295 с.
415. **Сулейманова Л. А.** Ценностные ориентации личности как регулятор межличностных отношений. — Баку, 1982. — 24 с.
416. **Суровягин С. П.** Нравственная целостность личности: когнитивное чувство добра: (К теории познания духовности): Автореф. дис... д-ра филос. наук / Тюмен. ун-т. — Тюмень, 1995. — 47 с.
417. **Сухомлинский В. А.** Сто советов учителю. — К.: Рад. шк., 1984. — 254 с.
418. **Сучасна вища школа:** психолого-педагогічний аспект: (Монографія) За ред. Н. Г. Ничкало. — К.: — 450 с.
419. **Табачківський В. Г.** Тяжіння до духовності: сьогодні, вчора і завжди // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 80–85.
420. **Тарасова Н. І.** «Той блажен, хто споживає праць своїх достойний плід». Творча спадщина Григорія Сковороди і Давида Гурамшвілі: духовні взаємозв'язки // Відродження. — 1997. — №3. — С. 39–42.

421. **Титаренко В. Я.** Семья и формирование личности. — М.: Мысль, 1987. — 352 с.
422. **Титаренко Т. М.** Кризове психологічне консультування. — К.: Главник, 2004. — 96 с.
423. **Тихоплав Т. С., Тихоплав В. Ю.** Физика веры. — С Пб.: ИГ «Весь», 2005. — 256 с.
424. **Ткаченко А. А.** Духовно-природная психотерапия. (Эстахологический аспект). Личностная и профессиональная элитарность. — Кировоград: КОД, 2001. — 220 с.
425. **Традиции и обновление:** Диалог мировоззрений: Материалы Междунар. симпоз., 6–8 июня 1995 г. — Ниж. Новгород: Изд-во ВВаГС, 1995. Ч. 1. — 209 с., Ч. 2. — 136 с.
426. **Трамплин в будущее** / Гончаренко Т., Білоус А., Омельченко Д., Срибная Л. и др. — ученики 7-Г класса киевской гимназии №153 им. А. С. Пушкина // Созвучие №6. — 2000 г. — 28 с.
427. **Трубников А.** Духовность образования и трансценденция // Alma mater: Вестн. высш. шк. — 1998. — №8. — С. 8–13.
428. **Угледов Л.К.** Духовная жизнь общества. — М.: Мысль, 1980. — 271 с.
429. **Узунова В. Г.** Роль ценностных ориентаций и социальных установок как факторов мотивации поведения личности. — Вестник ЛГУ. — 1975. — 29., вып. 4. — С. 135–138.
430. **Указ Президента України** від 27. 04. 1999 р. «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» // Орієнтир, 6 травня 1999 р. — С. 1–2.
431. **Українська духовна культура в системі національної освіти:** Тез. доп. та повідомл. наук конф., 18–19 квітня 1995 р. / ХДУ, ХДПУ, Фондація ім. О. Ольжича; В. С. Калашник (відп. ред.) та ін. — Х.: ХДУ, 1995. — 176 с.
432. **Українська душа:** Зб. наук. пр./ Відп. ред. та авт. вступ. ст. В. Храмова. — К.: Фенікс, 1992. — 128 с.
433. **Успенский П. Д.** Tertium organum. Ключ к загадкам мира. — С Пб. — 242 с.
434. **Ушинський К. Д.** Про сімейне виховання. — К.: Рад. шк. — 1974. — 150 с.
435. **Федас Й.** Ще раз про «дух» духовності: // Культура і життя. — 1994. — №37. — С. 2.
436. **Федоришин Б. О.** Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. — К.: ІПППО АПН України, 1996. — 50 с.
437. **Федотова В. Г.** Душевное и духовное // Филос. науки. — 1988. — 7. — С. 50–58.
438. **Федотова Л. Г.** Проблема культуры и духовности личности в свете гуманизации образования // Наука и философия на рубеже тысячелетий: перспективы и горизонты. — Курск, 1995. — С. 100–101.
439. **Ферштейн В.** Проблеми формування гармонійної особи і становлення сучасної національної школи // Воля і Батьківщина. — 1997. — 1. — С. 14–35.
440. **Философский энциклопедический словарь** / Гл. редакция: А. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов — М.: Сов. Энци., 1983. — 840 с.
441. **Формирование личности:** проблемы комплексного подхода в процессе воспитания школьника / Под ред. Г. Н. Филонова. — М.: Педагогика, 1983. — 244 с.
442. **Формирование личности старшеклассника** / Под ред. И. В. Дубровиной. — М.: Педагогика, 1989. — 168 с.
443. **Франкл В.** Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
444. **Фурсик С. Н.** Кризис экологической науки как проявление девальвации материальных и духовных ценностей общества и образования // Проблема девальвации духовных ценностей общества и системы образования. — Волгоград, 1995. — С. 56–58.
445. **Хайруліна В. М.** Творити дивосвіт душі // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 132–142.
446. **Хмелько І. С.** Духовне спілкування: механізм взаємозв'язку духовних відносин і духовної діяльності // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — № 4. — С. 113–115.
447. **Хомутиннікова Н. Н.** Життя як цінність в контексті проблеми духовного розвитку особистості // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 121–123.
448. **Хорни К.** Невротическая личность нашего времени; самоанализ: Пер. с англ / Общ. ред. Г. В. Бурменской. — М.: Издат. группа «Прогресс» — «Универс», 1993. — 480 с.
449. **Хрестоматія по історії зарубіжної педагогіки** / Сост. А. І. Пискунов. — М.: Просвещение, 1981. — 528 с.
450. **Християнство і духовність:** Зб. матеріалів другої міжнар. наук. конф. циклу «Християнство: історія і сучасність» / Редкол.: А. М. Колодний та ін. — К.: Т-во «Знання» України, 1998. — 253 с.
451. **Художня література у духовному розвитку особистості:** Ч. 1 / Черніг. ін-т підвищ. кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; О. Гальонка (сост). — Чернігів, 1993. — 98 с.
452. **Художня освіта і проблеми виховання молоді:** Зб. наук. ст. / Ін-т змісту і методів навчання; О. П. Рудницька, С. І. Уланова, О. Я. Ростовський та ін. — К., 1997. — 164 с.
453. **Царева Е. А.** Экзистенциализм о возрастании свободы в духовном поиске человека // Человекознание: гуманистические и гуманитарные ориентации в образовании. — Курск, 1994. — С. 233–234.
454. **Ценностные аспекты развития науки** / АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники; отв. ред. Н. С. Злобин, В. Ж. Келле. — М.: Наука, 1990. — 269 с.
455. **Цзен Н. В., Пахомов Ю. В.** Психотренинг: игры и упражнения. — М., 1988. — 157 с.
456. **Цимбалюк І. М.** Психологічне консультування та корекція: Навч. посібник. — Рівне: ЦНТІ. — 2001. — 65 с.
457. **Ціннісні орієнтації:** аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко та ін.; НАН України. Ін-т філософії. — К.: Наук. думка, 1995. — 208 с.
458. **Цуканов Б. Й.** Час у психіці людини: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2000. — 220 с.

459. **Чамата П. Р.** Самосвідомість та її розвиток у дітей. — К.: Знання, 1965. — 48 с.
460. **Черній А. М.** Релігія як творчий стан людського духу // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник/А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 109–113.
461. **Чжан Чжень-Цзы.** Практика Дзэн. — Красноярск: «Белый остров», 1993. — 292 с.
462. **Читанка з історії філософії.** У 6 кн./Під ред. Г. І. Волинки. — К.: Довіра, 1993. — Кн. 6.: Зарубіжна філософія ХХ ст. — 239 с.
463. **Чокья Нима Ринпоче.** Путеводитель по жизни и смерти. — С Пб.: Ясный свет, 1995. — 206 с.
464. **Чукот С. А.** Генеза духовної культури: (управлінський вимір) / Укр. Акад. держ. упр. при Президенті України. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — 256 с.
465. **Шайгородский Ю. Ж.** Психологические особенности ценностных ориентаций девочек и мальчиков подросткового возраста: Автореферат дисс... канд. психол. наук. — М., 1992. — 24 с.
466. **Шапир М. И.** Язык быта: языки духовной культуры // Путь: Междунар. филос. журн. — 1993. — №3. — С. 120–138.
467. **Шаров А. С.** Взаимосвязь ценностных ориентаций и мотивов общения со сверстниками у подростков и старших школьников: Автореферат дисс... канд. психол. наук. — М., 1986. — 24 с.
468. **Шаян В.** Джерело сили української культури: Держава і духовність нації // Укр. світ. — 1995. — №1/3. — С. 6–7.
469. **Шевкун Т. В.** Между рационализмом и духовностью // Человек в научной и философской картине мира ХХІ века: Тез. докл. и выступлений Всерос. науч. конф. — Курск, 1996. — Ч. 1. — С. 33–34.
470. **Шевченко В.** Духовность, деятельность, культура // Свобод. Мысль. — 1993. — №5. — С. 81–88.
471. **Шеррингтон Ч.** Интегративная деятельность нервной системы. — Л.: Наука, 1966. — С. 26.
472. **Шимина А. Н.** О явлениях духовного упадка при кризисном состоянии общества // Философия в системе духовной культуры на рубеже ХХІ века. — Курск, 1997. — С. 92–96.
473. **Шишков Г. Б.** Духовное производство и интеллектуальная собственность: Теория, методология, практика. — М., 1991. — 169 с.
474. **Школа диалога культур:** Идеи. Опыт. Проблемы. Под общей редакцией В. С. Библиера. Кемерово: Алеф, 1993. — 416 с.
475. **Школа духовності /** Освіта. Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик № 68–69 (320–321) від 8–15 жовтня 1997 р. — С. 2.
476. **Шпаковский В. В.** Проблемы патриотизма в условиях девальвации материальных и духовных ценностей общества // Проблема девальвации духовных ценностей общества и системы образования. — Волгогр., 1995. — С. 79–81.
477. **Шри Чинмой.** Гириянда душ-наций: лекции, беседы, выступления при Организации Объединённых Наций. Центр Шри Чинмоя, Москва, 1997. — 361 с.
478. **Шри Шримад А. Ч.** Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагавад-гита как она есть. Полное издание. — ЛИТУАНОС. — 1990. — 832 с.
479. **Шри Шримад А. Ч.** Бхактиведанта Свами Прабхупада. Шримад-Бхагаватам. Песнь 2 (на русском языке). — М.: ДВАРАКА, 1992. — 673 с.
480. **Штайнер Р.** Из области духовного знания, или антропософии: Статьи, лекции и драматическая сцена в переводах начала века/Пер. с нем. — М.: Энигма, 1997 — 160 с.
481. **Шумилова Т. П.** Духовность как способ жизнедеятельности человека // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. — Чита, 1996. — Ч. 6. — С. 12–14.
482. **Шустров А. Г.** Проблемы образования и духовной целостности в условиях цивилизации // Культура. Образование. Православие. — Ярослав., 1996. — С. 40–42.
483. **Шюре Э.** Великие посвященные. Очерк эзотеризма религий/Пер. с фр. Е. Писаревой. — М.: Книга — СП Принтшоп, 1990. — 419 с.
484. **Юзвак Ж. М.** Духовність: психологічні аспекти. — В кн.: Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали 4-х Костюківських читань 25 вересня 1996 р. — Вид-во Док-К, 1996. — Т. 3. — С. 373–378.
485. **Юзвак Ж. М.** Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 123–129.
486. **Юнг К. Г.** Проблемы души нашего времени: Пер. с нем./Предисловие А. В. Брушлинского. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Универс», 1994. — 336 с.
487. **Юнг К.** Современность и будущее. — Минск, 1992. — 256 с.
488. **Ярема Я.** Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Рід. шк. — 1992. — № 5/6. — С. 88–92.
489. **Ясна Л.** Отвечают часы гороскопа. Учебник по хорарной астрологии. — Харьков: РИП «Оригинал», 1997. — 120 с.
490. **Яценко Т. С., Кміт Я. М., Олексієнко Б. М.** Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика: Навч. посібник. — Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2002. — 792 с.
491. **Яценко Т. С.** Психологічні основи групової психокорекції: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996. — 264 с.
492. **Allport G.** Patern and growth personaliti. — N.Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1961.
493. **Бейнса Дуно** (Учителя Петър Дънов). Поучителни случки. Съставител Димитър Кочов. — «АЛФА-ДАР». — София, 1999. — 70 с.
494. **Biehler R.F., Snowman J.** Psychology Applied to Teaching. 5th ed. — Boston: Houghton ifflin Company, 1986. — 718 p.
495. **Biehler R.F., Snowman J.** Study Guide to Teaching. 5th ed. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. — 130 p.
496. **Coleman J.** Psychology and effectiv behavior. — N.Y., 1969.
497. **Dupont V.** Unequal education. P.: UNESCO, 1981. Egan G. Faceto face: the small group experience and interpersonal growth. Calif., 1973.
498. **Falkowska M.** Kalendarz zycia, dzialalnosci i tworczości Janusz Korczaka. — Warszawa, 1989. — 416 s.

499. **Gorey G.** Theory and practice of counseling and psychotherapy. Monterey, Calif., 1977.
500. **Jourard S.** Healthy personality. N.Y., 1974.
501. **Кирил Георгиев Попов.** Бездуховността. Университетско изд. «Св. Климент Охридски», София, 1998 г. — 288 с.
502. **Korczak J.** Pamietnik // Wybor pism. T.IV. — Warszawa, 1958.
503. **Maslow, Abraham H.** Religions, values, and peak-experiences. — New York ect. 1976.
504. **Maslow A.H.** The further researches of human nature. — N.Y.: Viking Press, 1971.
505. **G. Mialaret.** Introduction to the educational sciences. P.: UNESCO, 1985.
506. **Ornstein A.C., Levine D.U.** Foundations of Education. Fourth Edition.— Boston: Houghton Mifflin Company, 1989. — 626 p.
507. **Петър Дънов и Българите.** Земен път и слово. Издателство «Астрала», София, 1994. — 224 с.
508. **Rogers C. A.** Theory of therapy, personality, and interpersonal, as developed in the client-centered framework. — In: Koch S. (ed.) Psychology: A study of a scitnct, v.3. N.Y., 1959.
509. **Rogers C.** Encounter groups., London, 1975.
510. **Rogers C.** The proctss of the basic encounter group. — In: Cathcart R., Samovar L. Small groupncommunication. N.Y., 1972.
511. **Сава Чукалов.** Българско-руски речник. — «Наука и изкуство». — София. — 1960. — 1191 с.
512. **Schultz D. P.** Growth psychology: Models of the healthy personality. — N.Y. ect.: Van Nortrand Reirhold Co., 1977.
513. **Smith P. B.** Research into humanistic personality theories // Personality: Theory, measurement and research / Ed. by F.Fransella. L.: Methuen, 1981.
514. **The School Psychologist.** Mary Alice White, Ph. D. and Myron W. Harris, Ph. D. Harper & Brothers, publishers, New York, 1985.
515. **UNESCO handbook for the teaching of social studies.** P.: UNESCO, 1981.
516. **Фридрих Ницше.** Човешко, твърде човешко (Книга за свободните духове). В 2 Т., Издателство «Христо Ботев». — София, 1993.
517. **Wilson W.** Sociobiology / The new Synthesis. — Harvard, 1975. — 255 p.
518. **World culture report 1998:** culture, creativity and markets. — UNESCO Publishing. 488 p.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки	6
1.2. Філософсько-психологічний зміст поняття духовності й духовного розвитку особистості	17
1.3. Духовний розвиток в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах	38
РОЗДІЛ ІІ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНІ УМОВИ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ ЛЮДИНИ	
2.1. Вікова періодизація духовного сходження особистості	46
2.2. Психологічні закономірності духовного розвитку видатних представників людства	61
2.3. Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах	82
РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Принципи та методичні підходи до психологічної діагностики процесу духовного розвитку особистості	89
3.2. Аналіз індивідуально-особистісних і соціально-психологічних факторів духовного зростання дитини за допомогою методики «Внутрішній світ»	93
3.3. Психодіагностика рівня свідомості та духовної ціннісної орієнтації особистості на основі методики «Здійснення бажань»	97
3.4. Дослідження духовно спрямованої поведінки з використанням методики комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості	103
3.5. Дослідження основних показників духовного розвитку за допомогою інтегративної тестової методики «Духовний потенціал особистості»	117
РОЗДІЛ ІV. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВНОГО ЗРОСТАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	
4.1. Принципи побудови системи психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку дітей та молоді в системі особистісно орієнтованої освіти	126

4.2. Створення психологічних умов для духовного зростання дитини в сім'ї	136
4.3. Використання засобів народного фольклору в ході духовно орієнтованих занять із дошкільнятами	142
4.4. Впровадження духовно орієнтованих спецкурсів у початковій та середній ланках загальноосвітньої школи	146
4.5. Розробка та апробація духовно орієнтованих тренінгових занять у роботі з учнями 6–7 класів	170
4.6. Активізація творчого та духовного потенціалу особистості в процесі становлення професійних орієнтацій старшокласників	178
4.7. Моделювання психолого-педагогічних умов для духовної самореалізації майбутнього професіонала	184
4.8. Розвиток професійної майстерності сучасного педагога як умова духовного зростання учнівської молоді	198
РОЗДІЛ V. ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ НА ОСНОВІ ДУХОВНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ	
5.1. Принципи духовно орієнтованого консультування клієнтів	209
5.2. Специфіка реалізації духовно орієнтованого підходу у консультативній практиці	216
5.3. Особливості професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно орієнтованого підходу	237
ПІСЛЯМОВА	241
ДОДАТОК А	243
ДОДАТОК Б	248
ДОДАТОК В	251
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	252

Наукове видання

ПОМИТКІН Едуард Олександрович

ПСИХОЛОГІЯ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

Редагування: Нагорна Т., Семенов О.

Комп'ютерна верстка та коректура: Федорчук Ю.

Обкладинка: Бридня Н.

Здано до набору 29. 11. 06. Підписано до друку 03. 07. 07. Формат 60x90/16.

Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 17,50. Ум. фарбо-відб. 18,0. Обл.-вид. арк. 17,81.

Тираж 300 прим. Вид. 7. Зам. № .

«Наш час», 01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17.

тел (факс): 8 (044) 569 10 74, електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року